

I. FISCHER
LATINA DUNĂREANĂ
Introducere în istoria limbii române

EDITURA ȘTIINȚIFICĂ ȘI ENCICLOPEDICĂ BUCUREȘTI, 1985

CUVINT ÎNAINTE

Încercarea de față are o istorie lungă, prea lungă fără. Îndoială pentru dimensiunile ei și pentru necesara ei unitate. Prin 1973, o echipă de cercetători ai Institutului de lingvistică din București a plănuțit, din inițiativa lui I. Coteanu, directorul Institutului, elaborarea unei sinteze a istoriei limbii române, destinate în primul rând unui public relativ larg (specialiști în lingvistică, dar și oameni de cultură din alte domenii de activitate), atât din țară cât și din străinătate (o versiune franceză urma să apară concomitent cu cea românească sau chiar înaintea ei). Semnatarului acestor rânduri îi revenea descrierea latinei dunărene, lui M. Sala cea a „românei comune” și o privire de ansamblu asupra locului românei printre limbile romanice, iar Mioara Avram, I. Gheție și I. Coteanu urmau să se ocupe de partea propriu-zis istorică (secolele XVI—XX). Lucrările înaintau încet, deoarece pentru fiecare dintre noi volumul nu constituia preocuparea principală și, în ce ne privește, numai din ce în ce mai scurtele vacanțe universitare ofereau, prin calmul lor și prin liberarea de constrângerile bibliografice, cadrul potrivit unei elaborări neîntrerupte. În cele din urmă, în 1977, proiectul a fost abandonat, după ce redactasem, din secțiunea care ne revenea, introducerea (cu excepția cadrului istoric), fonetica și morfologia. Părțile redactate au fost supuse discuției echipei menționate mai sus¹, și de justificatele observații ale colegilor noștri am

¹ Din completarea și dezvoltarea de către autorii lor a secțiunilor inițiale au rezultat până acum două importante lucrări: I. Gheție, *Istoria limbii române literare*, București, 1978, și I. Coteanu, *Structura și evoluția limbii române*, București, 1981.

5

ținut seama în versiunea de față; ne-am permis să reținem atenția cititorilor cu aceste detalii personale, pentru a găsi prilejul de a aduce aici mulțumirile datorate colegilor pentru o contribuție adusă unei lucrări individuale, deși remarcile erau destinate unei opere colective. Două neajunsuri principale decurg din această prelungire nedorită a redactării: în primul rând, riscul unor incoerențe — fiindcă în cursul unui deceniu concepțiile pot suferi schimbări — sau al unor repetări, și, în al doilea rând, imposibilitatea integrării organice a bibliografiei mai recente. Pentru a-l înlătura pe cel dinții, am procedat la refacerea și coordonarea unor pasaje, astfel încât cititorul să nu se lovească de această dezagreabilă sursă de nedumeriri. Cel de al doilea, neajuns se rezumă de fapt la neasimilarea în linii mari a unei singure lucrări cu obiect parțial comun cu al nostru: *Istoria limbii române* de G. Ivănescu (Iași, 1980). Lectura acestei importante sinteze nu a determinat însă modificarea pozițiilor noastre anterioare.

Cîteva cuvinte acum despre ceea ce cititorii vor găsi în paginile următoare. Ne propunem să oferim o succintă descriere a graiului latin care stă la baza limbii române și căreia îi dăm numele convențional de „latină dunăreană” (denumirea se găsește în *Istoria limbii române* II, 1969)². Descrierea va avea în vedere trăsăturile diferențiatore principale ale acestei variante teritoriale a limbii latine. Folosind aici cuvîntul „principal” am afirmat implicit că am operat o selecție printre toate trăsăturile care s-ar putea invoca, iar selecția comportă totdeauna un element subiectiv; de aceea nu vom oferi idei un repertoriu exhaustiv al faptelor, un fel de gramatică istorică românească din perspectiva latină; nu vom discuta, de exemplu, nici tratamentul grupului consonantic *-gn-*, nici detalii despre dativul femininelor, nici

² Termenul ne pare comod, deși nu scutit de critici: Dunărea străbătea în întregimea ei

Imperiul Roman, ceea ce face ca limba din Riietia, Noricum sau Pannonia să poată revendica aceeași denumire; dar cum, cu excepția cele dintâi, latina acestor provincii nu are descendenți romani, am considerat acceptabilă această limitare la regiunea cursului inferior al fluviului, mai ales că intenționăm să scoatem în evidență faptul că obiectul preocupărilor noastre îl constituie limba ambelor maluri ale Dunării. Alte detalii în StCl, ?\ (1P«^, p. 67—«R.

6

cele privind fiecare desinență sau sufix verbal. Dar selecția are și altă justificare, cronologică de astă dată: nu orice trăsătură romanică specifică limbii române poate fi atribuită latinei dunărene: numeroase fenomene s-au petrecut după dezagregarea unității limbii latine, după secolul al VI-lea; vom încerca așadar să determinăm numai acele particularități care au șanse de a fi mai vechi de acest secol.

Care este metoda de investigare a acestei variante a latinei? S-ar putea răspunde că, din moment ce în Dacia și în Moesia, cele două provincii unde se vorbea latina dunăreană, există numeroase inscripții, e de ajuns să cercetăm particularitățile lingvistice ale acestor texte, spre a obține imaginea graiului din regiune. Fără îndoială, inscripțiile au o importanță considerabilă în descrierea latinei târzii: operă a unor oameni cu o cultură mediocră, ele conțin „greșeli”, abateri de la norma literară învățată în școli, care pot reflecta tendințele fonetice, morfologice și lexicale ale latinei vorbite. Ele sînt însă insuficiente pentru descoperirea diferențierilor dialectale din regiunea dunăreană. În primul rînd, în perioada în care deosebirile dialectale ale latinei încep să devină sensibile (sec. IV), inscripțiile sînt extrem de rare (lipsește în interiorul Daciei încă de la mijlocul secolului al III-lea, și devin rare în Moesia și în partea riverană a Daciei). În al doilea rînd, se constată că abaterile de la normă nu reflectă deosebiri dialectale și, cînd acestea există, nu reprezintă (cu excepția, poate, a unor detalii fonetice) punctul de plecare al ulterioarelor diferențieri romanice. Iată, în acest sens, cîteva din concluziile adîncitului studiu pe care H. Mihăescu l-a dedicat limbii textelor din regiunile dunărene: „Ne lipsesc probele pentru a conchide că limba din Dacia ar fi fost deosebită față de limba latină comună din celelalte provincii ale Imperiului Roman. Dimpotrivă, cele aproape 3000 de inscripții din Dacia înfățișează în genere fapte de limbă care apar în documentele similare de pe tot cuprinsul împărăției romane” (p. 278 a lucrării citate la p. 217). Sau: „Faptele lingvistice păstrate în inscripțiile și textele din provinciile dunărene sînt numeroase și variate, dar nu sînt nici specifice acestor ținuturi și nici unice” (p. 279).

7

Din insuficiența inscripțiilor decurge o consecință metodologică: pentru a tria datele oferite de acestea fapte și a distinge, printre „greșeli”, tendințele reale ale evoluției locale de inovațiile efemere, este necesar să recurgem la „reconstrucția” latinei dunărene pe baza comparației romanice, pe de o parte, și a descendenței latinei dunărene, cu alte cuvinte a limbii române, pe de alta. O asemenea metodă comportă primejdii grave și dificultăți indubitabile. Nu ne aflăm cumva în fața unui raționament circular? Pornim de la constatarea că limba română posedă trăsături romanice specifice și le proiectăm într-o latină dunăreană ipotetică, care riscă să nu fie altceva decît reflectarea latinizată a datelor romanice de care dispunem. Altfel spus, socotim că există o latină dunăreană al cărei unic descendent este româna, fiindcă o descriem pe baza caracteristicilor românei. Primejdia este reală, ea pîndește orice reconstrucție lingvistică, dar poate fi evitată dacă sîntem în măsură să stabilim în mod clar limitele cronologice ale obiectului investigației și să fixăm etapele evoluției fiecărui fapt lingvistic. Astfel, nu vom atribui articolul postpus latinei dunărene, dar vom considera de dată latină conservarea neutrilor, reamenajat în caracteristicile sale morfologice și, parțial, în inventar. Din ansamblul faptelor de dată neîndoielnic latină, se poate reconstitui o variantă dialectală care nu riscă să fie creația fanteziei sau a unor erori de raționament.

în această ordine de idei e necesar să prevenim eventuala nedumerire a unor cititori care nu vor găsi în volum un capitol special dedicat sintaxei. Omisiunea este deliberată și nu ține de criterii subiective. Se știe că, spre deosebire de fonetică și de morfologie, evoluția sintaxei e în largă măsură dependentă de factori externi sau de raporturi logice, sustrăgându-se investigației de tip comparativ, care se bazează pe caracterul nemotivat, independent de factorii externi, al faptelor de limbă. Vom aborda așadar probleme de sintaxă a propoziției în capitolul dedicat morfologiei, atunci când discutăm valoarea formelor. Sintaxa frazei posedă, e drept, și un aspect formal, al cărui studiu comparativ este prin aceasta posibil: este vorba de conjuncții. Rezultatele, însă," n-ar putea

8

deocamdată depăși nesfârșitele discuții privitoare la etimologia conjuncțiilor românești *că, ca, de* etc., fiindcă pentru celelalte există un clar consens romanic (*quando* > *cînd, quomo(do)* > *cum, et* > v. rom. *e, si* > v. rom. *se* etc; o bună sinteză a întregii chestiuni se găsește la J. Herman, *La jormation du systeme romain des conjonc-tions de subordination*, Berlin, 1963). Acum, după ce am avertizat pe cititori cu privire la ce vor putea găsi și ce nu vor putea găsi în paginile următoare, ni se pare nimerit să încheiem cum am început, cu mulțumiri aduse celor care au contribuit la realizarea acestei modeste încercări. Fiindcă, se știe (sau e bine să se știe), orice lucrare științifică este emanația mediului științific, a competenței și înțelegerii unui cerc larg de specialiști (în cerc trebuie inclus și publicul), autorul individual neavînd deseori decît rolul de a da formă impulsurilor venite dinafară.

În primul rînd, în ordine cronologică, gîndul ni se îndreaptă către Marcel Popa, redactor la Editura Științifică și Enciclopedică, al cărui devotament demn de admirat (și de imitat) pentru instituția pe care o servește, l-a determinat să ne convingă să ducem spre încheiere un „torso” de lucrare (dacă s-a înșelat sau nu, vor decide cititorii); conducerea editurii, prin directorul ei M. Măciu, și colegul nostru (întru lingvistică) Valeriu Șuteu, a acceptat includerea volumului în programul de apariții, iar redactarea responsabilă, Rodica Chiriacescu, și-a îndeplinit rolul cu o competență egalată numai de răbdarea și înțelegerea arătate unui autor cît se poate de nepunctual. Colegul nostru Andrei Avram, de a cărui competență și amabilitate am abuzat de atîtea ori, a acceptat să parcurgă capitolele de fonetică și pe cele finale. Și, în încheiere, ne întoarcem la cel cu care am început: I. Co-teanu a citit întregul manuscris, întocmind cu deosebită bunăvoință referatul editorial. E lesne de înțeles cît le datorăm.

Nu vom omite nici strădania Doamnei Măria Radovici, care a dactilografiat un manuscris deseori greu lizibil și a cărei vastă experiență lingvistică ne-a fost de un real folos.

9

Fără îndoială, lunga listă a celor cărora le exprimăm sentimentele noastre de grațitudine nu urmărește să difuzeze răspunderea pentru erorile lucrării. Pe aceasta ne-o asumăm în întregime.

ianuarie 1983 — decembrie 1984

I. F.

N.B. Se știe că romanii nu distingeau în scris vocalele *i* și *u* de consoanele corespunzătoare [y] și [w] (*iam*, ca în rom. *iarnă, uado*, aproximativ ca în rom. *oameni*); semnele erau I și, respectiv, V (pînă prin secolul IV e.n. cînd forma literelor începe să se rotunjească). De aceea, conformîndu-ne uzanțelor științifice internaționale, vom scrie *Italia, Iulius, in, iam* și *Vipia, Varro, unus, uox*.

10

1. LATINA, LIMBA A ROMEI. BASPÎNDIREA EI ÎN LUMEA ANTICA

1.1. Schiță istorică. Istoricii antichi fixează către mijlocul secolului al VIII-lea î.e.n. (mai precis, în 753) data întemeierii Romei de către legendarul rege Romulus. Nu este locul aici să ne ocupăm de istoria agitată a primelor secole ale acestei cetăți, cu atît mai mult cu cît ea constă în primul rînd în date legendare interpretate prin ipoteze greu controlabile. Ne

interesează însă faptul că latina *_a* rămas, timp destul de îndelungat, exclusiv limba[^]acestei aglomerații urbane: la începutul secolului al VI-lea, la vreo 40 km spre est, la Praeneste (azi Palestrina), se vorbea un idiom care, deși strâns înrudit și sensibil asemănător cu latina, prezenta față de aceasta diferențe profunde; 'm-a făcut' se zicea în vremea aceea, la Roma, *med feced* (pronunțat *feked*, în epoca clasică *me fecit*), în timp ce la Praeneste suna *med vhevoked* (pronunțat *fefaked*)¹; după cum se observă, conjugarea perfectului unuia din verbele cele mai uzuale (și de aceea mai puțin expus refacerilor analogice) era total diferită. Situația era similară în jurul Romei către toate punctele cardinale: la nord-est, în orașul Falerii, se vorbea un idiom de asemenea înrudit cu latina, dar și mai diferit decât prenestina. Cu ajutorul latinei putem înțelege textele „fa-lisce”, dar deosebiriile sînt evidente; pe două vase de băut se găsește aceeași inscripție, perfect inteligibilă: *foled uino pipafo era carefo* 'azi voi bea vin, mâine voi duce lipsă' (în latina epocii clasice: *hodie uinum bibam, cras* } Recent, autenticitatea inscripției de unde provin exemplele, o fibulă de la începutul secolului al VI-lea, a fost contestată, pe nedrept, credem; se pot găsi însă și alte exemple, mai puțin vechi.

11

carebo). La est și la sud, numeroase populații, care au stabilit contacte felurite cu Roma, nu totdeauna pașnice (sabinii și samniții sînt cei mai cunoscuți), vorbeau idiomuri „osce” și „sabelice”, de origine indoeuro-peană, ca și latina, constituind, pe cit se pare, împreună cu latina o „ramură” indo-europeană aparte, ramura „italică” (care cuprinde, în afara limbilor amintite, umbriana, la nord-est de Roma, veneta, la vărsarea Po-ului, și, poate, sicula, una din limbile preromane ale Siciliei). Separarea dintre limba Romei și cea a idiomurilor învecinate a rămas puternic întipărită în conștiința vorbitorilor. Mulți ani după stingerea acestor idiomuri, scriitorii latini subliniau încă diferența între vorbirea „urbană”, singura literară, și cea „rustică”, a țăranilor din vechile împrejurimi agricole.

La nord, o poziție aparte o deținea etrusca, limba unei populații ajunse la un stadiu înalt de civilizație și de organizare politică; itimp de secole (pînă la sfîrșitul celui de al VI-lea), etruscii au fost stăpîinii Romei și și-au lăsat amprenta pe instituțiile politice și religioase ale romanilor. Limba lor, fără îndoială de origine neindo-euro-peană, n-a exercitat decît o influență relativ redusă asupra latinei, limitată la cîteva fapte de lexic și de derivare.

După liberarea de etrusci (reflectată în istoria tradițională prin căderea monarhiei și instituirea republicii, în anul 509 î.e.n.), începe pentru Roma o lungă perioadă de cuceriri, întrerupte cînd și cînd de unele înfrîngerii, care nu se încheie decît la sfîrșitul domniei lui Traian (117 e.n.), ceea ce va duce la constituirea unui stat unitar, puternic centralizat, întinzîndu-se de la Insulele Britanice pînă la Eufrat, de la Rin, Dunăre și Carpați pînă la deșertul Saharei, Nubia și Peninsula Arabiei. Etapele cuceririi ar putea fi rezumate în felul următor: la sfîrșitul secolului al III-lea î.e.n., întreaga Italie și marile insule ale occidentului mediteranean, Sicilia, Sardinia și Corsica, căzuseră sub dominația Romei; în secolul al II-lea a urmat cucerirea Peninsulei Iberice, a Africii de Nord (în 146 î.e.n. este cucerită și distrusă Cartagina), a Greciei (în același an), a Iliriei, a sudului Galliei transalpine (*Gallia Narbonensis*, provincia prin excelență, Pro-vența de azi). în secolul I î.e.n., Siria, Palestina, Asia Mică, Gallia întreagă (cucerită de Caesar), precum și regiunile meridionale ale Elveției și Austriei actuale ajung

12

~.

sub stăpînire romană. în secolul I e.n. sînt cucerite Re-nania, Egiptul, Pannonia (vestul Ungariei și regiunea situată între Drava și Sava, în Iugoslavia), Moesia {de la Drava și Sava pînă în nordul Mării Negre, cuprinzînd estul Serbiei, nordul Bulgariei, și Dobrogea}, sudul insulei britanice (provincia *Britannia*, pe teritoriul Angliei pro-priu-zise), regiunile occidentale ale Africii de Nord. în sfîrșit, la începutul secolului al II-lea, Traian transformă în provincii romane Dacia (106), Armenia (114) și alte regiuni din Asia, abandonate însă, ca și

Armenia, la începutul domniei lui Hadrian.

1.2. Romanizarea. Pe urmele administrației și armatei romane, limba latină s-a răspândit în noile provincii. Populațiile cucerite au adoptat-o, ca a doua limbă mai înțită, și, într-o a doua fază (care n-a cuprins întreg teritoriul Imperiului), i-au acordat rolul principal în comunicare, părăsindu-și, încetul cu încetul, limba originară, devenită pentru o bucată de vreme mijloc de înțelegere a unor comunități restrânse (locale sau chiar familiale).

Acest proces lent de învățare a limbii latine de către băștinași și de uitare treptată a limbii autohtone poartă numele de romanizare (lingvistică). Se pot degaja unele trăsături caracteristice ale fenomenului:

(1) Cu toate că, în decursul istoriei, se menționează numeroase expediții punitivă, distrugeri de orașe și masacre, romanizarea a fost esențialmente pașnică. Propriul lor interes a determinat populațiile supuse să învețe limba latină: era singurul mijloc de a stabili indispensabilul contact cu administrația, cu autoritățile militare romane, cu comercianții veniți din toate colțurile Imperiului; în afară de aceasta, latina le oferea șansa de a ieși din cercul îngust al colectivității locale și de a se integra lumii civilizate, cu toate avantajele pe care acest lucru le comporta, în sfârșit, se poate imagina că membrii diverselor triburi ale aceleiași provincii, ale căror graiuri puteau fi puternic diferențiate, foloseau cu precădere latina pentru a se înțelege între ei². Un rol important în atracția

² Analogii moderne nu lipsesc: A. Meillet, *Les langues de l'Europe nouvelle*, Paris, 1928, p. 111, relatează faptul că în timpul primului război mondial, soldații germani din teritoriile franceze ocupate foloseau rudimente de franceză spre a se înțelege, dialectele germane locale nepermițându-le aceasta.

1

exercitată de latină era și prestigiul cultural de care se bucura.

(2) Cu toate că au existat puternice implantări de coloni, garnizoane militare cu caracter permanent etc. romanizarea nu a rezultat din deplasarea masivă a unor populații romane în provincii, ci din învățarea de către provinciali a limbii latine. Nu trebuie să trecem cu vederea faptul că, cel puțin în primele secole ale expansiunii teritoriale, latina era limba maternă a unei colectivități lingvistice restrânse.

(3) Condiția favorizantă, dacă nu determinantă, a romanizării este includerea unui anumit teritoriu în statul roman: prezența masivă a trupelor romane, aducerea de coloniști vorbitori ai limbii latine, instalarea unei administrații bine organizate, înființarea unor așezări romane și a căilor de comunicație care le deservesc, întemeierea școlilor, difuzarea credințelor religioase sînt factorii care Eac să crească atât interesul pentru învățarea limbii latine, cît și prestigiul acesteia. În afara granițelor Imperiului putem asista la învățarea limbii latine de către 5 pătură mai mult sau mai puțin largă a populației, dar iu la cel de al doilea element definitoriu al romanizării, uitarea limbii autohtone. Romanizarea, înțeleasă ca uniune a celor două aspecte ale ei, este un fenomen de ună durată, dar odată declanșat este ireversibil (datorită însăși uitării limbii autohtone), continuînd și după dez-nembrarea Imperiului.

1.2.1. Aceste caracteristici ale procesului de romanizare explică și unele date ale istoriei lingvistice.

Latina s-a impus ca limbă comună de civilizație în irimul rînd în acele regiuni ale Imperiului unde nu exis-a altă limbă care să joace acest rol; adoptarea latinei i dus la includerea efectivă a unui teritoriu în circui-ul civilizației romane. Astfel se explică dubla rezistență a asimilarea lingvistică: cea a regiunilor unde limba ;reacă — bucurîndu-se de un prestigiu superior latinei — deținea această funcție (Grecia continentală și insa — ară, importante părți ale Greciei Mari și ale Siciiei, \-sia Mică, Orientul mijlociu, Egiptul) și cea a regiuni-or muntoase sau deșertice, cu economie închisă, bazată nai ales pe creșterea animalelor; populațiile acestea du-eau o viață mai mult sau mai puțin izolată, ceea ce le

permitea să se folosească în continuare de limba autohtonă, bineînțeles puternic influențată de latină (este ca- v/ ui bascilor, descendenți ai iberilor, locuitori sȘ Spaniei pi i'(J preromane, al albanezilor, descendenții probabili ai iii— rilor, al-berberilor, populație nomadă din nordul Saha-rei). Rezistența se afla deci la două extreme: la popoarele cele mai civilizate și la cele mai puțin civilizate. Desigur că și în aceste regiuni latina a avut un rol de seamă; existau numeroși vorbitori bilingvi; dar bilingvismul și influența latină nu echivalează cu romanizarea, iar aceste două fenomene sînt proprii și populațiilor neromanizate dinăuntrul Imperiului și celor din afara granițelor statului roman (puternicele influențe latine din greacă, albaneză, limbile germanice, irlandeză, bască, berberă sînt dovezi suficiente ale acestei situații). Trebuie amintită aici și posibilitatea pierderii, sub presiunea mișcărilor de populație începute în ultimele secole ale Imperiului, a caracterului romanic al unor provincii care vor fi fost romanizate. E vorba de latina din Pannonia, vorbită de o populație destul de densă, dar despre care nu avem nici o știre tnedievală, de latina provinciilor germanice de pe valea Rinului, Elveția, Ba varia și Austria, afro-romanica <din nordul Africii), dalmata (stinsă definitiv abia în secolul trecut).

Durșta procesului de romanizare și supraviețuirea limbilor autohtone nu depindea atît de vechimea cuceririi, saii de durata ocupației romane, cît în primul rînd de interesul și de voința populațiilor de a învăța latina: în sudul Italiei („Grecia mare”) mici enclave grecești subzistă pînă azi, după 2200 ani de la cucerire, în timp ce 170 de ani au fost suficienți nu numai pentru romanizarea Daciei, dar și pentru constituirea unui puternic centru de iradiere a romanității. Din moment ce învățarea limbii latine de către autohtoni se datora interesului provincialilor de a se integra lumii romane și de a se înțelege cu toții locuitorii Imperiului, este evident că, de-a lungul (generațiilor, limba latină a autohtonilor s-a perfecționat permanent, abandonîndu-se treptat deprinderile provinciale de pronunțare („accentul”), „greșelile” gramaticale provenite din bilingvism, folosirea „incorectă” a cuvintelor și chiar unele cuvinte provinciale (evident nu cele denumind realități strict locale). Perfecționarea latinei provinciale tre-

IA

buia să se raporteze la un model, o „normă” lingvistică; aceasta mu era însă decît într-o măsură restrînsă norma literară, învățată în școli, ci o normă, necodificată, a limbii comune vorbite în Imperiu, cunoscută sub numele de „latină vulgară” (despre care vom reveni în capitolul 2)³.

Vorbind, în cele de mai sus, despre romanizare, ne-am referit, atît în definiție, cît și în expunerea propriu-zisă, numai la faptele de limbă. Se poate pune în mod legitim întrebarea dacă romanizarea este un proces exclusiv lingvistic, dacă integrarea în lumea romană nu înseamnă și altceva decît învățarea limbii latine. Răspunsul la țeastă întrebare nu poate fi decît nuanțat. Într-adevăr, integrarea în lumea romană comportă, pe lîngă învățarea limbii, adoptarea felului de viață roman. Dar o asemenea afirmație este prin ea însăși vagă și ia în considerație noțiuni nu numai greu de delimitat, dar și sustrase investigației științifice riguroase. Felul de viață are, cum se știe, o componentă materială și una spirituală. Prin cea materială se pot înțelege locuința, îmbrăcămintea, îndeletnicirile și uneltele etc. Este însă foarte clar c&, pe de o parte, toate aceste elemente ale cadrului material al vieții pot trece granițele statale și deci puteau fi, în antichitate, adoptate de populații neromanizate iar pe de altă parte, vechile deprinderi se pot menține¹ — măcar în unele straturi ale societății — și după consumarea unui proces de asimilare etno-lingvistică, în cazul nostru după romanizare: dacă în costumul dacic de pe columna lui Traian sau de pe metopele de la Adamclisi specialiștii au recunoscut elemente ale portului nostru popular de azi, este evident vorba de conservarea unor elemente de viață materială preromană la o populație neîndoielnic

³ Ca și în zilele noastre, nu exista nici în antichitatea romană identitate între felul în care copiii erau învățați să vorbească latinește (= norma literară) și felul în care vorbeau realmente. O

mărturie interesantă în acest sens o oferă scriitorul creștin Hieronymus (aprox. 348—420): plîngîndu-se că, în vremea sa, tineretul nu-l mai citește pe Platon, chiar în traducerea lui Cicero, adaugă: „In schimb, testamentul lui Grunnius Corocotta purcelul, îl recită la școală cete rîzînde de copii". Or, acest testament, parodie a unui act juridic, a ajuns pînă la noi și este un document cu numeroase și interesante „vulgarisme".

16

romanizată. Și, invers, dacă găsim în inventarul așezărilor dacice din Dacia preromană obiecte de factură romană (fără a mai vorbi de cele importate), nu e vorba decît de adoptarea unor detalii de viață romană, nu de romanizare, nici măcar de premise ale romanizării. LjSi-tuația se prezintă întrucîtva analog și în privința componentei spirituale, informațiile sînt însă extrem de sărace. Ceea ce știm despre cultura dacilor dinaintea cuceririi nu permite detectarea unor influențe romane, iar conservarea particularităților dacice după cucerire nu este atestată direct; monumentele arheologice („cavalerii da-nubieni", de exemplu) și puține date epigrafice permit presupunerea păstrării elementelor preromane (fie și sub forma unei „interpretări" romane) în cultura și religia provinciei. Așadar adoptarea „felului de viață" roman s-a produs paralel cu asimilarea lingvistică, fără coincidență între cele două fenomene: elemente romane au pătruns înaintea romanizării lingvistice, cum au pătruns și în zonele neromanizate, iar elemente autohtone au persistat și după asimilarea lingvistică; statul roman n-a încercat să impună provinciilor cu forța nici felul de viață al Romei, nici — pînă la creștinism — suprastructura ideologică a Romei. De altfel, cum am arătat mai sus, de la originile expansiunii sale teritoriale, statul roman era format dintr-o mare diversitate de populații, oare și ^au păstrat, într-o măsură mai mare sau mai mică, caracterele originare specifice; în fond nici nu exista, în domeniul felului de viață, un „model" roman unitar, o normă unitară, comparabilă cu cea lingvistică. Fără îndoială, viața urbană a provinciilor lua ca model Roma și orașele Italiei (care-și asimilasera și cuceririle civilizației grecești), iar urmele arheologice atestă, pentru Dacia, asimilarea la cultura de tip occidental. Zonele rurale au rămas însă, dacă nu refractare, cel puțin nu atît de permeabile față de influența romană. În felul acesta se schițează răspunsul la întrebarea pe care ne-am pus-o: romanizarea este un proces complex a cărui trăsătură esențială și definitorie este cea lingvistică, însoțită în mod obligatoriu de trăsături secundare, din domeniile vieții materiale și spirituale, inegal repartizate teritorial și fără coincidență cronologică absolută cu trăsătura esențială.

2 — Latina dunăreană

17

1.2.2. Din cele expuse mai sus se pot deduce și dove-ile romanizării unui teritoriu.

1.2.2.1. Dovada peremptorie a romanizării este exis-ența, în trecut sau azi, a unei limbi romanice pe terito-iul cucerit, chiar dacă limitele provinciei romane nu :oincid întocmai cu cele lingvistice actuale: în decursul storiei au putut avea loc iradierii sau replieri ale romani-ății, dar faptul că în toate provinciile latinofone ale Im-geriului (cu excepția Pannoniei) se vorbește pînă azi o limbă romanică (sau se poate dovedi cu documente că ;-a vorbit în trecut) conferă argumentului un caracter le indubitabilă certitudine. În acest sens, rezultatul ro-nanizării provinciilor Dacia și Moesia este deosebit de ?lar: o limbă romanică unitară și compactă, răspîndită a nordul și la sudul Dunării (caracterul mai puțin com-3act al regiunii sud-dunărene se explică prin mișcări nedievale de populație), fără enclave ale limbilor anterioare romanizării (singurele limbi preromane din regiu-le, greaca și albaneza, se află în afara teritoriului celor iouă provincii). Acest ultim detaliu își dobîndește întreaga valoare dacă atragem în comparație regiuni de veche romanizare, cum sînt Italia, Gallia și Spania, unde asemenea enclave există: în sudul Italiei greaca se menține pînă azi în cîteva sate, iar acțiunea substratului osc este perceptibilă în fonetismul unor cuvinte italiene meridionale; pe ambele versante ale Pirineilor vestici se menține enclava bască, rămășiță a iberilor preromani.

1.2.2.2. Inscriptiile latine găsite pe un anumit teritoriu dovedesc prezența stabilă a unor vorbitori ai limbii latine, știutori de carte (sau în măsură să recurgă la serviciile unor meseriași specializați — „lapicizi”). Cu alte cuvinte, inscripțiile atestă existența unor așezări romane, ceea ce nu înseamnă însă neapărat romanizare (deoarece nu implică folosirea de către autohtoni a limbii latine). Dar nici absența inscripțiilor nu dovedește prin ea însăși absența romanizării: inscripțiile presupun o anumită tradiție culturală, existența lapicizilor, a materialului de lucru rezistent (dacă vor fi existat inscripții pe lemn, ele n-au putut ajunge pînă la noi). Așadar nu se poate pune un semn de egalitate între prezența inscripțiilor latine și romanizare. Cu toate acestea, o interpretare mai

18

nuanțată a inscripțiilor permite să se tragă anumite concluzii în această privință. Dacă numărul inscripțiilor este ridicat și repartiția lor teritorială înglobează localități situate în zone compacte, se poate deduce că ne aflăm în fața unei colonizări intense, condiție a declanșării procesului de romanizare. Pentru regiunea care ne interesează, cifrele sînt concludente: în Dacia s-au găsit circa 3000 de inscripții provenind din peste 200 de localități, în Moesia inferioară aproape 2000 inscripții din peste 300 localități, iar în Moesia superioară aproximativ 1500 inscripții din 200 localități. Distribuția lor teritorială ne permite determinarea zonelor de colonizare mai intensă, de unde putem presupune că s-a răspîndit procesul de romanizare.

În Dacia, zonele cele mai compacte sînt în cîmpia și podișul Transilvaniei: pe valea inferioară a Someșului, pe întreaga vale a Mureșului și a afluenților săi estici și sudici, pînă în țara Hațegului; ceva mai puțin dense sînt inscripțiile pe întreaga vale a Oltului, pe cursul inferior al Mureșului, în Banat, Oltenia, în regiunea dintre Olt și Vedea. În Moesia inferioară, zona de concentrare maximă este Dobrogea actuală, urmată de valea Dunării și a principalilor ei afluenți (Russenski Lom, Jantra, Osăm, Vit, Iskăr, Ogosta). În Moesia superioară, cele mai multe inscripții latine se concentrează de asemenea pe valea Dunării, pe valea Timocului, pe cursul mijlociu al Moravei și într-o zonă care cuprinde cursul superior al râului Vardar și văile afluenților Moravei și Ibarului.

Din cele spuse mai sus despre condițiile necesare gravării inscripțiilor rezultă că apariția lor depinde nu numai de numărul vorbitorilor, ci și de statutul lor social, pe care-1 puteau oferi mai ales centrele urbane și așezările militare. Și dacă acestea din urmă pot fi, la rigoare, concepute ca implantări romane izolate în mijlocul unor regiuni aloglote, puterea de iradiere a orașelor și contactul permanent al acestora cu teritoriile rurale înconjurătoare sînt incontestabile. De aceea existența și importanța așezărilor urbane poate fi considerată ca o dovadă a îndeplinirii condițiilor romanizării. Intensitatea excepțională a "urbanizării Daciei compensează vechimea urbanizării celor două Moesii: în primul secol al stăpînirii romane au fost întemeiate 11 sau 12 centre urbane în provincie (vezi mai jos 1.3.2.2.).

19

1.2.2.3. Învățarea limbii latine, componenta esențială romanizării, nu s-a putut produce izolat de însușirea K>r forme de viață romane, concretizate și transmise >sterității prin vestigii arheologice. În interpretarea acestor vestigii din punctul de vedere oare ne interesează ci trebuie ținut seama nu numai de un adevăr devenit mal și anume că un obiect material nu poate da nici o [formație asupra limbii celui, care îl folosește (sau oare a produs), ci și de faptul că formele de viață (materiale, dar și spirituale) se transmit mai ușor decît se în-îță o limbă și că, așadar, adoptarea elementelor civili-ității romane nu presupune neapărat o schimbare atît de profundă cum e romanizarea lingvistică. Bineînțeles, vestigiile arheologice pot fi utilizate ca dovezi parțiale sau i indicii favorabile, pentru regiunile unde lipsesc do-ezi de altă natură, sau ca probe suplimentare pentru lucidarea unor aspecte parțiale ale procesului romanizării. Pentru precizarea, de exemplu, a unor particularități ale limbii latine vorbite în Dacia, e util să știm acă au funcționat școli în provincie; dar, dacă epigrama sau izvoarele

literare n-au dat pînă acum la iveală ecînt dovezi parțiale în această privință, în lipsa acesta, găsirea unei cărămizi cu exerciții de scriere și a numeroase stilus-uri suplinește informația istorică și dovedește existența învățămîntului⁴.

1.2.2.4. Privită într-o perspectivă mai largă, romani-aria este un fenomen istoric, atît prin cauzele care o eclanșează cît și prin consecințele ei. De aceea, docu-lentele istorice prin excelență, operele literare, pot fi tîiizate și în dovedirea romanizării. Ele ne însoțesc, neori laconice și nesigure, în cele două etape ale demonstrației: — premisa — intensitatea popularii Daciei u vorbitori ai limbii latine — și rezultatul folosirii pe

⁴ Școlile de limbă latină sînt însă semnalate în literatură entru Dobrogea romană. Din lipsa unor inscripții atestînd exis-înța unor școli sau a unor profesori în Dacia s-a putut trage oncluzia rarității relative a școlilor în provincie, explicîndu-se î acest fel și presupusul caracter „rustic” al latinei de- aici. irgumentul nu ne pare deosebit de solid: în provincii cu o îult mai îndelungată stăpînire romană și pe teritoriul căroră -au găsit mult mai numeroase inscripții, totalul profesorilor unoscûți din documente reprezintă o cifră relativ neînsemnată.

10

acest teritoriu a limbii latine. Nu e locul să reluăm aici esențialul acestor documente, reunite comod în primele două volume ale *Izvoarelor istoriei României* (București, 1970). Ne mulțumim să amintim aici, din, prima categorie, celebrul pasaj din *Breviarul* lui Eutropius (sec. IV): *ex toto orbe Romano infinitas eo copias hominum trans-tulerat ad agros et urbes colendas* (‘[Traian] adusese acolo din toată lumea romană nesfîrșită mulțime de oameni, spre a lucra ogoarele și a popula orașele’, 8, 6, 2). Textele care dovedesc persistența la nordul și la sudul Dunării, a unei populații vorbitoare a limbii latine sînt mai tîrzii, lucru ușor de explicat: cît timp Imperiul Roman stăpînea regiunea, folosirea limbii latine era un lucru de la sine înțeles și nu putea frapa pe nimeni. Numai după prăbușirea stăpînirii romane menținerea limbii latine putea atrage atenția contemporanilor. Ne vom opri la două mărturii cu caracter de anecdotă: în *Războiul gotic* (VII, 14), Procopius din Caesarea (sec. VI) povestește că pe la 545 un prizonier din neamul anților (populație slavă stabilită între Nipru și Nistru, de unde atacă și regiunile de la gurile Dunării), se dădea drept Chil-budios, general al lui Iustinian, pierit în război; la această mistificare a contribuit și faptul că falsul Chilbudios vorbea latinește; așadar, în mijlocul secolului al VI-lea se vorbea latinește nu numai de către romani, ci limba latină era învățată și de populațiile ajunse tîrziu pe acest teritoriu.

A doua, transmisă de Theophylactus Simocatta (sec. VII) și reluată, cu unele schimbări de amănunt, de Theophanes Confessor (sec. VIII—IX) privește celebra frază *torna, torna, fratre*; în timpul unui marș nocturn s-a produs debandada armatei bizantine, deoarece un soldat vrînd să atragă atenția unui camarad că sarcina îi lunecase de pe animalul de povară, îi strigă, „în limba băștinașă” (*kmyjupLq Y^WTTT*), Theophyl. II, 15, 30) sau „părintească” (rcoexpeia cpcovij, Theophan., p. 268 de Boor) fraza amintită⁵; luată drept o comandă de retragere mi-

⁵ In forma x6pva, T6pv«, <pp<£xpe, textul apare la Theophanes, varianta <ppiTpe, care ar trimite la o formă neliterară de vocativ (identic cu nominativul, identificat la rîndul său cu acuzativul), *fratre(m)*, este conservată de un număr redus de manuscrise, majoritatea avînd forma corectă (sau, mai degrabă, corec-

21

ră, soldații au fugit în dezordine. Ambele texte do-esc, cu oarecari deosebiri de detaliu, că pe teritoriul elor provincii latina devenise limba maternă a locui-lor; deosebirea privește numai denumirea dată aces-. Proeopius precizează că e vorba de limba „latinilor” icmvov cpcovq) — fiindcă „romani” erau și grecii, ce-;ni ai Imperiului —, Theophylact și Theofan nu in-ă decît asupra caracterului de limbă maternă și lori, nu fiindcă n-ar fi recunoscut în formele ei limba nă, ci tocmai fiindcă acest lucru trebuie să fi fost lent pentru cititorii lor. <

1.3. Condițiile istorice (politico-militare) ale romaniza-

spațiului daco-moesian. Nu e locul să discutăm aici neroasele probleme de istorie politică și militară, e au dus la implantarea dominației romane în Bal-i și pe ambele maluri ale Dunării, proces de lungă ată, desfășurat timp de mai bine de trei secole, în pe cu conținut diferit, de la amestecul în conflictele tre statele balcanice și instalarea de garnizoane, con-aînd cu asumarea arbitrajului sau al „protectpratu-” și culminând cu transformarea diverselor regiuni în ivincii romane. Procesul acesta n-a avut un mers con-au ascendent, ci a fost deseori marcat de insuccese încetiniri, iar caracterul său conștient — voința nenilor politici de a extinde teritoriul statului ro-n — n-a fost un motor constant al acțiunilor concrete, erminate mai degrabă de situația de moment.

Iată înfățișarea schematică a etapelor în care s-au dus implantările romane și cuceririle propriu-zise. îpele Romei pătrund pentru prima oară în Peninsula canică în 229 î.e.n., cu ocazia primului război cu r'e-ul iliric, fără a se instala însă definitiv, mulțumin- ■se numai cu rolul de protectori ai orașelor Apollonia i satul Poian din Albania) și Durracchium (Durres); ele ilirilor obține titlul de „federat” (= legat prin-m tratat, *foedus*) al poporului roman. Un al doilea boi victorios împotriva ilirilor (219 î.e.n.) nu schimbă mod esențial situația. Un război cu Macedonia, aliata

.), 9pi*Tĕp. Discuția asupra presupusului caracter românesc a' :ei este oșioasă; corectat sau nu, textul este latin și întîm--ea relatată ar fi putut avea loc pe tot cuprinsul Imperiului.

lui Hannibal (214 î.e.n.), se încheie cu o pace de compromis în 205 î.e.n.; un al doilea război (199 î.e.n.) se încheie cu dezastrul armatelor macedonene la Cynosce-phalae (197 î.e.n.) și cu intervenția directă a romanilor în Grecia propriu-zisă: Roma proclamă solemn încetarea stăpînirii Macedoniei asupra cetăților grecești (196 î.e.n.) — istăpînire oare începuse în 338 î.e.n. —, participă la un război împotriva Spartei (195 î.e.n.), duce pe teritoriul Greciei războiul împotriva lui Antiochus, regele Siriei (192—189 î.e.n.). În același timp, în nord, romanii cuceresc Peninsula Istria și înaintează spre valea Savei (178—171 î.e.n.). Al treilea și ultimul război macedonean (171—168 î.e.n.) se încheie cu dezastrul de la Pydna al armatei regelui Perseus: statul macedonean este divizat în patru regiuni, triburile ilire care fuseseră sub stăpî-nirea Macedoniei sînt liberate, celelalte constrînse să plătească tribut Romei; relațiile cu statul tracilor odrisi, conduși de regele Cotys datează din acea vreme. O răscoală macedoneană duce la transformarea Macedoniei în provincie și la extinderea hegemoniei romane asupra unor vaste întinderi ale peninsulei, inclusiv asupra Bizanțului (148). Implicată din ce în ce mai adînc în litigiile dintre cetățile grecești, Roma ajunge la un război deschis cu „Liga aheeană” (o grupare a celor mai importante cetăți din centrul și sudul Greciei), învinge armatele acesteia și, după distrugerea Corintului, transformă Ahaia în provincie (146). În același timp continuă expansiunea în Illyria: în 156, prin căderea cetății Delminium (Trilj), romanii supun tribul important al delmaților, iar, două decenii mai tîrziu, este supus tribul ardiaeilor, trib situat la nord de delmați, ceea ce are ca rezultat dominarea de către romani a părții de sud a coastei, de la granița Epirului pînă la Salona. Joncțiunea cu teritoriile nordice se face în 129 î.e.n., ' cînd întreaga coastă estică a Adriaticei devine romană; de aici pornește expansiunea spre interior, spre traci și moesieni. Între 114 î.e.n. și 101 î.e.n. romanii poartă

războaie cu populația celtică a scordiscilor (așezată la vărsarea Savei în Dunăre); în 88 î.e.n., în timpul războiului cu Mitridate, tracii invadează Macedonia romană, situația nefiind restabilită în favoarea Romei decât în 86—85 î.e.n.; în anii următori (78—71 î.e.n.) romanii pătrund în Thracia, ajung pînă la Dunăre și supun prin tratate

23

alianță cetățile grecești de pe coasta vestică a Mării gre, inclusiv cele din Dobrogea (datele exacte sînt itroversate), dar dominația romană este înlăturată în 61 î.e.n., în timpul unei campanii în care grecii se iză cu geții și bastarnii împotriva Romei (cetățile ră însă sub dominația regatului dacic al lui Burebista; pînirea dacă încetează după moartea regelui și destră-rea unității regatului său). Între 35 și 33 î.e.n. Octavian (cunoscut mai tîrziu sub numele de Augustus) re-bilește pozițiile romane pe coasta Dalmației, iar în anii îndiat următori bătăliei de la Actium (31 î.e.n.) inter-e pe căi diplomatice în Thracia, consolidînd protec-atul roman asupra regatului, și poartă războaie locale x>triva bastarnilor (care în 29 î.e.n. trec în sudul nării), geților, odrisilor și bessilor de pe malul estic Dunării; în 28 î.e.n. supune pe moesi (din actuala Ser-), în 27 î.e.n. fluviul devine, pînă la vărsare, graniță Imperiului; romanii amîna însă ocuparea militară priu-zisă a regiunii și stabilirea de garnizoane pe nare, mulțumindu-se să încredînteze regilor traci rizi) administrarea teritoriului, cu excepția cetăților cești, care se aflau sub protectoratul direct al Romei, ărirea dominației romane se produce după o nouă ipanie împotriva incursiunilor syaleților și bessilor în cedonia (13—11 î.e.n.): armatele romane ajung chiar ă lâ Nistru, regiunile dobrogene sînt atașate provin-. Moesia și capete de pod sînt stabilite pe malul noi-

al Dunării, între Calafat și Giurgiu. Puțin mai tîrziu ate în anul 6 e.n.) trebuie situată și o campanie îm-riva dacilor, soldată printre altele cu deplasarea a 100 de daci pe teritoriul Moesiei, organizată oficial ca vîncie la o dată incertă (se propun diferiți ani, între 44 e.n.). Același statut îl obține și Thracia în 46 e.n. rtea de nord, incluzînd Dobrogea, este atașată pro-ciei Moesia). În vremea lui Nero, frontiera danubiană î din nou amenințată de populațiile din nord (daci, tarni, roxolani, sarmați), liniștea frontierei nefiind tabilită decât în 78 e.n., cînd Vespasian sporește nurul trupelor așezate permanent de-a lungul Dunării. • nici această stabilitate nu va dura: unificați sub nnia lui Decebal, dacii atacă din nou Moesia, nimi-2 trupele guvernatorului provinciei (85—86 e.n.). Nu î necesar să reluăm aici detaliile celor două decenii

de războaie, cu rezultate schimbătoare și cu numeroase dezastre pentru romani, dar care au dus pînă la urmă la cucerirea Daciei de către Traian și la transformarea ei în provincie (106 e.n.). Cu aceasta, aproape întregul teritoriu de închegare a poporului român se află sub stăpînirea romană (trebuie precizat că estul Munteniei și sudul Moldovei, atașate nominal provinciei Moesia, se aflau sub dependența militară romană de mai multă vreme și erau protejate de două linii de întărituri — *limes* — care străbăteau cîmpia Dunării; în Moldova, la est de Carpați, existau de asemenea așezări militare romane, destinate să protejeze provincia).

1.3.1. Condițiile social-politice ale romanizării spațiului daco-moesian. Prin înglobarea în Imperiu a Moesiei și a Daciei se creează premisele necesare declanșării procesului de romanizare, ale cărui trăsături generale au fost schițate mai sus. Vom încerca în paginile următoare să trecem în revistă cîteva informații cu caracter concret pe care le oferă sursele istorice cu privire la desfășurarea însăși a procesului în cele două provincii, oprindu-ne mai cu seamă la Dacia, deoarece în această provincie, aproape ultima cucerită și printre primele abandonată, problematica romanizării și a persistenței ei este mai complexă; opțiunea noastră e determinată și de accesibilitatea documentării, dat fiind faptul că nu poate fi vorba, în cadrul acestei expuneri lingvistice, de aprofundarea unor probleme de istorie și cu atît mai puțin de înlocuirea prin cercetări proprii a unei informații bibliografice deficitare (în ce privește Moesia). Trebuie precizat de asemenea că pentru unele chestiuni, chiar importante, privind procesul de romanizare, nu există (și uneori nu pot

exista) documente precise și demonstrații de o rigoare matematică.

1.3.1.1. Prob le m e demografice și etnice. Cunoscutele fraze ale lui Eutropius (sec. IV), amintite și mai sus, oferă o sinteză a acestor probleme: *Traianus, uicta Dacia, ex toto orbe Romano infinitas eo copias hominum transtulerat ad agros et urbes colendas. Dacia enim diuturno bello Decibalis uiris fuerat ex-hausta* (Traian, după înfrângerea Daciei, a strămutat acolo din întreaga lume romană o nesfârșită mulțime de

25

/

imeni pentru a cultiva ogoarele și a popula, orașele, ici Dacia, datorită războiului îndelungat, fusese sleită • bărbații lui Decebal⁶, 8, 6, 2). E vorba așadar de o lonizare masivă, atât urbană, cât și rurală, și de o să-cire drastică a efectivului demografic autohton. În mă-ra posibilului, afirmațiile lui Eutropius trebuie verifi-te cu ajutorul documentelor neliterare (epigrafice și neologice).

Caracterul masiv al colonizării rezultă cu ușurință iră a fi determinat numeric) din apariția de numeroase ezări noi, urbane și rurale, cu locuitori romani, din nstruirea unei importante rețele rutiere, care lega ile așezări între ele și, în același timp, noua provincie cele învecinate. Se adaugă efectivul armatei romane, aluat la 40—50 000 de oameni, repartizat în orașe, la >ntiere și în puncte strategice din interior. Inscrip-le și vestigiile arheologice confirmă și afirmația lui tropius cu privire la caracterul eterogen al coloniști-•: pornind de la numele atestate pe inscripții, I. I. Russu *nomastique de la Dacie romaine*, în *L'onomastique la-e*, Paris, 1977, p. 353—363) constată că 70—75<>/o din borii inscripțiilor poartă nume romane (ceea ce, evi-nt, nu înseamnă că sînt locuitori ai Romei sau măcar Italiei), din restul de 25—30«/o, mai bine de jumătate irtă nume greco-orientale, la care se adaugă nume e, celtice, germanice, traco-getice, semitice, iraniene, ioane. Săpăturile arheologice completează imaginea :văluind proveniența occidentală a unui număr im-iant de coloniști.

Cercetarea profesiilor exercitate de romani din Dacia mite, într-o oarecare măsură, verificarea informației

Eutropius privitoare la scopul colonizării: popularea șelor și cultivarea ogoarelor. Inscripțiile funerare din ;ia arată că, pe lîngă funcțiile din armată, numeroși lani erau utilizați în administrație (în diverse trepte

ierarhiei), exercitau comerțul, erau muncitori în ie etc. Cum regiunile rurale oferă mai rar inscripții piatră, epigrafia nu e de ajutor pentru verificarea

⁶ Genitivul *Decibalis* poate fi legat și de *bello*: „datorită oiului îndelungat al lui Decebal, fusese sleită de bărbați", sul general e însă același, iar echilibrul frazei ne îndeamnă referăm prima interpretare.

întregii aserțiuni a lui Eutropius; arheologia însă o confirmă: se observă apariția unor sate romane noi (*uici*) și a unor ferme ale coloniștilor, dotate cu locuințe de tip roman (*uillae rusticae*). Există de asemenea așezări cu caracter semirural: *uillae suburbanae*, ferme situate în preajma orașelor, stăpînite probabil de orășeni, *canabae*, așezări situate lîngă taberele militare (*castra*), dependente de acestea și furnizoare de hrană și mărfuri (uneori importanța economică a acestor așezări a dus la transformarea lor în orașe).

Ultimei părți a informației lui Eutropius nu trebuie să i se ceară mai mult decît oferă: este vorba de o explicație, personală, dar mai degrabă preluată din surse oficiale, a masivității colonizării: sîngeroasele și îndelungatele războaie purtate în vremea lui Decebal au dus la diminuarea populației masculine, capabile și de a purta armele, dar și de a munci în orașe și la țară; prezentarea știrii ca o justificare⁷ a implantării de coloniști determină și exagerarea formulării (*exhausta* 'sleită, secătuită'); subliniem că pasajul are în vedere numai pierderile de oameni provocate de război, deci nu poate fi invocat nici în sprijinul unei exterminări a populației, nici a unor dizlocări masive în afara granițelor provinciei; faptul că numărul

morților în război trebuie să fi fost important nu poate fi contestat (numărul prizonierilor daci e evaluat, după estimări de natură mai mult filologică decât istorică, la 50 000). Cu aceste rezerve, știrile lui Eutropius sînt corecte și confirmate de alte surse.

1.3.1.2. Urbanizarea. Caracter urban indiscutabil au așezările cărora li s-a acordat în mod oficial statutul de *municipia* (așezări de cetățeni romani cu autonomie locală, în materie administrativă și juridică) sau

⁷ Nu trebuie pierdut din vedere că întregul text citat nu se găsește în capitolul consacrat lui Traian, ci în cel care privește intenția lui Hadrian de a abandona Dacia (cum făcuse și •cu unele provincii orientale cucerite de Traian) „prieteni săi l-au sfătuit să n-o facă, spre a nu se trece în stăpînirea barbarilor mulți cetățeni romani” (*amici deterruerunt ne mulți ciues Romani barbaris traderentur*). Așadar pasajul în discuție e justificarea unui fapt care, la rîndul său, e justificarea altuia; în aceste condiții, nu ne putem aștepta la o rigoare absolută a în-iormăției.

27

ltoniae (așezări întemeiate prin colonizarea unor cetă-ni romani, a căror administrare urma modelul Romei, r locuitorii se bucurau de avantaje economice și juri-ce). În provincia Dacia, orașele care dețineau aceste >uă tipuri de statut erau: Colonia Vipia Traiana Au-ista⁸ Dacica Sarmizegetusa (sub Traian), municipiile, ■venite ulterior colonii, Napoca, Drobeta și Romula jb Hadrian), municipiul Apulum (sub Marcus Aurelius, ■venind în curînd colonie), municipiul Apulum (un al >ilea oraș, situat la nord-est de cel dintâi), Potaissa și xrolissum (sub Septimius Severus, cele dintîi devenite terior colonii), municipiile Ampelum, Tibiscum și erna (în secolul III)⁹.

Nu este totuși exclus ca și alte aglomerații să fi avut,

momentele de înflorire economică a provinciei, aspecte bane, chiar dacă nu aveau statutul juridic al orașelor. : citează în acest sens (D. Tudor, *Orașe, tîrguri și sate*

Dacia romană, p. 383) Sucidava (Celei — Corabia, d. Olt, așezare militară, dar și civilă cu 7—8 000 locuiri), Aquae (Cioroiu Nou, jud. Dolj, așezare cu o întin-re totală de 3 km², dotată cu băi publice, templu). Mi-i (Vețel, jud. Hunedoara, centru militar și așezare ci-lă, cu importanță economică, cu construcții religioase utilitare), Alburnus Maior (Roșia Montană, jud. Alba,

centrul aurifer al Daciei). Fără îndoială, viața cu ca-cter urban a acestor localități, care purtau denumirea

pagi (așezare mai mare decât un sat — *uicus* —, cu administrație proprie, în raza de acțiune a căreia intra

⁸ Coloniile purtau numele întemeietorilor.

⁹ Datările sînt deseori controversate și, pe măsura îmbogă-i documentării epigrafice, supuse revizuirii. Amintim aici lo-izările orașelor (cu excepția celor general cunoscute; și pen-acest tip de precizare nu există totdeauna consensul lumii ante; ne oprim la cele consemnate de autorii *Dicționarului istorie Veche a României*, București, 1976): Romula — Reș— Dobrosloveni, jud. Olt, Apulum (primul oraș dezvoltat tr-o așezare militară) — Piatra Craivii sau în apropiere de >a Iulia, (al doilea oraș) — Alba Iulia (cartierul Partoș), Po-îsa — Turda, Porolissum — Moigrad, jud. Sălaj, Ampelum — tna — Pătrînji, jud. Alba, Tibiscum — Jupa, jud. Caras 'erin, Dierna — Orșova Veche. Malua este identificată cu nula. și teritoriile înconjurătoare)¹⁰ era mai modestă decât cea din colonii și municipii.

în marea lor majoritate orașele romane din Dacia se constituie în preajma așezărilor militare, ceea ce nu trebuie să ne mire, deoarece unitățile militare erau însoțite de numeroși civili (meseriași și comercianți în primul rînd); în scurtă vreme dependența de așezările militare s-a atenuat, orașele izbutind să aibă o viață economică și culturală proprie și să domine teritoriul rural învecinat, din care-și obțineau veniturile, fie că era vorba de agricultură, fie de exploatarea subsolului.

Procesul de romanizare legat de implantarea de coloniști romani sau de trupe romane poate fi

surprins și în anumite vestigii arheologice: s-cu descoperit, atât în preajma așezărilor romane militare, cât și în cele civile, urbane sau rurale, obiecte (vase, unelte, podoabe etc.) confecționate după tradiția autohtonă, ceea ce dovedește conviețuirea și amestecul populației băștinașe cu coloniștii romani (vezi examinarea acestor vestigii la D. Pro-tase, *Autohtonii în Dacia*, București, 1980, p. 32—169). Chiar și în fermele romane s-au găsit asemenea urme, ceea ce pare a dovedi că mîna de lucru autohtonă era utilizată de proprietarii proveniți în marea lor majoritate din rîndurile coloniștilor.

Viața economică (foarte prosperă cel puțin în secolul al H-lea) a adus după sine frecvente deplasări de la orașe spre satele teritoriului și de la sate spre orașele supraordonate, locuite aproape exclusiv de o populație latinofonă; în felul acesta orașele deveneau centre de iradiere a romanității.

Situarea geografică a orașelor descoperite pînă acum (șansele de a descoperi altele sînt neînsemnate) arată că ele se situează mai cu seamă în sudul, centrul și vestul provinciei, în est, spre poalele Carpaților orientali, aflîndu-se numai așezări militare sau rurale (deseori îmbinate); se cunoaște o singură așezare, militară și civilă, apropiată de estul arcului Carpaților, Angustia (identifi-

¹⁰ Defiațiile sînt incerte și aproximative, deoarece sub aceeași denumire se ascundeau realități diferite, cronologic și teritorial. În cazul special al acestui cuvînt e posibil să desemneze mai degrabă unitatea teritorială decît aglomerația quasi-urbană (D. Tudor, *op. cit.*, îl traduce însă 'tîrg').

29

tă cu Brețcu, jud. Covasna). Faptul că afluența colo-știlor pare să fi fost mai mică în această parte a pro-aciei nu înseamnă că aici romanizarea a fost mai puțin tensă; cel mult procesul s-a desfășurat mai lent. Dar m propagatorii romanizării nu sînt numai latinofoni activi", ci, și autohtonii romanizați, e permisă presupu-rea extinderii treptate a romanizării în întreaga pro-ncie, facilitată și de deosebitele posibilități de circulație oamenilor și bunurilor create de administrația romană.

1.3.1.3. Ajungem astfel la discutarea altui factor adju-nt al romanizării, sistemul căilor de comun i-iție. întregul Imperiu Roman era străbătut de o re-tiv densă rețea rutieră care lega Roma de provincii așezările provinciale între ele, uneori chiar cu prelun-ri dincolo de hotarele Imperiului (în vederea facilitării -culației mărfurilor). Principalele drumuri legau Dacia ■ Moesia, alitele însă și de Pannonia (trecînd și prin ra iazigilor, neocupată); spre est drumul oare ieșea din ovincie prin Angustia (Brețcu) lega Dacia de cetățile eeești de la Marea Neagră (Tyras, la gurile Nistrului; aseul exact nu a putut fi stabilit). În felul acesta, dru-urile provinciei erau racordate la cele trei artere ru-îre principale care ajungeau în orientul Imperiului: a dintîi ajungea în Pannonia, cea de a doua în Moe-a Superior și cea de a treia, *Via Egnatia*, în sudul Pensulei Balcanice. În interiorul Daciei, toate așezările iportante erau legate între ele; se pot distinge cîteva umuri principale: unul lega Dunărea (în dreptul Dier-:i) de nordul provinciei (Porolissum), trecînd prin Ti-scum, Vipia Traiana (Sarmizegetusa), Apulum, Potaissa, apoca. Al doilea are ca punct de plecare podul de la robeta, trece pe la Pelendaua (lîngă Craiova), iar la Ro-ula se leagă de un al treilea drum care pornea de la laz și urma cursul Oltului pînă după trecerea munților, ? unde se îndrepta de asemenea spre Apulum, centrul itier principal al Daciei: de aici porneau în toate di->cțiile numeroase drumuri secundare. Trebuie mențio-ite în sfîrșit (pentru a încheia această foarte sumară simplificată expunere, ale cărei informații provin în -imul rînd din lucrarea fundamentală a lui M. Macrea, *iața în Dacia romană*, București, 1969, p. 149—156) rumurile care urmau liniile de frontieră: unul de-a lungul Dunării, de la Drobeta pînă la Fîntînele, urcînd apoi spre nord și trecînd munții pe la Rucăr, ajungea pe la Cumidaua (Rîșnov) la Angustia (Brețcu); alt drum lega așezările militare de la poalele Carpaților estici.

Pentru completarea tabloului căilor de comunicație e necesar să menționăm navigația fluvială, intensă pe Dunăre, dar activă și pe râurile dinăuntrul Daciei (Tisa, Mureș, Olt; pentru acesta din urmă lipsesc documente, presupunerile sînt însă permise, pe baza analogiei cu celelalte râuri).

1.3.1.4. Un factor deosebit de important în favorizarea contactelor dintre romani și autohtoni și, prin aceasta, a procesului de romanizare este participarea provinciei la viața economică a Imperiului. Relații economice existau și înainte de cucerire, se intensifică în perioada dintre cele două războaie dacice (despre această problemă, vezi monografia lui I. Glodariu, *Relații comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană*, Cluj, 1974). Dar dezvoltarea economică din timpul stăpînirii romane, reflectată (și condiționată) de urbanizare, de rețeaua rutieră și de circulația monetară¹¹, implică toate straturile populației, atît în calitate de producători, cît și în cea de consumatori. În linii mari, cu excepția mineritului, întreaga activitate de producție meșteșugărească se desfășura la oraș, produsele fiind consumate atît la oraș cît și la sate (în primul rînd, în teritoriile rurale ale orașelor), iar produsele agricole ale satelor se desfășeau la orașe. Difuzarea limbii latine datorată schimburilor comerciale dinăuntrul provinciei este mult întărită de comerțul cu alte provincii ale Imperiului. Sursele epigrafice și, mai ales, descoperirile arheologice arată că, în afara schimburilor cu provinciile învecinate, Dacia întreține relații comerciale mai cu seamă cu provinciile occidentale (Italia, Gallia), fără ca, bineînțeles, să lipsească legăturile cu orientul. (Asia Mică). Negustori

¹¹ Trebuie spus că răspîndirea monedei romane (ca și, de altfel, a celei grecești) nu coincide cu răspîndirea romanității și nici măcar cu itinerariile comercianților romani. Moneda romană putea deveni (și a devenit) instrument de schimb utilizat de populațiile din afara Imperiului. După cum nici locul de emisiune a monedelor în circulație nu este un indiciu cert pentru determinarea direcției schimburilor comerciale.

31

if.

romani sînt semnalati pînă în punctele extreme ale provinciei, la granițele cu lumea din afara stăpînirii romane, iar (în mai mică măsură) negustori daci (adică originari din provincie) sînt menționați în alte provincii (Italia, Dalmația și chiar în insula Lesbos, în Egipt etc).

Intensitatea comerțului se explică în primul rînd prin bogăția provinciei: se exportau metale (aur, argint, cupru, fier), sare, cereale, lemne, piei, lînă etc. Se importau în special obiecte de lux: țesături fine, vinuri superioare, untdelemn de măsline, ceramică. În al doilea rînd, starea înfloritoare a economiei Daciei face ca în rîndurile populației (nu numai ale vîrfurilor administrației și armatei romane, ci și în ale meseriașilor locali) să existe destui oameni înstăriți, interesați de mărfurile de lux amintite.

Atragerea întregii populații la activitatea economică cu orizont larg este fără îndoială un factor esențial în difuzarea rapidă în provincie a limbii latine și a formelor de civilizație romană.

1.3.1.5. Pentru romanizarea zonelor rurale nu sînt lipsite de importanță unele măsuri politico-administrative. Din rațiuni militare, poate și politico-economice, romanii au procedat, imediat după cucerire, la dizlocarea unor autohtoni din zonele de importanță strategică, iar pămînturile lor au fost distribuite coloniștilor. În felul acesta populația rurală a Daciei nu mai era formată exclusiv din autohtoni, ci cuprindea însemnate elemente latinofone.

Cu scopuri întrucîtva similare, numeroși daci au fost înrolați în armata romană, constituind unități auxiliare sub comandă romană, trimise în regiunile cele mai depărtate ale Imperiului, unde o cereau imperativele strategice (Britannia, Syria, Cappadocia, dar și în regiuni mai apropiate, Pannonia, Moesia). Desigur că recrutările constituie mai degrabă factori de romanizare a dacilor decît a Daciei, deoarece, la terminarea îndelungatului serviciu militar, puțini se întorceau în provincia natală.

Deși de mai mică importanță, factorii administrativi enunțați contribuie la amestecul de

populație, la încadrarea autohtonilor în viața romană și, prin aceasta, la romanizarea lor lingvistică.

32

1.3.1.6. Oricât de importanți ar fi factorii înșirați mai sus, procesul de romanizare nu poate fi conceput în afara vieții culturale romane introduse în provincie și adoptate de băștinași. Esențială în această • privință este cultura școlară, știința de carte. Deși nu au ieșit la iveală pînă acum inscripții care să ateste prezența unor învățători (*lucii magistri*) sau profesori (*grammatici*), existența acestor două prime trepte ale învățămîntului roman este în afara îndoielii, nu numai fiindcă răspîndirea în întregul Imperiu cel puțin a școlilor elementare (*lucii litterarii*) este clar dovedită de textele literare, dar și fiindcă s-au păstrat suficiente urme arheologice: exerciții de scriere (Sarmizegetusa, Gherla, Drobeta), monumente figurate înfățișînd scene școlare (Germisara — Geoagiu, Micia — Vețel) și numeroasele instrumente de scris pe tăblițe cerate (*stili*) descoperite atît în așezările militare, cît și în cele civile; ceea ce nu înseamnă că nu mai rămăseseră analfabeți în provincie: pe o tăbliță de ceară, scribul de profesie își motivează intervenția prin neștiința de carte a celui direct interesat (*scripsi per [..] Restitutum .. quia se litter[a]s scire negavit* 'am scris pentru [?] 'fiind rugat de', după I. I. Russu] Restitutus . . ., fiindcă a spus că nu știe carte').

Despre treapta a doua a școlilor, cea a gramaticului, unde se explicau elevilor textele literare, atît latine cît și grecești și care dura pînă la vîrsta de 17 ani, nu avem știri directe; existența unor inscripții în versuri, chiar dacă nu sînt numeroase, atestă însă și acest tip de școlarizare în provincie. Trebuie spus că învățătorii și profesorii nu erau plătiți de stat și este probabil că numai puțini locuitori, și numai la oraș, își puteau permite (sau erau interesați) să-și dea copii la școala unui *grammaticus*.

Învățămînt „superior” (consacrat retoricii, filozofiei sau dreptului) nu pare să fi existat în Dacia.

În același cadru, al factorilor spirituali favorizanți ai romanizării, trebuie amintită viața religioasă. Monumentele figurate și documentele epigrafice atestă o mare varietate de culte introduse în provincie de coloniști și de trupe. Pe lîngă divinitățile oficiale romane (în care se includeau de mai multă vreme nu numai divinitățile grecești, dar și diverse divinități orientale), s-au implantat în Dacia diverse culte provinciale de răspîndire mai

*2 — Latina dunăreană

.33

estrînsă, provenite în special din Orient, dar și din africa, Gallia, Germania. Inscripțiile dedicate acestor livinități sînt în imensa lor majoritate latine, cele grecești sau siriace (palmirene) neconstituind decît cazuri excepționale.

Vechea religie dacică nu pare să fi supraviețuit în ormele ei inițiale. Ca și în alte regiuni ale Imperiului e produce o integrare a ei în religia romană, o „inter-iretare” romană¹² a divinităților autohtone, ceea ce face oarte dificilă recunoașterea urmelor autohtone, dacă divinitățile nu capătă epitete caracteristice. Or, din des-operirile epigrafice de pînă acum nu străbate nici un îume de divinitate din cele pe care izvoarele literare le tribuie dacilor (Zamolxis, Gebeleisis), singurele urme ale unor divinități din regiuni apropiate fiind reprezen-ările figurate ale așa-numiților „cavaleri traci”, o in-;criptie dedicată lui Iuppiter Zbelsurdus, cîteva lui Sa-jazius, identificat cu Racchus, și reliefurile votive închinat „cavalerilor danubieni” (al căror cult se va fi format în Dacia). Predominanța cultelor romane și declinul religiei autohtone tradiționale sînt nu numai dozezi ale intensității romanizării, dar și factori adjuvanți ai acestui proces.

Pătrunderea masivă a creștinismului în Dacia nu poate fi datată înainte de a doua jumătate a secolului III-lea, adică cu puțin timp înainte de abandonarea administrativă a provinciei. De aceea creștinismul a constituit un element important al romanizării și al menținerii ei la nordul Dunării în perioada care începe cu evacuarea administrației provinciale. Centrele creștine mai

importante din Moesia vor fi contribuiți la o răspîndire izolată a noii religii și în Dacia, dar adevăratul rol istoric al creștinismului în regiunile noastre începe în secolele III—IV și continuă în cele următoare.

1.3.2. Limba latină în spațiul daco-moesian după retragerea administrației romane din Dacia. Dificultatea menținerii în cadrul Imperiului a unei provincii situate

¹² Termenul *interpretatio Romana* îi aparține lui Tacit (*Germania*, 43), care o folosește însă cu sens diferit (echivalarea unor zei germani cu zeii romani, făcută nu de germanii înșiși, ci de autor pentru a se face înțeles de cititori).

34

dincolo de frontiera naturală și ușor de apărat a Dunării a fost întrevăzută încă de Hadrian, căruia i se atribuie intenția de a părăsi provincia (cum făcuse, de altfel, cu alte cuceriri ale lui Traian). Importanța economică și politică a provinciei, intensitatea romanizării ei, precum și factori de politică internă l-au determinat să renunțe la acest proiect. E posibil ca în vremea împăratului Gal-lienus (260—268) unele mici teritorii ale provinciei, greu accesibile și greu de apărat, să fi fost abandonate. Decizia de a fixa din nou pe Dunăre frontierele Imperiului și de a realiza administrativ această rectificare îi revine lui Aurelian (270—275). În numai câțiva ani de guvernare (Aurelian a fost asasinat, în urma unui complot pus la cale de secretarul său), împăratul a reușit să redea Imperiului liniștea frontierelor, siguranța mărilor și unitatea internă. În acest context, al măsurilor militare și politice destinate restaurării „păcii romane” (Aurelian a fost proclamat *restitutor orbis* 'restaurator al Imperiului'), trebuie plasată abandonarea provinciei, îndeplinită în liniște, după un plan bine pus la punct (înființarea provinciilor *Dacia ripensis* și *Dacia mediterranea* în sudul Dunării pledează în acest sens), și nu sub presiunea imediată a unor atacuri externe. Aurelian n-a încredințat stăpînirea provinciei vreunei autorități „barbare”, ceea ce explică și faptul că nu s-a produs o întrerupere a vieții romane la nord de Dunăre.

Vom încerca în cele de mai jos, limitîndu-ne din nou la partea nord-dunăreană a romanității daco-moesiene, să schițăm caracteristicile principale ale etapei istorice care începe cu abandonarea provinciei și se încheie la începutul secolului al V-lea; încetarea, la această dată, pe toată întinderea României, a unității limbii latine coincide în regiunile noastre cu așezarea slavilor (sub presiunea cărora Imperiul abandonează granița dunăreană), în perioada astfel delimitată se disting două faze deosebite, despărțite de invazia hunilor (375), care a dus la retragerea populației din orașe și din unele localități rurale spre zonele muntoase, mai puțin expuse.

1.3.2.1. Problema politico-militară, demografică și etnico-lingvistică. Retragera armatei și a administrației era concepută ca o vastă operație destinată întăririi securității Imperiului; de aceea

35

instaurarea acestei hotărîri a fost însoțită și urmată de măsuri militare și politice în vederea împiedicării oricărei deteriorări a situației și a asigurării navei pe Dunăre; succesul acestora e dovedit de menținerea graniței dunărene pînă la începutul secolului al V-lea. Lipsesc informațiile istorice cu privire la statutul din fostei provincii, astfel încît nu se poate prezice dacă Imperiul considera provincia în zona suveranității romane și, ca urmare, nu e cunoscut nici caracterul oficial al relațiilor cu populațiile limitrofe, carpicii, goticii, probabil dacii, ai Moldovei și goții (populație născută instalată la nordul și nord-estul provinciei), născuții n-au renunțat însă la stăpînirea teritoriului și în imediată apropiere a Dunării, menținîndu-și țărilor militare de la Dierna, Drobeta, Sucidava etc. Extinzînd sau întărind spațiul înconjurător în raport cu necesitățile militare. Astfel, sub Dioclețian (284—305), aărul așezărilor militare crește, ceea ce duce la doborîrea unui teritoriu mai întins spre nord de Dunăre.

mai însemnată încercare de restabilire a dominației romane efective o face Constantin (306—337), care struiește un pod la Sucidava, reface unele

drumuri Isite (valea Oltului), restaurează castrul de la Dro-i, creează altele noi (Constantiniana Daphne, proba-la vărsarea Argeşului), construieşte o linie de apă-! în Cîmpia Olteniei şi a Munteniei („Brazda lui No-^A). Invazia hunilor şi mai ales atacurile puternice ale Attila (447) destramă din nou stăpînirea romană, care se reface decît pe vremea lui Iustinian (527—565);

recucerite cetăţile din Banat şi Oltenia (Drobeta şi Idava sînt restaurate), dar stăpînirea romană nu se

extinde spre nord. Toate aceste capete de pod, mai t sau mai puţin sprijinite de teritorii interioare, au >rizat circulaţia oamenilor şi a bunurilor între sudul ordul Dunării, confirmată de descoperirile monetare. În act politic cu valoare simbolică este denumirea L de Aurelian unor provincii nou create la sudul Du-i: *Dacia Rlpensis*, pe malul Dunării între cele două 'sii şi, la sud de aceasta, *Dacia Mediterranea*, în in-)rul'continentului, între Thracia şi Dardania. Scopul era numai de a întreţine iluzia integrităţii Impe-îi, ci şi de a găzdui structurile militare şi administra-

tive ale fostei provincii, ca şi, fără îndoială, de a oferi un loc de refugiu populaţiei evacuate. Ajungem astfel la problema esenţială pentru persistenţa limbii latine în Dacia: oare dintre straturile populaţiei au părăsit provincia şi care au rămas pe loc?

În primul rînd — şi în această privinţă toate sursele sînt de acord — a fost retrasă armata. Dar cele două legiuni n-au fost trimise în provincii îndepărtate, ci au rămas pe malul drept în *Dacia ripensis*: a XIII-a „Ge-mina” la Ratiaria (azi Arcar în Bulgaria), pe drumul care ducea din Dalmaţia spre Dacia, iar a V-a „Macedo-nica” la Oescus (azi Gigen, în Bulgaria), unde se aflase şi înainte de Traian, dar se pare că două cohorte au fost lăsate pe malul stîng, la Sucidaua (Celei — Corabia; de altfel, Oescus şi Sucidaua erau legate de podul construit de Constantin).

Tot atît de sigură este transferarea corpului funcţionăresc superior; certitudinea nu provine atît din surse directe, literare sau epigrafice, cît din logica situaţiei: într-o provincie ieşită de sub dominaţia romană, funcţionarii imperiali nu aveau pentru ce să rămîna pe loc.

Aceste două elemente ale populaţiei nu constituiau însă decît o minoritate, chiar dacă aparatul funcţionăresc din oraşe va fi fost numeric important şi chiar dacă şi alte părţi ale populaţiei urbane depindeau direct de acesta din punct de vedere economic. Ceea ce ne interesează însă este soarta majorităţii locuitorilor de la oraşe şi sate. Sursele istorice, extrem de sărace, se grupează, ca în orice altă problemă, în texte literare şi vestigii arheologice. Cele mai vechi dintre textele literare au fost redactate un secol după evenimente; altele datează din secolele V, VI şi chiar VII, aflîndu-se în relaţii de dependenţă încă insuficient clarificate. Eutropius (sec. IV), care a mai fost citat, vorbeşte de retragerea „romanilor din oraşe şi ogoare” şi de aşezarea lor „în mijlocul Moesiei, pe care [Aurelian] l-a numit Dacia” (*abductos [. ..]*

Ilomanos ex urbibus et agriş Daciae in media Moesia collocauit appellavitque eam Daciam, IX, 15, 1). Aşadar, după istoricul roman, Aurelian ar fi re-, tras pe „romanii” din provincie; prin „romani” e posibil ca Eutropius să înţeleagă pe cetăţenii romani, în vederea asigurării soartei cărora Hadrian ar fi fost împiedecat de prieteni să abandoneze provincia (vezi mai sus, p. 27)

37

i pe care Aurelian, ca să nu repete „eroarea”, i-a salvat trămutîndu-i pe malul drept al Dunării. Cetăţeni romani rau însă, începînd din 211 quasi-totalitatea locuitorilor beri ai provinciei. Scopul politic al pasajului este evi-ent şi este improbabil ca Eutropius să se fi gîndit să acă o distincţie „etnică” între romanii colonizaţi şi utohtoni (numai dacă nu privea situaţia din secolul al II-lea din perspectiva celui de al IV-lea, cînd în fosta irovincie se infiltraseră populaţii străine). De Eutropius, au mai degrabă de o sursă comună cu a acestuia, de-)înd şi istoricii din deceniile imediat următoare, Festus *translati exinde Romanis* 'fiind strămutaţi de acolo ■omanii', VIII) şi culegerea de biografii imperiale *Histo-ia Augusta (sublato exercitu*

et prouincialibus 'fiind în-lepărtată armata și provincialii' *Aurelianus*, 39). într-o ;ursă mai târzie, *Istoria romană* a scriitorului de origine gotică *Iordanes* (sec. VI) se vorbește numai de evacuarea xupelor (*euocatis exinde legionibus* 'legiunile fiind re-;rase de acolo', 217). Mărturiile arheologice aduc însă informații mai clare, chiar dacă (sau tocmai fiindcă) sînt negative: nu a avut loc nici o strămutare masivă de populație, deoarece în sudul Dunării, în cele două Dacii aureliene, nu apar așezări noi și nici nu se poate constata un spor demografic semnificativ. în același timp, mărturiile arheologice din provincia abandonată atestă continuitatea de locuire și de civilizație romană, în localitățile cunoscute și din timpul stăpînirii romane. Nu există nici un oraș roman din Dacia care să nu-și fi continuat existența, în forme mai modeste, cel puțin pînă la invazia hunilor. Tot astfel, așezările civile romane din teritoriile rurale continuă să existe, ca și, de altfel, cele situate în preajma fostelor caestre romane; se constată chiar apariția unor așezări rurale noi, cu forme de civilizație identice cu cele romane existente dinainte. Stadiul actual al cercetărilor nu permite încă stabilirea unei diferențieri nete între satele de coloniști și cele de populație autohtonă romanizată și, deci, nu putem ști dacă cei dinții s-au comportat în mod diferit în momentul abandonării provinciei. Dacă putem considera drept dovedită persistența unei populații romane în fosta provincie, rămîne să ne ocupăm de altă latură a componenței etnice a locuitorilor: încetarea apărării militare a granițelor a adus după sine pă-

38

trunderea unor populații dinafară, ca și, fără îndoială, circulația populației din provincie spre teritoriile care nu se aflaseră sub stăpînirea romană efectivă.

Cercetările arheologice dovedesc instalarea în provincie a unor grupuri destul de compacte de carpi și de „daci liberi” din vecinătatea imediată. Asimilarea lingvistică a acestora s-a făcut cu destulă ușurință, deoarece și în perioada provinciei romane existau numeroase contacte dintre populațiile din interior și cele din vecinătate; mai mult chiar, există indicii ale unor instalări de carpi în Dacia romană. în felul acesta, ajutate și de prezența romană în Banat, în cîmpia Munteniei și în sudul Moldovei, limba latină a avut posibilitatea să se extindă, chiar și după retragerea administrației dincolo de vechile hotare ale Daciei romane¹³. Fără îndoială, realizarea acestei posibilități nu a fost uniformă în toate direcțiile și nici concomitentă din punct de vedere cronologic.

Teritoriul fostei provincii și, în general, zona nord-dunăreană dinăuntrul și din afara arcului carpatic a cunoscut însă și implantarea, mai mult sau mai puțin durabilă, a populațiilor migratoare¹⁴. Dintre aceștia goții au jucat rolul cel mai însemnat, datorită relațiilor lor cu Imperiul: ciocnirile încep, în diverse regiuni, în prima jumătate a secolului al III-lea; după retragerea romană din provincie, goții se instalează mai ales în regiunile de la est și sud de Carpați, mai puțin în interiorul arcului munților. Măsura în care populația gotică, cu efectiv demografic nu prea ridicat, va fi venit în contact direct cu populația romană din nordul Dunării e încă obiect de discuție; e, însă, de presupus că, întocmai cum din punctul de vedere al civilizației materiale influența se exercită dinspre romani spre goți, tot astfel se vor fi petrecut lucrurile cu influența lingvistică: există latinisme numeroase în gotica secolului al IV-lea (de cînd datează principalul monument al acestei limbi, traducerea *Bibliei* da-

¹³ Despre extinderi mai vechi ale romanilor la est de Carpați vezi acum S. Sanie, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei*, Iași, 1981.

¹⁴ Facem abstracție aici de populațiile venite în regiune înainte de cucerirea romană (sciți, celți, sarmați, iazigi, roxolani, alani etc).

ată episcopului Wulfila), în timp ce nu există nici un **rnent** gotic cert în limba română (s-au propus etimo-;ii gotice pentru *nasture*, *stărnut* '(cal) cu pată pe frun-
etc, fără ca aceste ipoteze să reunească adeziunea ijerității cercetătorilor).

Către 375 se produce invazia hunilor, care va pro-ca mari schimbări în viața populației

romane din Da-. Sub presiunea hunilor, goții emigrează în sudul Dunării, iar populația romană e silită să-și părăsească așezările urbane și chiar o parte din cele rurale, chiar dacă în timpul greutății al stăpînirii hunice nu a fost Dacia, Pannonia. Sub presiunea aceleiași forțe, Imperiul și-a donat capetele de pod de la nordul Dunării, pe care le va restabili decît parțial, după declinul puterii hunilor, survenit după moartea lui Attila, în 452. Populația romană nu i-a urmat, decît izolat, pe goți în emigrarea în sudul Dunării și, acolo unde nu și-a putut raen-le vechile așezări, s-a deplasat spre zone muntoase mai tîn expuse, întemeindu-și noi așezări rurale. Contactul cu hunii n-a fost decît sporadic și e improbabilă o influență lingvistică exercitată de limba hunilor (ne-noscută, de altfel, cu excepția unor nume proprii).

Încă de la mijlocul secolului al III-lea, migrează din-re **nord**, din regiunea Mării Baltice, o ramură a goților noscută sub numele de gepizi. Aliați mai tîn cu mii, contribuie apoi la înfrîngerea acestora (454) și se stabilează în Dacia, devenind „federați” ai romanilor; trec dar Dunărea și, după 471, ocupă orașul Sirmium (azi emska Mitrovica în Iugoslavia), care devine reședința gilor gepizi. Stăpînirea lor, care cuprinde și o parte a aciei (nordul și vestul Transilvaniei și vestul Banatu-i), ia sfîrșit în 567, înfrînți fiind de o coaliție formată n populația germanică a longobarzilor și din avari, veți din Asia; aceștia din urmă devin stăpînitorii regiunii nord-dunărene. Resturile populației gepide au fost lent asimilate de localnicii romanizați. Nu există nici o urmă nrtă a vreunei influențe gepide asupra latinei dunărene.

Deși puterea lor militară nu era neglijabilă, contactul cu populația romană din Dacia cu avarii nu pare să fi ist intens. În urma distrugerii gepizilor, avarii ocupă ritoriile acestora și obligă Imperiul la plata unor imortante sume de bani. Luptele, cu rezultat schimbător,

3

Între avari și Imperiu nu iau o întorsătură favorabilă celor dintîi decît după turburările care au urmat asasinării împăratului Mauricius (602). Avarii ajung pînă la Bizanț, dar sînt înfrînți (626), iar stăpînirea lor slăbește în aceste regiuni, ei îndreptîndu-se spre occident. Avarii, nomazi, nu par să fi creat așezări stabile, iar contactul, foarte redus, cu populația locală n-a fost de natură să influențeze latina vorbită aici.

Ca și în cazul avarilor, numai spre sfîrșitul perioadei care ne interesează, își fac apariția în regiunile noastre slavii, mai tîn în mici cete războinice, în primele decenii ale secolului al VI-lea, apoi, în a doua jumătate a secolului, în așezări mai durabile și mai numeroase (fără a-și pierde deîndată caracterul nomad); o sedentarizare propriu-zisă e semnalată la sfîrșitul secolului, în cîmpia Munteniei, cînd începe și coabitarea cu populația localnică. La începutul secolului al VII-lea, trec Dunărea împreună cu avarii și se stabilesc definitiv în sudul fluviului, lăsînd în nord un număr relativ redus de oameni, care vor fi cu timpul asimilați de populația romanică. Slavii sînt singurul neam al cărui contact cu majoritatea romanică din nordul și din sudul Dunării e atestată clar de datele arheologice. Repercusiunile lingvistice ale acestui contact sînt la început în direcția primirii de către slavi a unor elemente latine în vocabular (vezi mai jos, p. 144); după creștinarea acestora și organizarea unor formații statale stabile, influența va fi și în direcția contrară. Dar acest fenomen se produce începînd din secolul al IX-lea, cînd nu mai poate fi vorba de a numi „latină” idiomul folosit de populația romanică din regiunile noastre: faza la care ajunsese latina în acea vreme poate fi numită „românească”.

Pentru completarea tabloului etnic și al mișcărilor de populație trebuie tînut seama de încă un fapt, a cărui amploare e greu de determinat, cifrele avansate de izvoarele antice nefiind demne de încredere: în deplasările lor, de obicei războinice, între nordul și sudul Dunării, popoarele migratoare — cele mai multe nomade — au luat cu sine un număr de prizonieri, folosiți la munca cîmpului. În felul acesta este posibil ca însuși migratorii să fi „colonizat” cu romanici sud-dunăreni regiunile de la nordul fluviului, întărind elementele preexistente atît înăuntru cît

și în afara fostei provincii romane.

41

1.3.2.2. Viața economică și socială. Des-■e felul cum va fi trăit populația romană rămasă în •ovincie, datele arheologice sînt sărace (fie numai și penii faptul că așezările rurale sînt puțin cercetate și pot

cu greu cercetate), iar sursele literare sînt absente. Dnservarea în limba română (vezi mai jos, p. 148—150) celor mai importante terminologii (agricultură și moră-t, viticultură, creșterea vitelor, avicultura, diverse ac-vități artisanale) dovedește practicarea neînteruptă a delectnicirilor caracteristice unei vieți sedentare.

Viața în principalele orașe romane continuă (cel pu-î pînă la invazia hunilor), sub o formă rudimentari-ită: marile clădiri publice devin, prin construirea unor duri despărțitoare, adăpostul unor localnici săraci, am-teatrul din Sarmizegetusa e utilizat ca loc de refugiu irtificat, termele de la Apulum sînt transformate în ci-itire. Faptul că, de exemplu, într-o lojă a amfiteatrului n Sarmizegetusa a fost îngropat un tezaur de monede nise de împăratul Valentinian (364—375), dovedește atît -imejdia la care se simțea expusă populația din partea vaziei hunice din 375, cît și intenția de a-și continua ața în același loc, odată primejdia trecută. Iar reali -irea, cel puțin într-o oarecare măsură, a acestei inten-i rezultă din găsirea, pe teritoriul fostelor orașe, a unor nechte databile în secolele IV—VI. Trebuie adăugat că ^clinul vieții urbane nu este caracteristic numai fostei -ovincii Dacia, ci e cunoscut și în sudul Dunării și, în >neral, în regiunile din Imperiu expuse invaziilor.

Ruralizarea nu echivalează însă cu încetarea econo-iei de schimb: faptul e dovedit nu numai de păstrarea ■rmenilor latini referitori la aceasta (*cumpăra, vinde, >iprumuta* etc), ci și de circulația monetară: monede >mane de bronz (deci acceptate nu pentru valoarea medului) au fost descoperite pe întregul teritoriu al fostei rovinei! și în afara granițelor ei; după criza din seco-il al III-lea circulația monetară, vremelnic redusă, se itește în vremea lui Constantin și a urmașilor săi; apă o nouă eclipsă provocată de invazia hunilor, circu-iția este din nou activată, mai ales în vremea lui Iusti-ian, fără să atingă însă intensitatea anterioară invaziei, on textul arheologic și faptul că în tezaurele îngropate ; găsesc, pe lîngă monedele contemporane îngropării, și lonede omise mai demult (chiar și în timpul republicii)

2

arată că utilizatorii erau în primul rînd daco-romanii și nu populațiile migratoare care nu aveau nici tradiția folosirii monedei ca instrument de schimb și, poate, nici de unde să-și procure monede atît de vechi (dacă exceptăm jefuirea localnicilor). Relațiile comerciale bazate pe monedă se desfășurau atît în interiorul teritoriului fostei provincii, cît și între aceasta și sudul Dunării, fapt confirmat și de prezența unor obiecte de import databile după retragerea administrației romane; uneori se constată chiar relații cu Illyricul și cu Italia de nord. Monede romane (și „romano-bizantine”) sînt prezente în vechile așezări sau în jurul acestora în toată perioada care ne interesează aici, pînă în vremea împăratului Heraclius (610—641).

Despre felul cum vor fi fost organizați locuitorii din punct de vedere politic nu posedăm nici o informație. E posibilă organizarea în obștii sătești, ca în alte regiuni ale Imperiului de Răsărit, grupate în jurul unui loc întărit (rom. *sat* provine din lat. *fossatum* 'așezare întărită cu un șanț').

Dubla valoare, juridică și administrativă, a termenilor românești *jude* (< lat. *iudex* 'judecător') și *județ* (< *iudicium* 'judecată, proces') pare să indice existența unor șefi locali cu această dublă funcție; măsura în care coincidența cu denumirea *iudex* a șefilor goți e întîmplă-toare nu poate fi stabilită.

1.3.2.3. Viața culturală și religioasă. Cultura școlară decade în provincie după retragerea administrației romane, ceea ce atrage după sine, ca fapt ușor constatabil, încetarea confecționării de inscripții oficiale și funerare; trebuie spus însă că decadența școlii e un fenomen mai general în timpul crizei din secolul al III-lea, iar încetarea inscripțiilor din Dacia

(cu excepția părții sudice, de pe malul Dunării) e databilă încă din vremea împăratului Gallienus (259—268). Știința de carte se va fi menținut o bucată de vreme grație contactelor cu sudul, dar despre o largă răspândire a ei nu poate fi vorba. Declinul vieții urbane face să dispară și celelalte manifestări ale artelor majore de tradiție romană (teatru, arte plastice), menținându-se doar activitățile artizanale și, în forme ruralizate, muzica (limba română păstrează

43

îteva denumiri latinești de instrumente muzicale; vezi mai jos, p. 151).

Despre menținerea în Dacia a cultelor religioase pășine informațiile sînt sărace, dar este de crezut că zeii tradiționali și oficiali ai panteonului roman nu vor fi upraviețuit abandonării provinciei (rare inscripții pășine e găsesc în cetățile de pe malul Dunării: zeita Nemesis a Sucidava, Iupiter la Drobeta). Fenomenul religios fun-lamenital este răspîndirea creștinismului în fosta provin-ie. Pentru perioada anterioară se presupune, cum s-a irătat mai sus (p. 34), existența unor nuclee creștine, onstuite mai ales din militari și coloniști de proveniență orientală; nu e exclusă nici eventualitatea unui irozelitism în rîndurile populației urbane, despre care ipseze documente epigrafice și arheologice, deoarece noua eligie era interzisă, iar credincioșii ei urmăriți de auto-ități. Persecuțiile încetează odată cu retragerea acestora în urmă și mai ales după edictul din 313, cînd împă-atul Constantin acordă creștinilor libertatea religiei, "reștinismul din Dacia este întărit și prin circulația lentre nordul și sudul Dunării. Marea majoritate a docu-nentelor creștine (rare inscripții, obiecte prevăzute cu ruci sau cu alte simboluri creștine) au fost descoperite n incinta sau în preajma fostelor orașe romane, ceea ce trată pe de o parte că, așa cum s-a întîmplalt peste tot n Imperiu, creștinismul s-a răspîndit în primul rînd la iraș, și pe de altă parte că, cu tot declinul lor, așezările irbane continuau să fie diferențiate de cele rurale și să constituie centre de iradiere culturală și lingvistică; opo-ția creștinism urban / pășinism rural este încă o trăsă-ură care apropie Dacia de provinciile occidentale ale mperiului. Monumente creștine majore (basilici) nu sînt le așteptat, odată cu încetarea construcțiilor urbane, de-:ît pe malul Dunării; într-adevăr, la Sucidava s-a desco-gerit o bislică din sec. VI (distrusă de avari la sfîrșitul ecolului). Din aceeași localitate provine și majoritatea nscripțiilor creștine din Dacia (de fapt ele conțin numai nițiale ale unor formule religioase). Dar nu în aceste vestigii poate fi găsită caracteristica fundamentală a creș-inismului din nordul Dunării, aceea de a fi de limbă așină: toate inscripțiile creștine descoperite pînă acum la >ucidava sînt grecești; ele pot aparține unor creștini de >rigine orientală sau unor cetățeni proveniți din orașele

14

pontice. Folosirea unor simboluri creștine în limba greacă nu înseamnă însă cu necesitate că cei care le-au gravat vorbeau grecește: greaca este prima limbă a creștinismului și e firesc ca unele formule să se fi păstrat în limba de origine. Principala dovadă a caracterului latin al creștinismului din Dacia și Moesia este menținerea în românește a terminologiei creștine latine (vezi mai jos, p. 151). Interesante sînt, așadar, confirmările epigrafice sau literare ale datelor lingvistice; asemenea confirmări există, chiar dacă nu sînt prea numeroase. Cîteva inscripții creștine în limba latină s-au găsit în provincie; printre acestea se acordă o importanță deosebită ofrandei lui Zeno-•uius (= Zenobius), descoperită la Biertan, așezare rurală romană din jud. Sibiu (*Ego Zenouius uotum posui* 'eu, Zenobius, am depus ofranda'); fiind vorba de un obiect transportabil (tăbliță de bronz de 12,6/32,5 cm, prinsă probabil de un disc purtînd monograma lui Hristos, cu diametrul de 19,5 cm) locul fabricației poate fi și în altă parte, dar fără îndoială într-o comunitate creștină de limbă latină. De altfel, toate piesele creștine din Transilvania se află pe teritoriul vechilor așezări romane și, în cazul cînd sînt importate, provin din regiuni latinofone (Pan-nonია, Illyricum). Știrile literare cele mai semnificative se referă la gotul Wulfila: în 341 a fost numit episcop la nord de Dunăre; or, episcopii nu erau numiți pentru a creștina pe pășini, ci pentru a conduce comunități creștine existente, în cazul

nostru populația romană din nordul Dunării, extinsă și în afara fostei provincii, deoarece teritoriul asupra căruia își exercita misiunea pare a fi fost cîmpia Munteniei. Goții stabiliți în regiune erau în majoritate păgîni și ostilitatea căpeteniilor l-au silit pe Wulfila să se refugieze la sudul fluviului (348—349); desigur că printre creștinii din Muntenia s-a aflat și nucleul de goți convertiți pe care, de altfel, Wulfila i-a luat cu sine în refugiu, precum și prizonierii romani luați de goți în campaniile militare anterioare.

În afara efemerei episcopii conduse de Wulfila nu pare să fi existat în fosta provincie o organizare bisericească superioară. Centrele de iradiere rămîneau episcopiile din sudul Dunării, din Moesia inferioară (mai ales din „Scythia”, unde a existat o puternică mișcare culturală creștină de limbă latină, ilustrată prin scriitori importanți, ca Dionysius Exiguus, sec. V—VI, traducătorul

45

latinește a. unor lucrări religioase grecești) și din cea Derioară. În această din urmă provincie (a, cărei parte ică a fost, se știe, denumită Dacia de către Aurelian), re să se fi situat episcopia Iustiniana prima, creată fie paratul Iustinian în 535.

Acestea sînt, foarte pe scurt, indiciile cu privire la întinerea unei vieți romane (și, implicit, a limbii la-e) în fosta provincie Dacia. Rezistența ei în fața popu-iilor migratoare și chiar a infiltrărilor lente se explică n superioritatea și prestigiul civilizației romane, a că-purtătoare era limba latină, prin coeziunea pe care o ;rea latina și creștinismul și prin legăturile neîntre-Dte cu provinciile din sudul Dunării, rămase sub stă-îire romană pînă în secolul al VH-lea, mai mult, așadar, :ît numeroase provincii din Occident.

2. LATINA „VULGARĂ”, LIMBA COMUNA A IMPERIULUI ROMAN

2.1. Trăsături definitorii. Termenul „latină vulgară” și conținutul său sînt de multă vreme obiect de dispută; nu \om reproduce aici datele dezbaterii și ne vom mărgini să prezentăm mai jos trăsăturile pe care le socotim definitorii pentru noțiunea de „latină vulgară”, așa cum o folosim în paginile următoare.

J

(1) Latina vulgară este o limbă comună, ambele sensuri pe ^ă>^Te"comp6rrâ" termenul suprapunîndu-se destul de exact: (a) mijlocul lingvistic de comunicare folosit de majoritatea locuitorilor Imperiului Roman; (b) stră-mosul comun al limbilor romanice. Din acest punct de vedere, ea este în același timp o realitate concretă și o abstracție științifică: latina „vulgară” era vorbită realmente și era realmente unitară — în sensul pe care-1 vom expune mai jos —, dar, pentru a-i defini trăsăturile, e necesară neglijarea a tot ce, atît pe plan sincron cît și diacronic, contravine, prin forța lucrurilor, acestei unități. Dacă situăm definiția în cadrul dihotomiei saussu-riene „limbă” ~ „vorbire”, trebuie să definim „limba”, neglijînd faptele care țin de „vorbire”. Dacă preferăm diviziunea în trei propusă de E. Coseriu „limbă” ~ „normă” ~ „vorbire”, trebuie să descriem „norma” — o anumită normă, se înțelege —, „limba” fiind latina pură și simplă, înglobînd toate aspectele ei. Este ușor de înțeles că în această situație nu se poate proceda la o descriere minuțioasă a „limbii” sau „normei”, ci e necesar să ne limităm la semnalarea cîtorva trăsături caracteristice (raportate la celelalte aspecte ale latinei, în primul rînd la cel literar, cunoscut din texte abundente) și la surprinderea principalelor tendințe de evoluție.

47

(2) Latina vulgară este aspectul vorbit al latinei, opu-îndu-se astfel latinei scrise. Acest element al definitei 3te însă vag, deoarece, pe de o parte, felul de a vorbi iferă după gradul de cultură, îndeletniciri, situație con--etă, iar, pe de alta, limba vorbită este mai expusă ino-ațiilor decît cea scrisă, evoluția ei fiind de aceea nai ipidă. Noțiunile vor trebui deci precizate din pune* de îdere social și cronologic. E de amintit totuși că nume->ase (dacă nu cele mai numeroase) trăsături inovatoare în domeniul foneticii, sintaxei și lexicului erau comune tinei vorbite de toate păturile societății. Înainte de se-ljul al VI-lea, n-a existat o separație netă între latina :risă și cea vorbită, cele două aspecte ale latinei aflîn-i-se într-o interdependență mai

mult sau mai puțin rînsă: latina scrisă va fi influențată de cea vorbită și «asta din urmă avea drept normă ideală, din ce în ce ai greu accesibilă, latina scrisă.

(3) Fiind opusă esențialmente latinei scrise, latina vul-iră este mai puțin influențată de norma literară, propa-îță de școală și de lecturi (în primul rînd literare) Era ;adar felul de a vorbi al oamenilor puțin cultivați, asu--a cărora norma literară nu acționa decît indirect și în ■strînsă măsură. În schimb, exista o normă, paralelă i norma literară, mai puțin rigidă și mai supusă varia-ilor cronologice, care guverna folosirea latinei ca mijloc » înțelegere comun întregii părți latinofone a Imperiu-i, armatei, administrației etc.¹

¹ O consecință evidentă a definirii latinei vulgare ca aspect irbit al latinei este că nu pot exista texte latine vulgare, ci imai texte cu „vulgarisme" (= „greșeli" semnificative pentru alitatea vorbită și pentru tendințele de evoluție ale latinei; este „vulgarisme" nu trebuie confundate cu cele stilistice, cu-ate sau expresii triviale, obscene). Existența unei norme vor-te permite, în principiu, redactarea unor texte apropiate de nba vorbită. Este vorba, în parte, de parodiarea; cu scop lite-r, a limbajului curent în *Cena Trimalchionis* a lui Petronius u de cea datorată autorului anonim (elev sau profesor) ai ctului" juridic numit *Testamentum porcelli*, amintit mai sus, 16, n. 3; în primul rînd, această normă a constituit în mod in-îționat o călăuză (mai cu seamă sintactică și lexicală) pentru -iitorii creștini în operele destinate publicului larg: traducerea mită *Vulgata* a lui Hieronymus, *Predicile* lui Augustinus etc. *zlius est*, spunea acesta din urmă, gînditorul latin fără îndoială 1 mai sensibil la faptele de limbă din întreaga literatură de

(4) în principiu, opoziția „vorbit" ~ „scris" funcționează de la apariția scrisului sau, cel mai tîrziu, de la apariția unei literaturi culte; pentru latină, așadar, de la sfîrșitul secolului al III-lea î.e.n. Dar prin „latină vulgară" se înțelege, în mod convențional², limba vorbită începînd din sec. I e.n. Acest punct de plecare are două justificări: sursele încep să fie mai numeroase (inscripțiile parietale pompeiene, romanul lui Petronius) și ele atestă. spre deosebire de sursele anterioare, diferențe de structură destul de sensibile față de latina literară contemporană.

Astfel stînd lucrurile, ceea ce numim „latină vulgară" se extinde pe o perioadă de peste jumătate de mileniu, fapt care interzice, pe de o parte, o descriere riguroasă a structurii și, pe de alta, constituie cea mai gravă dificultate în suprapunerea, discutată mai sus, dintre cele două sensuri ale noțiunii de „limbă comună": prin reconstrucția bazată pe limbile romanice se obține imaginea simplificată a unei perioade tîrzii, precedînd despărțirea dialectală, în timp ce studierea textelor ne oferă, în principiu cel puțin, tabloul unei limbi în evoluție. Dificultatea încetează însă de a fi ireductibilă, dacă delimităm corect obiectul descrierii „latinei vulgare". Nu poate fi vorba de o descriere globală a structurii fonologice și gramaticale sau a lexicului, deoarece o asemenea descriere ar îngloba în mod obligatoriu datele latinei literare, căci nu există, cum am arătat, structuri totalmente paralele; nu poate fi vorba nici de consemnarea exclusivă a deosebirilor față de norma clasică, deoarece rezultatul ar fi un inventar de fenomene lingvistice sustrate evoluției în timp și aprecierii lor calitative (cu alte cuvinte a caracterizării lor din punctul de vedere al rolului jucat în ansamblul faptelor de limbă și din cel al viabilității lor). Descrierea va avea de aceea în vedere tendințele de evoluție a limbii latine și elementele reorganizării struc-

după Cicero, *reprehendant nos grammalici quam non intelligaru populi* („e mai bine să ne dojenească profesorii decît să nu ne înțeleagă credincioșii").

² S-a vorbit și de o „latină vulgară veche", ilustrată prin anumite trăsături ale inscripțiilor arhaice, ale limbii lui Plaut etc. Nu este vorba însă decît de. opoziția „literar" ~ „familiar", care funcționează în cadrul oricărei limbi posesoare de literatură, și de stadiul incipient al fixării normelor, stadiu caracterizat, de asemenea în numeroase limbi, prin libertatea de a alege între mai multe modalități de exprimare.

4 — Latina dunăreană

urilor afectate de transformările, de ansamblu și de de-alii, suferite de aceasta în epoca imperială. O asemenea concepere a latinei vulgare ca aspectul vorbit al limbii, n continuă transformare și în continuă diferențiere loială și, desigur, socială, corespunde fără îndoială reali-ății lingvistice desfășurate pe o perioadă de cinci secole, dar poate duce la zădărnicierea teoretică și practică i oricărei încercări de cuprindere sistematică a faptelor concrete, rezultate din mărturiile concordante ale textelor și ale comparației romanice. Aceeași realitate lingvistică, invocată mai sus, posedă însă o trăsătură esențială, are permite definirea obiectului de investigație, „latina vulgară”: fiind limba unui imperiu centralizat, dotat cu » administrație unitară și cu o intensă circulație a funcționarilor, comercianților și armatei, latina, chiar și sub aspectul ei neliterar, este spontan normată iar evoluția l diferențierile ei sînt lente³.

2.2. Existau diferențe dialectale în latină? Formulată n acești termeni, întrebarea nu poate primi decît un răs-uns afirmativ: nu există limbă perfect unitară, mai ales înde vorba de un idiom răspîndit, ca latina, pe un eritoriu imens. Deoarece însă „latina vulgară” trebuie considerată drept o limbă comună de civilizație („koine”, u un termen folosit pentru greaca perioadei elenistice), iferențele dialectale nu pot fi, și nu sînt, decît de de-alii. Acest punct de plecare teoretic e confirmat de ursele antice, care nu ne-au transmis dovezi ale unor ventuale diferențieri dialectale. Se invocă deseori în acest ens o afirmație a lui Quintilian (a doua jumătate a sec. e.n.) *Institutio oratoria*, 1, 5, 29: discutînd corectitudinea construcției unor versuri, teoreticianul antic arată ă pentru latină cantitățile silabelor sînt relativ ușor de tabilit, datorită uzajului literar, și adaugă: *cuius diffi-ilior apud Graecos obseruatio est, quia plura illis lo-uendi genera, quas dialectus uocant, et quod alias uitio-*

³ Mai rapide decît limba literară, se înțelege, dar mult mai mte decît cele care vor fi apărut la păturile total lipsite de jltură sau situate la marginea vieții sociale: numeroase ino-ății atestate de documente epigrafice „inferioare” (graffiti, tă-lițe de blesteme) nu lasă nici o urmă romanică sau nu reapar ecît după secole (în mod independent de cele dintîi, după toate probabilitățile).

C

um, interim alias rectum est; apud nos uerum breuissima atio („respectarea acestuia [= a uzajului literar] esite mai grea la greci, deoarece ei au mai multe feluri de vorbire, pe care le numesc dialecte, și ceea ce e într-un loc greșit e corect în același timp în altul; la noi regula este foarte simplă” [urmează, în text, regula accentului latin]). Mărturia este categorică; trebuie observat însă că autorul se referă la unitatea tradiției literare latine, pe care o opune diversității dialectelor literare grecești (de aceea se folosesc termenii „greșit” și „corect”, care se referă la norme). Pe de altă parte, toate inscripțiile latine, toate textele, indiferent de locul lor de origine, oferă aceleași particularități „vulgare”, aceleași „greșeli” față de norma literară clasică. Iar dacă se pot întîlni mărunte diferențieri locale (mai ales în ce privește frecvența unor anumite „greșeli”) acestea nu corespund decît într-o infimă măsură cu ceea ce ne-am putea aștepta pornind de la limbile romanice vorbite pe teritoriul respectiv. Această constatare a dus la celebra formulare a „unității latinei vulgare”. Surprinzătoare la prima vedere, formula devine ușor de înțeles și de acceptat dacă acordăm conceptului de unitate o valoare relativă și dacă interpretăm corect datele oferite de izvoare. Pe de o parte, toate textele, inclusiv cele epigrafice, se conformează unei norme, cea a latinei vulgare (= mijloc lingvistic de înțelegere între toți locuitorii Imperiului); pe de altă parte, numai puține particularități dialectale pot fi rediate în scris: alfabetul latin nu putea nota detalii fonetice, ci, în general, numai „foneme” (= unități distinctive), iar formele gramaticale și cuvintele neliterare n-aveau decît rareori posibilitatea de a fi folosite în inscripții, constituite în primul rînd din formule fixe. Limba inscripțiilor (se știe că inscripțiile sînt considerate sursa cea mai importantă de cunoaștere a latinei vulgare) reprezintă așadar încercarea de a se conforma în scris normei „vulgare” unitare. Numai după secolul al VI-lea cînd destrămarea unității politice și migrațiile popoarelor au dus la nesiguranța căilor de comunicație și, în consecință, la izolarea treptată a

diverselor grupuri de latinofoni, s-a dizolvat și unitatea latinei vorbite, norma unică nemai-avînd posibilitatea să se impună. Se observă însă că data propusă aici pentru începutul destrămării unității latine este cu două secole mai tîrzie decît pierderea imitației

53

politice a Imperiului și cu peste un secol decît „căde-i rea” Imperiului de apus: atacurile „barbare” încep în secolul al III-lea și Aurelian (270—275), reunificatorul politic și militar al Imperiului, abandonează administrativ și militar Dacia; întregul secol al IV-lea este marcat de lupte cu numeroase populații migratoare, iar în 395 împăratul Theodosius împarte oficial statul roman în două state, cu două capitale, Roma și Constantinople; Imperiul de Apus, devastat de invazii, își va înceta existența prin detronarea simbolică și surghiunirea la o mănăstire a ultimului împărat-copil, Romulus, supranumit Augustulus (diminutiv al titlului *Augustus*), în 476. Cu toate acestea, latina unitară a continuat să dețină rolul de normă, deoarece, pe de o parte, Imperiul de Răsărit continua statul roman și avea o limbă oficială latină, menținându-și relațiile cu toate provinciile, chiar și cu cele abandonate de administrația romană, iar, pe de altă parte, chiar în Apus nici o altă limbă de civilizație n-a reușit să se substituie latinei înainte de secolul al IX-lea; dimpotrivă, latina nu numai că a rămas limba bisericii occidentale, ci și cea a noilor autorități politice germanice⁴.

O diviziune dialectală veche a latinei, prefigurînd diviziunea romanică nu poate fi situată decît după secolul al VI-lea. Pînă atunci nu existau decît inovații dialectale, deseori efemere, fiindcă acțiunea normei ducea la stingerea lor; uneori, însă, dimpotrivă, aceste inovații găseau modalitatea să se răspîndească pe arii foarte vaste, dacă iu chiar în tot Imperiul, încetînd deci de a fi dialectale îi devenind elemente ale normei vulgare.

Dar și după secolul al VI-lea (cel puțin pînă în cel al VII-lea) diferențele dialectale nu vor fi fost prea nari, mai ales între regiuni vecine, ele nedepășind, pe ;ît se pare, cele care deosebesc astăzi, de exemplu, graiul Țănețean de cel munten.

Scopul nostru fiind determinarea trăsăturilor dialectale care au dus la individualizarea limbilor romanice, i românei în primul rînd, va fi deci necesar să ne bazăm n special, dacă nu exclusiv, pe datele oferite de compa-

⁴ Că acestea nu considerau detronarea din 476 drept o rup-ură o dovedesc multe fapte, din care nu vom pomeni decît unul, u valoare simbolică: pînă în 534 au continuat la Roma alegerile onsulilor, magistratură datînd de la începutul republicii.

\ rația romanică. Textele sînt în măsură să ateste vechimea unei inovații, dar rareori amplasarea geografică a punctului ei de plecare și aria ei de răspîndire. Desigur, ca în orice comparație lingvistică, există pericolul transunerii în latină a unor particularități de dată mai recentă. Evitarea acestui pericol nu este ușoară, deoarece există inovații identice sau asemănătoare care pot apărea independent în mai multe puncte ale unui teritoriu, iar datarea dispariției unor trăsături ale latinei cunoscute din texte nu poate fi stabilită decît rareori pe baze comparative, exclusiv lingvistice, fiind necesară atragerea în discuție a unor eventuali factori determinanți externi (culturali, economici, chiar politici); în cazul nostru, sărăcia datelor istorice pentru secolele de care ne ocupăm în mod deosebit (IV—VII) face deosebit de dificilă descoperirea acestor factori și deci datarea unor fenomene.⁵ Rigoarea metodologică (la care tindem, fără a putea afirma că o și dobîndim) și formularea prudentă a concluziilor va permite obținerea unei imagini nefalsificate a graiului latin care stă la baza limbii române, a latinei „dunărene”.

2.3. înainte de a ne angaja la această descriere, ne vom opri la cîteva exemple extrase din textele tîrzii, destinate să ilustreze cele arătate mai sus: generalizarea unor inovații și persistența tenace a unității latine. Vom începe cu cîteva fragmente din *Glosele de la Reichenau*, care explică pentru cititori cu foarte puțină știință de carte cuvintele mai grele din Biblia latină (ea însăși redactată într-o limbă mult mai accesibilă decît cea a textelor clasice) și

din alte texte religioase. Aceste glose au fost redactate în secolul al VUI-lea și sînt considerate în general ca un izvor pentru latina din Gallia. Cu toate acestea, inovațiile atestate de acest glosar (dispariția unor

⁵ Se poate da ca exemplu dispariția cuvîntului latin pentru 'plug', *aratrum*, deoarece practicarea neîntreruptă a agriculturii de către populația romanizată fiind în afara îndoielii (o dovedește bogăția terminologiei agricole de origine latină din românește), înlocuirea acestui termen esențial provoacă nedumeriri; explicațiile au fost căutate în evoluția tehnicii agricole, deci un factor extern, sau în coliziunea omonimică cu abstractul arat al verbului *ara*, deci un factor intern.

53

vinte și înlocuirea lor) se regăsesc de foarte multe ori în latina de la noi, fără a mai vorbi de cazurile în care nana prezintă o situație diferită de franceză și în care nana, iar nu franceza, este cea care moștenește inova-[e atestate în glosar. Dăm mai jos cîteva exemple, în-2ună cu corespondentele românești și franceze (primul vînt e cel care trebuie explicat, al doilea e „traduee-

femur: *coxa* (rom. *coapsă*, fr. *cuisse*)

seuit: *seminauit* (timpul perfect, rom. *semăna*, fr. *se-mer*)

emit: *comparauit* (timpul perfect, rom. *cumpăra*, dar fr. *acheter* din **accaptare*; descendenții lui *comparare* se găsesc în sudul Galliei)

fiare: *suf flare* (rom. *suf la*, fr. *souffler*)

concidit: *taliauit* (timpul perfect, rom. *tăia*, fr. *tailler*)

iecore: *ficato* (cazul ablativ, rom. *ficat*, fr. *foie*)

catulus: *catellus* (rom. *cățel*, v. fr. *chael*)

uocauit: *clamaui* (timpul perfect, rom. *chema*, dar fr. *appeler* din *appellare*)

detegere: *discooperire* (rom. *descoperi*, fr. *decouvrir*)

fissura: *crepatura* (rom. *crăpătură*; v. fr. *creveure* poate proveni de aici)

Fără îndoială că în secolul al VUI-lea latina se dife-ițiase, dar autorii glosarului, recurgînd pentru explici și la izvoare livrești, urmăreau să traducă din iată în latină termenii mai dificili; printre explicații exis-

desigur, și forme care pot fi interpretate ca specifice rdului Franței (multe fiind însă de origine germanică), ă cîteva exemple: *dem*: *donem* ('să dau' fr. *donner*, r rom. *da*), *opilio*: [. ..]

berbicarius (fr. *berger*, dar n. *păcurar* din *pecorarius*).

Un document mai vechi (secolul IV după majoritatea setărilor, sec. VII după unii) e așa-

numitul *Appendix obi* (se găsește la sfîrșitul unui manuscris al unui tra-

de gramatică ajuns pînă la noi sub numele lui Pro-s), un fel de îndreptar ortoepic și ortografic, în oare ima formă e cea socotită drept corectă de autor, cea

a doua fiind cea condamnată. Dăm cîteva exemple în

care forma condamnată s-a menținut în toate sau aproape toate limbile romanice:

uetulus non ueclus (rom. *vechi*) *tristis non tristus* (rom. *trist*) *auris non oricla* (rom. *ureche*)

palumbes non palumbus (rom. *porumb*) *oculus non oclus* (rom. *ochi*) *socrus non socra* (rom.

soacră) *uiridis non uirdis* (rom. *verde*)

Vom extrage acum foarte scurte exemple din alte documente. O descriere de călătorie, provenind după toate probabilitățile din nord-vestul Spaniei, cu data de redactare situată în jurul anului 400, *Itinerarium Egeriae*, prezintă foarte numeroase „vulgarisme”, dar nici unul localizabil din perspectiva limbilor romanice actuale (în speță din a spaniolei). Astfel, dintre cele trei verbe care înseamnă 'a mîncă', *edo*, *comedo*, *manduco*, Egeria nu folosește decît pe *manduco*, cuvin t „vulgar”; or, spaniola îl conservă pe *comedo*, în timp ce majoritatea celorlalte limbi (printre care și româna) tocmai pe acest *manduco*. Cînd o inovație lexicală găsită în cartea Egeriei este păstrată în spaniolă, constatăm că aria ei romanică de răs-pîndire este mult mai vastă. Verbul *plicare*, de exemplu, folosit activ și reflexiv, apare cu sensul de 'a

se îndrepta către', absent în textele clasice (unde înseamnă 'a îndoi'); .vie *plecaremus nos ad montem Dei* ('astfel să ne îndreptăm spre muntele lui Dumnezeu'); acest sens se păstrează într-adevăr în spaniolă (*itegar*) și portugheză (*chegar*), dar și în română (*pleca*), fiind împrumutat cu același sens și de greaca țirzie. În același text, dacă facem un sondaj al folosirii adjectivale, cu valoare atenuată, a demonstrativului *iile*, strămoșul articolului romanic, constatăm că e situat după determinat (prefigurând postpunerea românească) în aceeași măsură ca înaintea lui. Bineînțeles că nu e vorba încă de articol și cu atât mai puțin de fixarea topicii lui; ceea ce urmărim e să dovedim, că originea unui „românism” (= inovație latină vulgară menținută în limbile romanice) nu poate fi localizată cu ajutorul acestui text din secolul IV și V și că, în consecință, nu are valoare pentru studierea dialectelor latinei, ci numai pentru inovațiile latinei „vulgare”.

55

3. SISTEMUL FONOLOGIC

3.1. Vocalismul

3.1.1. Latina epocii clasice avea zece vocale, distinse rin locul articulației, gradul de deschidere și „cantitate” /ocalele lungi, cu o durată mai mare în pronunțare, erau meme distincte de vocalele scurte corespunzătoare, pu-hd servi la diferențierea sensului sau a funcției grama-cale; astfel, în perechile *uenit* 'a venit' — *uenit* 'vine', *Jdit* 'a săpat' — *jodit* 'sapă', *cānls* 'celor cărunți' — *cānls* :ține\ *manās* 'al mîinii' — *manus* 'mână', *pdpulus* 'plop' - *pdpulus* 'popor' cei doi membri se opun numai prin antitatea vocalelor. Sistemul ar putea fi reprezentat prin :hema următoare, unde gradul de deschidere este no-it pe direcția verticală (deschiderea maximă în partea aperiioară) iar locul de articulare pe direcția orizontală a stînga vocalele palatale — anterioare —, la dreapta ocalele velare — posterioare).

Vocalele scurte erau pronunțate mai deschis decît cele îngi corespunzătoare.

Pig. 1

în afara acestor vocale, latina dispunea de un număr de diftongi (emisiuni vocalice continue care-și schimbă timbrul în cursul articulării): *ai* (scris *ae*) *oi* (scris *oe*), *au* și *eu* (*oi* și, mai ales, *eu* apar foarte rar în latinește).⁹ Din punctul de vedere fonologie, diftongii pot fi considerați un singur fonem sau o secvență [vocală] + țsemivocală]; din rațiuni de economie, înclinăm către cea de a doua soluție.

3.1.2. Sistemul acesta a început să-și piardă stabilitatea și a suferit, mai cu seamă începînd din secolul al II-lea e.n., transformări profunde; ca și în alte limbi indo-europene, diftongii tind să se transforme într-o vocală xmică, un fel de compromis între cele două timbre; cel mai frecvent diftong, *ai*, devine *ĭ* (deschis), iar *oi* devine *e* (închis, după, toate probabilitățile): detaliile sistemului s-au alterat, fie în provincie, fie la Roma, la date mult mai vechi: se găsesc, de exemplu, urme ale pronunțării *e* a diftongului *ae* încă din secolul al II-lea î.e.n. Transformarea cu consecințele cele mai grave e pierderea corelației de cantitate: vorbitorii nu mai făceau distincție (dacă n-o învățau la școală) între o vocală scurtă și una lungă (*syllabas natura longas difficile est scire* 'e greu să știi care sînt silabele lungi prin natură [= silabele deschise, avînd vocala lungă]' mărturisește gramaticul Sergius în secolul al V-lea). Ceea ce nu înseamnă însă o eliminare imediată și totală a tuturor distincțiilor lexicale și gramaticale definite prin opoziția amintită; am atras mai sus atenția asupra faptului că vocalele scurte erau pronunțate mai deschis decît lungile de același timbru; această trăsătură, „redundantă” la început, devine esențială, „pertinentă”, și în felul acesta deosebiriile puteau subsista, transpunîndu-se numai trăsătura lor definitorie: perfectul *uenit*, de exemplu, nu se mai distingea de prezentul *uenit* prin *e* (lung) opus lui *e* (scurt), ci prin

⁹ într-o terminologie, dacă nu perimată, cel puțin inadecvată descrierii limbii latine, diftongii aceștia sînt numiți „descendenți” (prima „tranșă” fiind mai deschisă decît cea de a ■doua), opuși celor „ascendenți” (*ia*, *ie*, *io*, *ua* etc); aceștia din urmă trebuie interpretați însă ca o secvență consoană + vocală.

ala închisă a perfectului, opusă celei deschise din ma de prezent (aşadar, în transcripţie, perf. *We,nit*, z. *wenit*). Dar sistemul rezultat din această simplă istituire a unei corelaţii prin alta nu s-a menţinut ne-?rat: cele două vocale de deschidere maximă, /ă/ şi s-au confundat într-un singur fonem /a/ indiferent i de gradul de deschidere. Se obţine deci un nou sis-i, triunghiular, în care corelaţia de deschidere se men-;, dar nu cuprinde toate vocalele (ca cea precedentă, cantitate):

Fig. 2

rebuie notat că /e/ nu provine numai din vechiul /6/, i din diftongul *ae*, monoftongat în *e*, un fel de me-în ce priveşte deschiderea, a celor două tranşe (deşi, liftong, durata pronunţării echivala cu a unei vocale ;i). Se pare că diftongul *oe* s-a monoftongat în *lei*. •ia diftongului *au* e mai complexă şi nu e paralelă ea a lui *ae*: s-a menţinut, în general, pe majoritatea oriului, cu excepţia câtorva cuvinte izolate, unde a mit o (la o dată mai veche: *auricula* > *oricla* > rom. *he*, *cauliculus* > *colic(u)lus* > rom. *curechi*, *aulula* > rom. *oală* etc.) sau *a* (la o dată mai recentă: *au-us* > *agustus* > rom. pop. *agust*, *ausculto* > *ascul-* rom. *ascul* etc).

rici acest sistem nu s-a menţinut prea multă vreme, e foneme învecinate s-au confundat, iar confuziile înt aceleaşi pentru toată întinderea Imperiului, în-astfel să-şi facă loc anumite diferenţele dialectale: •ani zarea sistemului se face diferit în diversele re-Dialectul reprezentat prin sardă (limbă romanică vorbită în Sardinia şi una din cele care prezintă cele mai numeroase arhaisme) are un sistem foarte simplu

Fig. 3

care poate proveni din confuzia fonemelor *Işl* şi *Işl*, /<?/ şi /o/, *Iii* şi /i/, *Iîii* şi /ju/ sau din simpla abolire a corelaţiei de cantitate, fără înlocuirea ei cu corelaţia de deschidere, deci fără a fi trecut prin faza descrisă în fig. 2.

în centrul şi occidentul lumii romane [i] trece la [e] iar [u] la [p]. Acest sistem, cel mai răspândit în lumea romană, avîndu-şi poate punctul de plecare în regiunile osce¹⁰ din centrul Italiei, n-a atins nici Sardinia, cum am arătat mai sus, nici unele regiuni din sudul Italiei, Sicilia, afro-romana (vezi mai sus, p. 15), poate nici extremitatea nord-vestică a Peninsulei Iberice şi nici latina dunăreană. Reprezentarea schematică ar fi următoarea :

Fig- 4

Latina dunăreană confundă [i] cu [e], ca în sistemul descris mai sus, dar nu participă la confuzia dintre [u]

¹⁰ Osa era o limbă indo-europeană, apropiată de latină, care se vorbea în centrul şi sud-vestul Italiei, la sud de Roma; după cucerirea romană, osa s-a stins încetul cu încetul, lăsînd însă în felul de pronunţare al locuitorilor anumite deprinderi anterioare. Despre sistemul vocalic osc, aproape identic cu cel descris aici, vezi I. Fischer, StCl, IV, 1962, p. 11.

li [o]; în schimb asistăm la confuzia dintre [Q] şi [jo}¹¹ şi lintre [|u] şi [u]. Se obţine schema următoare:

a
e
o e

i ; u

Fig. 5

îşadar un sistem asimetric.

Toate transformările descrise mai sus s[^]au produs în :azurile în care vocalele nu sînt influenţate de anturajul lor fonetic; realizarea e mai clară în silabele accentuate.

3.1.2.1. Am amînat ilustrarea cu exemple a capitolului precedent spre a evita întreruperea unei expuneri şi îşa nu uşor de urmărit; există însă şi dificultăţi de altă natură: scrierea latină nu era capabilă să noteze diferenţele dintre vocalele lungi şi cele scurte; de aceea, nu putem observa decît transformările produse de confuziile dintre fonemele învecinate sau monoftongarea diftongilor. Dovada transformărilor o constituie limbile romanice, dar acestea nu redau decît rezultatul tîrziu al sistemelor latine şi pot fi cu greu urmărite fără cunoştinţe de fonetică istorică romanică. Vom da totuşi cîteva exemple alăturînd rezultatele româneşti ale evoluţiei cu punctul de pornire, reprezentat de latina „corectă” literară: amintim, pentru claritate, că vocala scurtă e deschisă (deci $i = [i]$), cea lungă e închisă

Confuzia $[i] \rightarrow [e]$, cu rezultatul $[e]$: lat. *lignum* > rom. *lemn*, lat. *siccus* > rom. *sec*, lat. *uldet* > rom. *vede*, lat. *homines* > rom. *oameni*; ca şi *felicem* > rom. *ferice*.

Menţinerea distincţiei $[*:] \rightarrow [9]$: lat. *milier* > rom. *muiere* (dar it. *moglie*), lat. *gvla* > rom. *gură* (dar it.

¹¹ După E. Petrovici, CL, II, 1957, p. 100—101, confuzia aceasta este mai recentă.

62

gola), lat. *afujscitilo* > rom. *ascult* (dar it. *ascolto*); ca şi exemplele cu 0 de mai jos.

Confuzia $[Q] \rightarrow [o]$: lat. *solem* > rom. *soare*, lat. *flo-rem* > rom. *floare* şi lat. *rota* > rom. *roată*, lat. *mola* > rom. *moară*.

Confuzia $[u] \rightarrow [u]$: lat. *tu* > rom. *tu* (it. *tu*), lat. *luna* > rom. *lună* (it. *luna*); pentru exemple cu $[u]$ vezi mai sus.

3.2. Consonantismul

3.2.1. Latina epocii clasice avea 14 sau 15 foneme consonantice¹², oare pot fi clasificate astfel:

\. Mod de articulare Loc de articulaţie ^^	oclusive		spirante (continue)		sonante	seini-vo-cale
	surde	sonore	surde	sonore		
labiale	P	b	f		m	w(tt)
dentale	t	d	s		n	
palatale						*<«)
velare	Mo)	g	h(?) ¹³			
labio-velare	k ^w (?M)	g ^w (««)				
laterale					l	
alveolare (?)					r	

Cîteva observaţii sînt necesare pe marginea acestui tabel:

(1) labiovelarele $/k^w/$ şi $/g^w/$, deşi se scriu cu două litere (*qu* şi *gu*) nu constituie decît un singur fonem, o velară pronunţată cu un „apendice labial”, o rotunjire a buzelor (aproximativ ca în rom. *coate*, *goarnă*); graniţa

¹² Ezitarea provine din nesiguranţa autonomiei fonologice a sunetului notat *h* (vezi mai jos);

și altor foneme le-a fost contestată autonomia, dar, deoarece au o individualitate fonetică clară, le atribuim aici statutul de fonem.

¹³ Pronunțarea reală a vechiului /h/ e neclară: ar putea fi o spirantă glotală (sau laringală) — pe care numai din rațiuni de simplificare am inclus-o printre velare — surdă la începutul cuvântului, sonorizată în interior.

63

labică nu desparte cele două componente ale grupului afic.

(2) labiovelara sonoră /g^w/ (*gu*) era relativ rară, ne-întâlnindu-se decât după *n* : *lingua* 'limbă', *sanguis* 'sînge', *nguit* 'ninge' etc.

(3) latina nu distingea în scris vocala *Iul* de seminala /w/ și nici vocala [i] de semivocala /y/; semnele losite erau, respectiv *V* și */*; în ce privește statutul lor nologic, părerile sînt împărțite, unii cercetători consi-rînd semivocalele drept variante ale vocalelor cores-mzătoare;

considerăm însă mai potrivită descrierea care

atribuie autonomia fonologică, incluzînd printre reali-rile posibile ale acestor foneme al doilea element al ftongilor *ae*, *oe* și *au*, *eu*.

(4) „Aspirația” *h* a dispărut foarte devreme din pro-nțare, astfel că autonomia ei fonologică e îndoielnică;

consoanele aspirate, întîlnite în cuvintele de origine *iacă* (sau în cîteva cuvinte latine

pronunțate în ma-?ră grecească) notate *ph*, *th*, *eh*, nu e vorba de un ap de două foneme, ci de o singură oclusivă însoțită

„explozie” de un suflu; consoanele aspirate latine nu m decât variante condiționate stilistic (numai oamenii lți — sau care afixau cultura — erau capabili — și -nici — să le pronunțe).

(5) Pentru consoanele *a* căror pronunțare depindea anturajul fonetic, am ales, în tabel, locul care-i re-

iea fonemului într-o poziție „neutră” (la inițiala cu-Ltului, înainte de *a*, de exemplu); este

cazul lui /n/, e era dental numai înainte de vocala sau *h*, *r*, *l*, *w*, *y* înaintea unor oclusive

dentale, dar devenea velar intea unei consoane velare; tot astfel, *Irul* era labial intea unei

vocale și, poate, înaintea unei consoane laie; este posibil ca înaintea consoanelor și în finală

de Int să nu fi fost decât pronunțarea nazalizată a vo-;i precedente; în același sens, oclusivele

„velare” erau, igur, palatale înaintea vocalelor *e* și *i* (se pronunțau oximativ ca în rom. *chem*,

ghem, *chingă*, *ghindă*). Se poate observa din cele de mai sus că sistemul con-antic era mai

puțin simplu și mai puțin simetric de-sistemul vocalic. Corelația de sonoritate, de exemplu, se

aplica decât oclusivelor, localizarea comporta nu--oase asimetrii etc.

3.2.2. Transformările suferite de acest sistem pot fi încadrate în cîteva tendințe, a căror realizare nu era generală și nici identic răspîndită pe întreg teritoriul Imperiului.

3.2.2.1. Eliminarea semivocalelor. Articularea lui *NI* tinde să se întărească (cu alte cuvinte, emisiunea aerului să se producă mai greu, cu o fricțiune mai puternică), ajungînd, mai devreme sau mai tîrziu, la o fricativă, *dz* sau *g* (devenite ulterior, în unele regiuni *z*, *z*: lat. *iocus* > rom. dial. *gioc* (literar *joc*), it. *giocco*, fr. *jeu*; lat. *iaceo* > rom. dial. *dzac* (literar *zac*), it. *giacio*, fr. *gesis*).

Aceeași tendință transformă semivocala /w/ mai întîi în spirantă bilabială (aerul iese printre buzele întredeschise), apoi în spirantă labiodentală, *v* (ca în rom. *v*); această transformare are o primă consecință fonologică: corelația de sonoritate se extinde și la seria spirantelor labiale (*f* — *v*). În unele cazuri, între vocale, /w/ dispare: *riuus non rius* ne avertizează *Appendix Probi* (rom. *rîu* provine din forma „condamnată” de gramatic).

3.2.2.2. Tendința spre slăbirea articulației oclusivelor (mai ales în opoziție intervocalică).

Această tendință, comună multor limbi indo-europene, se manifestă în latină în mod diferențiat din punct de vedere cronologic și teritorial; fiecare' tip de consoană (sonore sau surde, labiale, velare sau dentale) se comportă de asemenea diferit. Singura, realizare a cărei dată latină (preromanică) e sigură, este spirantizarea lui /b/ inter-vocalic, care devine o

spirantă bilabială (sonoră), ajungând astfel să se confunde cu același sunet rezultat din vechiul *Iwl*; de aici, tratamente aproape identice ale celor două foneme, care fie că dispar, fie că devin *v* sau *b* (printr-o reîntărire, cu cauze diferite, a ocluziunii): lat. *eaballus* > rom. *cal*, fr. *cheval*; lat. *ueruex* > rom. *ber-bec(e)*, fr. *brebis*; lat. *coruus* > rom. *corb*, fr. (derivat) *corbeau*; lat. *puluis* (cu acuzativul *puluerem*) > rom. *pulbere*, it. *polvere*; lat. *uet(e)ranus* > rom. *bătrîn*; lat. *ue-sica* > rom. *bășică*, fr. *vessie* etc.

3.2.2.3. Tendința spre slăbirea consoanelor finale. Încă de la primele texte, nazala finală *-m*

5 — Latina dunăreană

55

•a debilă (inscripțiile arhaice o omit uneori — *optumo \.ise uiro Luciom Scipione*, acuzative pentru *optumom.. irom . . . Scipionem* — iar în versificație se „elida” silaba finală terminată în *-m*, întocmai ca silaba terminată, în >cală — *multum iile* contează pentru ritmul versului ca cum ar fi scris *mult' iile* —). E posibil ea realitatea fo-îtică să comporte în această poziție o vocală nazalizată. Pentru celelalte consoane finale, documentele epigrafe (și chiar literare) atestă același fenomen, dar cu mai puțină claritate. Astfel, în versificația preclasică, nu însă și cea clasică, o silabă finală terminată în *-s* putea avea «eași valoare cu o finală vocalică (se citea, de exem-u, *melūst* pentru *melius est*), iar în inscripțiile arhaice omis uneori (*Cornelio*, nominativ singular, pentru *Cor-Hios*).

Se observă, de asemenea, începând cu inscripțiile pa-etale de la Pompei (sec. I e.n.) semne ale slăbirii lui

(*quisquis ama ualia* pentru *quisquis amat ualeat*). Nor-a literară clasică și chiar ceea ce am numit norma latini vulgare restabilesc sau mențin aceste două consoane, ire se păstrează până azi în unele limbi romanice. Resta-lirea e de natură morfologică, deoarece atât *-t*, cât, mai es, *-s* jucau un rol esențial în desinențele nominale și îrbale. Latina dunăreană face parte din aria geografică L care tendința spre dispariție a finalelor a fost mai pu-rnică: în română (ca în italiană, de altfel) aceste două >nsoane finale nu se păstrează. La o dată greu *de pre-zat*, *-s* mai important din punct de vedere morfologic ?cât *-t*, este înlocuit prin *-i*: lat. *uos* rom., it. *voi*, lat. *es*, rom. *trei*, de unde și lat. *pos* (=post) rom., it. *poi*.

3.2.2.4. Tendința de constituire a unei șeii de consoane (mai ales oclusive) *p a l a t a l i a t e* („muiate”), oarecum paralelă cu seria labializată abiovelarele *qu* și *gu* — /k^w/ și /g^w/). Am arătat mai îs că pronunțarea consoanelor nu rămânea neinfluențată \$ vocalele următoare, că, de exemplu, *g* se pronunța di-irit dacă era urmat de *e*, *i*, sau *o*, *u*, sau *a*; aceste diferite erau nesemnificative din punct de vedere fonologie, ind strict determinate de anturajul fonetic. În latina rzie asistăm însă la un fenomen care aduce o perturb-ire a acestei situații: vocalele scurte *e* și *i* urmate de tă vocală, în hiat (= făcând parte din silabe diferite),

>

își pierd caracterul silabic, ajungând semivocală de tipul /y/ (posibilă în latina clasică numai la începutul cuvintelor sau în cuvinte compuse). Noua semivocală nu s-a menținut ca atare multă vreme, dar a comunicat consoanei anterioare timbrul palatal, ceea ce provoacă ulterior alterarea acesteia. Din punctul de vedere al încadrării în sistem, s-a emis ipoteza, pentru latina tîrzie, a unei corelații de palatalizare¹⁴, consoanele palatalizate opunându-se celor nepalatalizate: *braca* 'piesă de îmbrăcăminte asemănătoare cu pantalonii' / *brak'a* (= *bracehia*) 'brațe', *casus* 'cădere' / *kas'us* (= *caseus*) 'brînză, caș', *uina* 'vinuri' / *virt'a* (= *uinea*) 'vie' (traducerile românești ilustrează și alterările, de date diferite ale consoanelor palatalizate). În ce privește locul ocupat de această corelație în ansamblul sistemului, e interesant de subliniat că se creează un paralelism cu opoziția „labializat” ~ „nelabializat”, existentă în latina clasică, unde seria labiovelarelor se opune velarelor simple. Mai mult chiar, asistăm în latina tîrzie la o ușoară tendință de mărire a numărului consoanelor labializate prin transformarea lui *o* și *u*, în hiat, în *w* — întocmai cum *e* și *i* s-au transformat în *y* — și apoi în

apendice labial (consoana precedentă se rostea „rotunjit”); mărturii antice și romanice atestă această tendință : *Appendix Probi* recomandă: *nacua non uaqua* [= wak^{wa}], *uacui non uaqui*; la Pompei, fabricanții de pîslă (= *coactilia*) sînt numiți într-o inscripție *quactiliari* (= *coactiliarii*); iar în românește -b* din *întreba* nu se poate explica din *interrogare* decît presupunîndu-se fazele intermediare *Hntergoare* > **interguare* [= interg^{wa}are]. Această structură complicată (pentru velare, de exemplu, puteau exista trei foneme diferite în seria surdelor, k^y, k și k^w) și asimetrică (labialele nu par să posede decît o singură serie, V palatal exista încă în latina clasică, dar f nu pare să se fi palatalizat niciodată) duce la instabilitatea ei. Rezultatul restrukturărilor diferă de la o limbă la alta și are o cronologie diferită pentru fiecare sunet în parte. Elementul comun este eliminarea celor două tipuri de appendice (palatal și labial), fie fără nici o urmă,

¹⁴ A. Burger, CFdS, 13, 1955, p. 19—33; E. Petrovici, SCL, 7, 1956, 3, p. 163—169; J. Kuryiowicz, *L'apophonie en indo-europeen*, Wroclaw, 1956, p. 367—369; A. Avram, SCL, 8, 1957, 1, p. 55—62; I. Fischer. SCL, 27, 1976, 5, p. 480—481.

(57

prin transformarea consoanei precedente. Cea mai vul-abilă dintre opoziții este cea de labializare, atît datorită itării ei la seria velarelor, cît și puținătății „perechi-minimale” (de tip *cantus* — *quantus*); în afară de asta, labiovelara nu se putea realiza fonetic înainte vocala *u*, ceea ce provoacă eliminarea ei din această :iție: verbului *sequor* îi corespunde, încă din latina cla-i, adjectivul *secundus* (pentru vorbitori cele două culte nu mai erau legate etimologic); mai tîrziu elimi-■ea se generalizează (italiana, care conservă labiovela-e în toate pozițiile, le pierde înainte de *u*): *coquus non :us* sună recomandarea, mai mult ortografică, din *Ap-idix Probi*. Prin diverse acțiuni analogice, labiovelara beste și în alte poziții; în continuarea citatului de mai :, gramaticul anonim recomandă: *coquens non cocens* irt. prez. al verbului *coquo*. > rom. *coace*), *coqui non ri* ('bucătari'). Ezitări se observă și în forme verbale ca *iguit I ningit* 'ninge', *unguit i unguit* 'unge'. Latina du-reană continuă această tendință: cum se poate observa l exemplele de mai sus, tratamentul românesc al labio-Larei este identic cu cel al velarei, înainte de *e* și *i*; linte de *a*, appendicele labial s-a menținut: se păstrează ia azi ca atare în italiană, în cîteva graiuri „retoro-me” și în Peninsula Iberică; după secolul al VI-lea, se erează în regiunile noastre și în Sardinia, devenind ladă: lat. *aqua*, *quattuor*, *lingua* > it. *acqua*, *quattro*, *lin-a*, sursilv. *quater*, catal. *quatre*, *llengue*, sp. *agua*, *cua*->, *lengua*, port. *cuatro*, *lingua*, rom. apă, *patru*, *limbă*, rd. *abba*, *battoro*, *limba*. Și aici se observă acțiuni ana-*ice: la inițiala pronumelui interogațiv-indefinit și în rivtatele lui, appendicele labial dispare în românește, inerent de vocala care urmează: lat. *quid*, *quod*, *quam*, *alis*, *quando* > rom. *ce*, *că*, *ca*, *care*, cînd (dar it. *quale*, :*ando*).

O tendință analogă se manifestă pentru seria palatali-tă, cu deosebirea că, în foarte rarele cazuri în care pa-lalizarea lipsește, e vorba mai degrabă de o nerealizare ei decît de o dispariție: palatalizarea nu se realizează olo unde ar fi intrat în concurență cu o labializare ante->ară (lat. *quietus* > *quetus* > rom. (*injet*, fr. *coi*, it. *eto*) sau unde ar fi afectat lichida *r* (lat. *parietem* —

forma nepalatalizată atestată epigrafic în pi. *paretes* ■ > rom. *perete*, it. *părete*, fr. *paroi*).

Ca și în situația paralelă a labio velarelor, acest fenomen, chiar dacă apare izolat, își are începuturile într-o epocă destul de îndepărtată (înainte de sec. I î.e.n.) > de unde și răspîndirea sa panromanică. într-o a doua fază, situabilă după secolul al II-lea, asistăm la alterarea ocluvelor palatalizate (dentele și velare, urmate de fostele vocale *i* și *e* în hiat), care tind spre o pronunțare africată (*ts* și *dz* sau *c* și #); dentalele par a se fi alterat mai devreme (*ampitzatru* pentru *amphiteatrum* se citește, într-o inscripție din sec. II—III e.n.), ceea ce a duș la o răspîndire romanică diferită a descendentelor acestor sunete. Confuziile dintre dentalele și velarele palatalizate sînt totuși vechi, fapt dovedit prin ezitări grafice *terciae* pentru *tertia* într-o inscripție din sec. II) și prin rezultatul identic al celor două sunete în majoritatea

limbilor romanice, printre care și româna (excepție fac italiana: centrală, franceza și câteva graiuri retoromane): lat. *puteus* [=putyus], *facies* [=fakyes], rom. *puț*, *față*, dar it. *pozzo*, *faccia*, fr. *puits*, *face*. Concluziile cronologice și dialectale extrase din această diferență de tratament trebuie trase cu prudență: neîndoiește e numai vechimea alterării grupului dentală + y și rezultatul ei fonetic, apropiat de *ts* sau *dz*. Deoarece însă nu există în latină un fonem /ʧis/, tendința vorbitorilor era să reacționeze la această pronunțare țare- „vulgară”, ceea ce a dus cel puțin la intenția, menținerii diferențelor dintre dentale și velare; pînă la urmă pronunțarea alterată s-a impus, în condiții ale căror detalii diferă de la o limbă la alta. Nu se poate afirma deci cu certitudine că rezultatele identice ale dentalei și velarei alterate din limba română se bazează pe o confuzie de dată latină; amintim că în alte limbi se constata confuzia dintre urmașii velarei alterate de y cu cei ai velarei alterate de un e sau i următor, fenomen mai recent (chiar dacă puncte de pornire latine există). Confuziile nu se limitează însă numai la atît: rezultatul africat al dentalei + y apare scris la fel cu rezultatul spirantizării. lui. /y/; *oze-* (citit aproximativ *odze* pentru *hodie* 'azi'), *azv,tori-bus* (= *adiutoribus* 'ajutătorilor'), *zebus* (= *diebus*, 'zile', la abL), *zabulus* (= **diabolus* 'diavolul'), ca și *Zqnario* (= *Ian(u)ario*); și cu „grafie inversă”, mărturie a incertitudinii celor care scriau: *iosum* (și *zosum*, pentru, dsor-*sum* > **dyosum* 'jos'), *baptidiare* (pentru *baptizare*. 'a boteza'), *Ionisius* (pentru *Dionysius*).

Alterarea velarelor

69

palatalizate este de asemenea atestată (vezi mai sus, con-zia cu /y/). Mai tîrziu (sarda nu e afectată de acest fenomen), asistăm la transformarea în africată a velarelor *t* și /g/ urmate de vocalele *e* și *i*; atestările încep în seco-[**al IV-lea**: *intcitamento* (pentru *incitamento*), *Niseam* ?ntru *Nicaeam*), *septuazinta* (pentru *septuaginta*).

Rezultatele romanice ale tuturor acestor transformări sînt foarte diverse, iar etapele intermediare între situația :înă și cea a primelor atestări romanice sînt greu de stabilit. Româna însăși prezintă rezultate diferite (fără a mai rîbi de variante dialectale), determinate de cele mai multe ori de poziția în cuvînt. Astfel, în comparație cu *ă, puț*, discutate mai sus, unde ț reprezintă atît lat.

cît și *tʸ*, există și (daco-)rom. c din lat. *tʸ*: **matteuca măciucă*, **fetiulus* > *fecior*. Lat. *dʸ* și *y* sînt reprezentați prin *dz* (literar *z*) și *g* (literar *i*): *dies* > *i zi*, **hadie* îrrfru *hodie*) > *azi*, dar *deorsum* > *jos*, *iocus*, *iugum*

joc, *jug*. Pentru /k/ > *e*, *i*, și /g/ > *-f-* *e*, *i* rezultatul *e*, respectiv, *c* și *jj*: *caelum* > *cer*, *cervus* > *cerb*, *uicinus* > *cin*, *gelu* > *ger*, *legem* > *lege*, *sagitta* > *săgeată*.

Și alte consoane palatalizate au suferit alterări anabale. Astfel, *s'* devine uneori „șuierătoare” *ș* (*ș*) sau își pierde apendicele palatâl: lat. *caseus* > rom. *caș*, it. dial. *so*, dar sard. *kăsu*; *nʸ* devine *n* muiat (ca *n* din spaniolă *i gn* din franceză sau italiană: lat. *uinea* > rom. dial. *ie*, arom. *ayin'e* (literar *vie*), fr. *vigne*, it. *vigna*. Une-, la consoanele labiale, care nu-și pot deplasa punctul articulație spre partea centrală a cavității bucale (spre alături), se produce o anticipare a palatalizării, o „meta-:ă”: lat. *robeus* > rom. *roib*, lat. *scabies* > rom. *zgaibă*.

Din cele expuse pînă aici se poate observa că noile consoane palatalizate, apărute în latina tîrzie, erau instabile și alterarea lor a declanșat o transformare profundă: consonantismului original. Cum s-a văzut din exemplele strative, limbile romanice prezintă atît asemănări în ilizarea unor tendințe generale, cît și numeroase deosebiri de detaliu. Se pune întrebarea care din aceste transformări efective, pornite de la fenomenul palatalizării, pot plasate în faza latină și atribuite în mod special latinei naștere. Cea mai veche alterare e cea suferită de consoanele palatalizate (urmate de [y]): aceasta poate fi socotită de dată latină, nu numai fiindcă e răspîndită în toate limbile romanice, dar și fiindcă e foarte clar și bogat atestată de sursele antice, atît de inscripții cît și de descrierea gramaticilor; pentru unii dintre aceștia pronunțarea *ts* și *dz* era chiar recomandabilă. Mai tîrziu este alterarea velarei urmate de [y]; date fiind diferențierile romanice, fenomenul acesta poate fi atribuit latinei numai ca o

tendință generală, nu și ca o realizare concretă. Este posibil ca pentru această transformare latina dunăreană să prezinte o situație mai evoluată în raport cu celelalte regiuni ale latinității, confuzia dintre *ty* și *ky* și, respectiv, *dy* și *gy* să se fi produs aici (rezultatele fiind, cum am arătat mai sus, atât *c*, cât și *ts*, respectiv *g*, *dz*). Alterarea lui *k*, *g* urmate de *i* și *e* (vocale, neurmărite de alte vocale) este de dată mult mai recentă și nu avem indicii care să o atribuie latinei dunărene, chiar dacă în această regiune fenomenul palatalizării pare a fi fost mai profund decât în alte părți.

3.2.2.5. Unele fenomene de importanță secundară merită de asemenea să ne rețină atenția. E vorba în primul rând de consoanele zise „geminat” (*pp*, *tt*, *mm* etc.); acestea erau în latina literară consoane duble (secnd venț a două consoane, între care trecea granița sila-bică); cu timpul se transformă în consoane pronunțate mai intens („forte”) decât consoanele simple corespunzătoare. Această situație nu se menține decât într-o zonă limitată la centrul și sudul Italiei și la sardă. În celelalte regiuni se observă o simplificare a geminatelor oclusive și a lui *ss*, mai persistente dovedindu-se „lichida” *r* și nazala *n* (pentru *ll* lucrurile sînt mai complicate, deoarece în scris *ll* nota și un *V*, palatal). Latina dunăreană (ca și graiurile care stau la baza provensalei, catalanei, spaniolei și portughezei) pare să reprezinte acest stadiu: în timp ce oclusivele geminate se comportă întocmai ca cele simple (*uacca*, *saccus*, *grassa* > *vacă*, *sac*, *grasă*, *ca* și *acus*, *casa* > *ac*, *casă*), lichidele și nazalele rămîn diferențiate (*annus* > *an*, dar *Christianus*, *canis* > *creștin*, *cî(i)ne*; *sv-lem* > *soare*, dar *mollem* > *moale*).

3.2.2.6. Unele grupe consonantice sînt supuse unor modificări mai mult sau mai puțin regulate, care *pat* prezenta interes pentru caracterizarea fonetică a latinei dunărene. Astfel, grupul *-ks-* (notat în latinește prin litera *X*) are tendința de a se transforma, prin asimilare,

71

-ss~; tendința aceasta a fost percepută de vorbitori ca literară, ceea ce a declanșat atât grafii cât și pronunții hipercorecte: pe lângă notarea asimilării (*uisit* pentru rit 'a trăit'), găsim în inscripții scrieri „inverse” (*xanc-i* pentru *sanctus* 'sfînt') sau insistențe grafice (*ucxsor* ntru *uxor* 'soție', *uicxit*). Limba română atestă reali ta-i vorbită, nu numai scrisă, a eforturilor de a menține asimilat grupul *-ks-*: pe lângă numeroasele forme cu milare {*maxilla* 'falcă' > *măsea*, **inuxoro* > *însor*, *di-!* > *zise* etc.), există exemple care dovedesc menținerea intactă a celor două sunete (efortul de a le deosebi pare se fi tradus prin inserarea lui *k* în seria labializată¹⁵, unde tratamentul identic cu al labiovelarei —*k*^w > *p*—: *xa* > *coapsă*, *trixit* > *fripse*; chiar același cuvînt se strează în ambele variante: *fraxinus* > *frasin* și *frapsen* ?esta din urmă dialectal).

Schimbări analoge s-au petrecut cu grupul *-kt-*: tendința spre asimilare (*-k* > *-tt-*) transpare în textele laie și e moștenită de italiană și sardă; reacția la această tendință se traduce prin labializarea lui *-7c-* (în latina dunăreană) sau prin palatalizarea lui (în celelalte regiuni): lat. *octo*, *factus*, *lacte* > it. *otto*, *fatto*, *latte*, rom. *ot*, *fapt*, *lapte*, fr. *huit*, *fait*, *lait*.

3.2.3. Cele de mai sus nu reprezintă un tablou cornet al evoluției fonetismului latinei dunărene, ci numai egerea celor mai semnificative tendințe, cu urmărirea rezultatelor romanice.

3.3. Silaba

3.3.1. Structura silabei latine și regulile despărțirii în silabe nu difereau esențial de ceea ce se poate constata în limbile romanice sau în limbile europene în general. Silaba interioară putea începe cu o consoană sau cu un *•up* de două consoane (oclusivă urmată de *l* sau *r*), mai rar cu o vocală sau un diftong. La inițiala cuvîntului, si-

¹⁵ S-au dat, pentru acest fenomen (și pentru transformarea *kt* în *pt*) numeroase explicații, diferite de cea prezentată ci.

I

silaba putea începe și cu alte grupe de două consoane (s urmat de o oclusivă surdă) și chiar de trei consoane (s urmat de o oclusivă surdă și de *r*, mai rar *l*), *ca* și cu o vocală sau un diftong; influența greacă a mărit, în vorbirea oamenilor cultivați, numărul grupelor de consoane

admisibile la începutul silabei.

Partea centrală a fiecărei silabe era constituită dintr-o vocală sau un diftong, iar partea finală putea fi constituită dintr-o consoană (cu excepția lui *h*); o vocală singură este bineînțeles suficientă pentru constituirea unei silabe. Distincția dintre silabe deschise (terminate într-o vocală sau un diftong) și cele închise (terminate într-o consoană) este esențială în latinește, deoarece joacă un rol determinant în accentuare și, în general, în structura ritmică a vorbirii; acest lucru se datorează faptului că deosebirea dintre vocalele lungi și cele scurte își găsește o reflectare în deosebirea dintre silabele lungi și cele scurte: orice silabă care conținea o vocală lungă sau un diftong era lungă („lungă prin natură”, cum spuneau anticii — *natură longa*); silabele terminate într-o consoană erau de asemenea lungi, chiar dacă vocala era scurtă („lungă prin poziție” — *positione longa*). Această definiție scoate în evidență importanța despărțirii silabelor (nediferită însă, cum am spus, de situația din limbile moderne): granița dintre silabe desparte un grup de două consoane (*has-ta, cap-ta, ur-sus, al-tus, un-ci-a, lin-gua, in-su-la, frag-men-tum, cor-uos, scrip-si*), cu excepția grupelor constituite dintr-o oclisivă și Z sau r (*muta cum liquida*), care, în general, nu se despart (*pa-tri-a, pe-ri-clum, la-ua-crum, co-lu-bra*); consoanele geminate se repartizează la cele două silabe învecinate (*ac-ci-pi-o, ad-do, an-nu-o, uac-ca, quat-tu-or*). În cazul grupelor de trei consoane, granița lasă de obicei în a doua silabă secvențele admise la început de silabă: o consoană sau „muta cum liquida” (*iunc-tu-ra, emp-tus, nos-trum, uin-clum*).

3.3.2. În evoluția silabației se observă o oarecare tendință spre predominarea silabelor deschise, manifestată prin:

(1) Reducerea, încă din cele mai vechi texte, a grupului *-ns-*, precedat de o vocală, la *-s-* (cu lungirea compensatorie a vocalei: *mensa* > *mesa, consul, censor* > *coșul, cșsor* (de aceea aceste denumiri) ale unor magistra-

73

i romane erau abreviate oficial *cos., ces.f.* Reducerea, îi s-a lovit de rezistența vorbitorilor (de unde nume-se hiperurbanisme, ca acelea împotriva cărora ne aver-?ază *Appendix Probi: formosus non formunsus, occa-non occansio*, sau chiar *Herculens* pentru *Hercules*, dativul *Herc(u)lenti*, ca și cum ar fi vorba de un sub-ntiv terminat la nominativ în *-ns*), este răspîndită pe regul teritoriu romanice: lat. *mensa* devine, prin diverse e intermediare, rom. *masă, mensis* 'lună' > arom. *mes, mois*, it. *mese* etc. Trebuie adăugat însă că o silabă minată în *-n-* este, dacă se poate spune astfel, mai țin închisă decît o silabă terminată în alte consoane, >arece pronunțarea se apropie foarte mult de cea a ei vocale nazalizate.

(2) Introducerea înăuntru unui grup consonantic a ei vocale („anaptixă”): fenomenul, atestat începînd cu e mai vechi texte, afectează mai ales cuvintele de ori-îe greacă, comportînd grupuri consonantice greu pro-nșabile: *mina* pentru **mna* 'mină (unitate monetară)', *ic(h)uma* pentru *drachma* 'drahmă', dar și cuvinte chi: *populus* din *poplus*, *periculum* din *periclum*, *saelum* din *saelum* etc. în epoca tîrzie apar și alte exem-?: *cicinus* pentru *cycnus* 'lebedă', *Dafine, Hadiriani* (în îcripții) pentru *Daphne, Hadriani* etc.

În același timp acționează și o tendință opusă, care ce la mărirea numărului de silabe închise; aceasta» se înifestă prin:

(1) Eliminarea unor vocale scurte interconsonantice, de icei în silabă neaccentuată („sincopă”). Fenomenul este noscut încă din perioada primelor texte, dar își găsește dezvoltare considerabilă în latina tîrzie (vezi recoman-irile din *Appendix Probi*, citate mai sus, p. 55). Sin-pa nu este o „lege” a evoluției fonetice, ci numai un ecident”; ea nu s-a produs cu regularitate și nici nu

uniform răspîndită pe teritoriul romanice, ceea ce a eat numeroase dublete (nesincopat—sincopat). Latina măreană preferă, mai ales pentru faza recentă a sin-părilor, formele nesincopate, încă o dovadă a „corec-tudinii” ei (dacă nu cumva e vorba mai ales de pre-

jminarea tendinței spre silabă deschisă). Iată câ-va dublete de acest fel, ilustrate prin descendența lor ro-Lanică: *masculus* — *masclus* (rom. *mascur*, engad. *mes-lél*, dar it. *maschio*, fr. *mâle*), *fraxinus* — **framus*

i

(rom. *frasin*, it. *frasino*, engad. *f re sen*, dar fr. *frâne*, sp. *fresno*), *hedera* — **hedra* (rom. *iederă*, it. *edera*, dar fr. *(l)ierre*, sp. *hiedra*) etc.

(2) Separarea grupului „muta cum liquida” (vezi mai sus, p. 73), prima consoană, „muta”, înhizind silaba precedentă. Faptul că poezii au latitudinea să se folosească de ambele silabații posibile (*inte-grum* și *integ-rum phare-tra* și *pharet-ra*, *tene-brae* și *teneb-rae* etc.) arată că limba vorbită dispunea de aceeași libertate (unele particularități ale accentuării romanice confirmă presupunerea).

(3) în cuvintele care încep cu s + consoană se introduce înaintea lui s- un i- („proteză vocalică”), desigur pentru evitarea pronunțării într-o singură silabă a unui grup consonantic care în interiorul cuvântului se repartizează la două silabe diferite; în felul acesta apar însă noi silabe închise. Fenomenul este atestat începând din secolul I (*Ismurna* = *Smyrna*, la Pompei) și devine frecvent din secolul al II-lea: *isperabi* = *sperauī*, *iscripta* = *scripta*, *iscutariorum* = *scutariorum* (exemplul provine dintr-o inscripție din Moesia Inferior), *īspiritus* = *spiri-tus* etc. Vorbitorii au reacționat împotriva acestei pronunțări „vulgare”, astfel încât răspîndirea romanică se limitează la franceză, spaniolă, portugheză, catalană și, parțial, italiană și sardă. Latina dunăreană face parte din aria unde s-au impus pînă la urmă formele „corecte”, fără i-.

3.4. Accentul. Accentuarea cuvintelor a suferit importante transformări în latina tîrzie și vulgară, afît în ce privește natura cît și locul ei.

3.4.1. Se consideră în general că natura accentului latin din perioada clasică era muzical (consta dintr-o ridicare a vocii) și că în epoca imperială se transformă în accent de intensitate (silaba accentuată se pronunța mai puternic decît celelalte, întocmai ca în limbile romanice moderne). Formulată astfel, afirmația poate părea prea categorică. E mai aproape de realitate să considerăm că accentul muzical nu era exclusiv de înălțime, ci comporta de, asemenea și o sporire a intensității. în termeni fonologiei, dacă definim accentul ca un fonem „suprasegmental”, ridicarea tonului era trăsătura pertinentă, iar sporirea intensității trăsătura redundantă.

Trăsătura redundantă

75

n epoca clasică a devenit trăsătura pertinentă a accen-lui 'epocii imperiale. Această transformare este paralelă

abolirea corelației de cantitate a vocalelor (vezi mai s, p. 59): cît timp cantitatea vocalelor și a silabelor a:o trăsătură esențială a sistemului fonologie latin, ritul vorbirii era constituit din alternanța silabelor lungi

cele scurte (acesta era și principiul versificației clăie). După pierderea corelației din cantitate, ritmul e asi-rat de alternanța silabelor accentuate cu cele neaccen-5te; or numai intensitatea (nu și înălțimea) este în mă-ră să ofere această alternanță ritmică (ritmul accentuai, zat pe. intensitate, este principiul versificației moderne), ptul se reflectă în încercările de versificație ale perinelor insuficient cultivate: amintirile din școală sau v eventuale audieri sau lecturi a versurilor nu mai sînt ficleiite pentru a asigura o versificație cantitativă co-:tă, de aceea apar, în același vers, pe lîngă formule mice „corecte”, unele bazate pe alternanța dintre silaba centuată și cea neaccentuată. începuturile pot fi ob-rvate la Pompei: un poet de ocazie a scris cîteva ver-ri pe care le dorea în ritm iambic (schema metrică mo-
l: o ±l>±lv±lvJ-lv -L/u^).

șă cum e compus versul al doilea al „poemului”:

magi properares ut uideres Venerem.

După analiza cantitativă, schema ar fi:

u«j^{ls}/u[^]./_!_¹⁶/wJ./_u/uo; se observă

versul este corect pînă la piciorul al 4-lea, dar picio-I al 5-lea este „greșit”, în locul iambului apărînd un iheu; greșeala se explică prin faptul că poetul anonim ținut seama nu de cantitate (*uide/res Ve/nerem*), a de ;ul accentului (*Vânerem*); versul se citește așadar:

magi properares ut uideres Venerem.

Cu cît înaintăm în timp, numărul exemplelor de ver-icație mixtă (introducerea în schemele clasice a unor ■muie ritmice bazate pe accentul de intensitate, fără a

^M înlocuirea unui iamb (u J_) printr-un tribrah (w yy) sau ndeu (___'___) este permisă în versificația clasică.

se abandona total reminiscentele școlare) crește, deschi-zînd astfel drumul versificației medievale și moderne.

3.4.2. Locul accentului latin clasic era strict determinat de cantitatea penultimei silabe a fiecărui cuvînt: accentul cădea pe penultima lungă, dar se retrăgea pe ante-penujima cînd penultima era scurtă. Cînd latina pierde corelația de cantitate, accentul își păstrează locul tradițional, fără însă ca acest loc să fie justificat prin structura silabică, tradiția singură fiind cea oare-l poate menține neschimbat: el devine astfel „arbitrar” (în sensul saus-surian al termenului), nemotivat, ceea ce-i permite, pe de o parte, o eventuală deplasare, iar, pe de alta, îi conferă capacitatea de a obține un rol diferențiator. Nici latina, nici limbile romanice n-au folosit decît în foarte mică măsură aceste noi posibilități (româna, de exemplu, opune persoana a III-a sg. a prezentului indicativ celei a perfectului, *cîntă* — *cîntă*, dar și această opoziție e moștenit din latinește: *cântat* — *cântat*, forma din urmă fiind împotriva normei, care recomandă *cantăuit*).

Măruntele diferențe dintre locul accentului latinei clasice și al latinei vulgare nu sînt nici ele datorate schimbării naturii accentului, ci altor factori anteriori. Astfel, disocierea, în silabație, a grupului „muta cum liquida” (mai ales cînd „liquida” era -r-, sunet rostit probabil „forte”; vezi mai sus, p. 75) creează noi silabe penultime închise, deci lungi „prin poziție”: lat. *integrum* devine *integ-rum* > rom. *întreg*, fr. *entier*, sp. *entero*, lat. *colu-bra* devine *colub-ra* > fr. *couleuvre* etc. Transformarea vocalelor e și i, în hiat, în consoana [y] duce la dispariția unor silabe antepenultime accentuate; în acest caz accentul se deplasează pe penultima (scurtă în perioada clasică): lat. *pari-etem* devine *paryetern* > rom. *părete*, fr. *paroi*, it. *părete*, sp. *pared*, lat. *muli-erem* devine *mulye-rem* > rom. *muiere*, sp. *mujer*, lat. *capre-olus* devine *capryolus* > rom. *căprior*, fr. *chevreuil*, it. *capriuolo*.

Verbele compuse cu prefixe sînt analizate și reconstituite de vorbitori, ceea ce provoacă uneori, pentru claritatea etimologiei, deplasarea pe rădăcină a accentului: lat. *incipit* (devine *incipit* > rom. *începe*, lat. *conuenit* devine *conuenit* (în latina clasică o asemenea accentuare e a per-

77

setului; în cazul de față avem a face cu prezentul) > rom *uvine*.

Trebuie sublimat faptul că nu e vorba aici decît de tuații numericește neimportante și că, în esență, locul ccentului latin a rămas neschimbat. În limbile care păs-•ează „scheletul” consonantic al cuvintelor latine (10-îâna, italiana, spaniola) conservarea locului accentului la-n este deosebit de frapantă și se încadrează în conser-atismul general al acestor limbi.

4. MORFOLOGIA

4.0. Latina a moștenit din indo-europeană o distincție morfologică esențială: flexiunea numelui este total diferită de cea a verbului (pronumele ocupă un loc aparte în sistemul nominal). Singurele puncte de contact privesc formele care nu au, dacă se poate spune așa, rol sintactic: vocativul și imperativul (nu luăm în discuție aici derivatele deverbative care păstrează, în semnificația lor, trăsături aparținînd verbului de bază: e vorba aici de trăsături semantice, uneori sintactice, nu însă morfologice).

Distincția aceasta se menține în latinitatea târzie și în limbile romanice.

4.1. Sistemul nominal

4.1.1. Substantivul. Declinarea latină servește la exprimarea a trei categorii funcționale, genul, numărul și cazul, iar formele diferă (într-o oarecare măsură cu influențe reciproce) după apartenența cuvântului la unul din cele cinci tipuri flexionare, „declinările”.

4.1.1.1. Genurile. Latina a moștenit din faza recentă a indo-europenei trei genuri: masculinul, femininul și neutru. Din punct de vedere formal, diferențele dintre masculin și feminin sînt mai puțin profunde decît cele care le separă pe amîndouă de neutru; situația aceasta este o supraviețuire a unei faze indo-europene mai vechi, care opunea „animatul” („însuflețitul”) „inanimatului” („neînsuflețitul”). Apartenența la genul gramatical masculin sau feminin nu înseamnă însă automat că e vorba de ființe de sex masculin sau feminin. Pot aparține la

79

nul din cele două genuri ale „animatului” grupuri se-lantice care reflectă o concepție animistă arhaică — nuiele de arbori, de exemplu, sînt feminine în latinește — iu grupuri pur formale: abstractele în *-tat-* sînt femi-ine (*ciuitas* 'cetate', *bonitas* 'bunătate', în timp ce *ce.e* i *-or* sînt, în epoca clasică, masculine (*calor* 'căldură', *Hor* 'durere', *amor* 'dragoste'). Numai neutru conține exclusiv inanimate.

Genurile se distingeau prin anumite caracteristici for-lale: desinențe speciale pentru nominativul singular mis-îlin, o singură desinență pentru nominativul, vocativul acuzativul neutru, desinența *-a* pentru pluralul acestor ei cazuri ale neutruului și prin acordul cu forme speciali-ite ale adjectivelor (cele mai multe adjective aveau >rme diferențiate pentru cele trei genuri: mase. *bonus*, ;m. *bona*, neutru *bonum* 'bun' sau numai pentru două: lase. și fem. *uirldis*, neutru *uiride* 'verde').

Distincția dintre genuri, așa cum o cunoștea latina asică, avea în germene principiul propriei ei distrugerii: u corespundea decît parțial realității exterioare, și era insuficient caracterizată din punct de vedere formal. Vor-itorul nu putea ști, de exemplu, dacă în *caseum* are a ice cu un masculin (la acuzativ) sau cu un neutru, dacă *auis* 'corabie' e masculin sau feminin (din moment ce *uis* 'cetățean' e masculin și *auis* 'pasăre' feminin); une-ri nici adjectivul nu-i venea în ajutor: după formă, *lagna gaudia* 'mari bucurii' sau *folia tenera* 'frunze fraude' puteau fi atît neutre plurale (aceasta este situația ^asică) sau feminine singulare.

Lucrurile se complică și mai mult în latina țîrzie, nd se accentuează o slăbire a consonantismului final rezi mai sus, p. 65—66): nominativul *dominus* (pronun-ît adesea *dom(i)nu*), nemaideosebindu-se de acuzativul *ominum* (pronunțat de asemenea *dom(i)nu*), nu se, puia distinge declinarea unui masculin singular de cea a nui neutru; la plural, cum am văzut, neutrele puteau confundate cu femininele singulare.

Latina țîrzie a găsit mijloacele de a menține categoria eutrului, atît pe plan formal cît și pe cel al conținutului, echilor mărci ale neutruului, conservate în esență (plu-dul în *-a*) se adaugă două mărci noi, mult mai clare. a declinarea a III-a exista un grup destul de numerbs

)

de substantive neutre al căror nom.-ac. singular se termina în *-us*, iar pluralul acelorași cazuri în *-ora* (*tem-pttSj terrvpora* 'timp', de exemplu). Vorbitorul stabilea ușor echivalența dintre acest *-u(s)* și terminația foarte numeroaselor substantive masculine de declinarea a Ii-a; pornind de la această analiză, terminația *-ora* (în realitatea istorică un element sufixai *-os-*, același cu nominativul *-us*, urmat de desinența *-ă*) devine o marcă clară și comodă a pluralelor neutre și începe să se extindă, din secolul al IV-lea, la „inanimatele” declinării a doua; textele țîrzii oferă exemple pentru acest nou plural: ar-*mora* (pentru *armi*) 'brațe', *campora* (pentru *campi*) 'cîm-puri', *locora* (pentru *loci* și *loca*, cele două plurale clasice, primul masculin, al doilea neutru, cu unele diferențe de sens) 'locuri' etc. O a doua inovație privește acordul adjectivului. S-â văzut mai sus că pluralele neutre de tipul *folia tenera* 'frunze fragede' puteau fi confundate cu feminine singulare (în cazul de față au și fost confundate: pluralul *folia* este

la originea singularului feminin romanic, reprezentat de rom. *foaie*, fr. *feuille* etc.); de vreme ce forma substantivului era greu de schimbat, s-a recurs la modificarea formei adjectivului, adjectivul plural neutru devenind identic cu femininul: în loc să se spună *folia tenera* se spunea *folia tenerae* (cu acuzativul, atestat în texte, *folia teneras*); în felul acesta se marca în mod neechivoc atât faptul că e vorba de > uri plural, cât și apartenența la genul neutru (pluralul se opunea singularului feminin *herba tenera* 'iarbă fragedă', de exemplu, și femininului plural nom. *herbae tenera*; ac. *herbas teneras*; diferența față de masculinul plural era mai profundă: nom. *animi teneri* 'suflete sensibile', ac. *animos teneros*; rămâneau confundabile numai neutrul și masculinul singular al declinării a li-a, și numai în limba vorbită, cea scrisă avînd mijloace de diferențiere). Aceste două hipercharacterizări recente, adăugate mărcilor formale conservate, nu îngăduie așadar să se vorbească de un „declin” sau chiar de o „dispariție” a neutrului latin, cum se spune destul de des. După cum se știe, hipercharacterizările nu afectează categoriile în declin sau pe cale de dispariție, ci numai pe cele vii și necesare.

Reorganizarea neutrului poate fi observată și pe planul conținutului, în sensul unei „motivări optime” (expresie a lui Hjelmslev, folosită pentru neutrul românesc

6 — Latina dunăreană

81

le către Al. Rosetti): încă de la primele texte existau substantive desemnând „inanimate” care prezentau ezi-ări între masculin și neutru (*baculus / baculum* 'toiag', *aseus I caseum* 'brînză', *gladius I gladium* 'sabie', *col-us I collum* 'gît' etc.); la acestea se adaugă masculinele u două plurale, de obicei diferențiate semantic, neutrul vînd valoare colectivă (*locus*, pi. *loci* 'pasaje (într-un 5xt)' etc, *loca* 'locuri', *iocus* 'glumă, joc', pi. *ioci*, *iocâ*). recesul se precizează în latina imperială: un număr în ce în ce mai mare de inanimate au pluralul terminat 1 -a (*carra* 'care', *digita* 'degete', *cubita* 'coate'). Asistăm așadar în latinitatea tîrzie la o reorganizare neutrului: pe planul conținutului tinde la înglobarea (animatelor¹, iar pe planul formei obține două noi mărci, Tminația -ora, devenită specifică, și acordul cu adjec-vul feminin. Aceste caracteristici corespund exact celor e neutrului românesc și unei stări de fapte dintr-o fază ?che a italienei și a sardei; pentru celelalte limbi ro-lanice se constată rămășițe ale acordului pluralului neu-u cu adjectivul (și articolul) feminin. Ar decurge de ci că reorganizarea descrisă a atins o fază mai coerentă

mai clară în estul României, și mai ales în latina du-Lreană. Dar toate elementele acestei reorganizări, fără ceptie, sînt atestate în textele latine tîrzii și în fazele >chi ale limbilor romanice: rom. *amîndouă degetele*², v. . *doues doie*, it. *le* (articol „feminin”) *ditta*; rom. *locuri*^, •*yuri*, *cîmpuri*, *vînturi*, *focuri*, v. ii. *lubgora*, fudcora, *jora*, v. sard *fructora* etc. Celelalte două genuri n-au suferit decît reamenajări

țin semnificative, mai ales atunci cînd substantivele de-

¹ Nu trebuie să ne imaginăm acest proces ca linear, fără itradicții și reveniri; un singur exemplu: un grup de iioani-ite, numele de fructe, era în mod normal neutru în latina sică, dar devine faminin în latina tîrzie (cînd *Appendix Probi* avertizează *persica non pessica*, nu observă că în formularea s-a strecurat altă „greșeală” decît cea fonetică, pe care o ur-

irea: un roman cultivat din epoca clasică ar fi denumit 'p+er-»' (*malum*) *persicum*).

² Transformarea lat. -a în rom. -e, și nu -ă, cum e de aștept-, are cauze fonetice și analogice; de altfel, în majoritatea graiu->r românești, pluralul în -ă, după consoane continua (*brață*, *ă*, articulat *brațăle*, *carăle*).

³ Forma veche se termina în -ure; -uri e analogic după plu-?le masculine ale declinării a li-a și cele masculine și femi-ie ale declinării a treia.

semnau obiecte sau abstracțiuni și, deci, genul gramatical nu era motivat de realitatea exterioară. De altfel, în asemenea cazuri, și latina literară admitea fluctuații (*pulvis* 'pulbere' și

cinis 'cenușă', de exemplu, erau cînd masculine, cînd feminine).

4.1.1.2. Cazurile. Pentru a exprima raporturile dintre cuvintele unei fraze (raporturi pur gramaticale — subiecte sau diverse regimuri ale verbului — sau concrete — apartenență, direcție, instrument, timp etc.⁴ —) latina a moștenit din indo-europeană un sistem de desinențe, care marcau formal unul sau mai multe din aceste raporturi. Mărcile constituiau pentru fiecare tip flexionar (vezi mai jos, p. 91—97) două serii total diferite, una pentru singular și alta pentru plural. În același timp, latina dispunea de un număr de prepoziții, capabile să exprime raporturile concrete amintite. Istoria declinării latine este un progres, lent și complicat, al rolului prepozițiilor în dauna desinențelor cauzale.

Latina literară a epocii clasice avea șase cazuri: nominativul, vocativul (a cărui formă nu diferea de cea, a nominativului decît la declinarea a II-a și a cărui funcție sintactică avea un caracter special), acuzativul, genitivul, dativul și ablativul (care asuma de asemenea și funcțiile „instrumentalului”); un al șaptelea caz, locativul, nu mai era decît o supraviețuire, destul de rezistentă totuși pentru numele de orașe și cuvintele frecvent folosite la indicarea locului: *domi* 'acasă', *ruri* 'la țară', *humi* 'la pămînt', *militiae* 'la armată', *belii* 'la război'.

Sistemul descris aici poate apărea, la prima vedere, riguros, chiar dacă nu e prea simplu. Cu toate acestea, principii de distrugere existau în folosirea lui, în primul rînd din cauza formelor omonime, inegal repartizate din punctul de vedere al tipurilor de declinare. Astfel, în epoca clasică, genitivul, dativul și locativul singular aveau aceeași formă la declinarea I, în timp ce la a II-a, dativul și ablativul aveau o formă unică, genitivul fiind omonim

⁴ Nu vom discuta aici discrepanța dintre numărul limitat al cazurilor gramaticale și multitudinea, caracterul „deschis” al funcțiilor concrete. Ne menținem la definițiile tradiționale care au în vedere reunirea unei funcții (sau unui grup de funcții) cu o marcă formală.

83

I

numai cu locativul; pluralul nu distingea la nici o declinare dativul de ablativ, iar nominativul era deosebit de acuzativ la prima, la a II-a și la o parte din cea de a III-a, în (timp ce celelalte declinări confundau aceste două cazuri foarte importante (subiectul și obiectul direct). După cum se observă, aceste omonimii neregulate, care-și au originea de cele mai multe ori în evoluția fonetică (și nu -eprezintă „sincretisme” reale) nu constituiau o simplificare, ci erau mai degrabă o sursă de confuzii și de ambiguități. Pe de altă parte, prepozițiile se „construiau” cu două cazuri diferite, unele cu acuzativul, altele cu ablativul, iar altele și cu acuzativul, și cu ablativul, după crierii destul de subtile și nu totdeauna transparente pen-ru vorbitori. Nici funcțiile unor cazuri nu erau net dis-incte: calitatea, atunci cînd era definită printr-un substantiv însoțit de un adjectiv se exprima fie cu ajutorul enitivului, fie cu al ablativului (*uir magni ingenii* [gen.] *ummăque prudentiā* [abl.] 'un bărbat de un mare talent 1 de o mare înțelepciune' spune Cicero, *Leg.* 3, 45, folo-ind în aceeași frază ambele construcții), durată cu ajutorul acuzativului și al ablativului (*quadraginta annis* ibl.] *praefuit Athenis* 'a condus Atena timp de 40 de ani', Cicero, *De or.* 3, 138; *continuas has tris noctes* [acuz.] *eruigilaui* 'am vegheat ultimele trei nopți în șir', Plaut, *mph.* 34) etc. Sînt de menționat de asemenea, și verile cu mai multe regimuri: *credo* 'cred', *parco* 'cruț' (da-v și acuzativ), *memini* 'îmi amintesc' (genitiv și acuzativ) c.

La toate aceste neclarități se adaugă și evoluția suoe-lor, care provoacă ștergerea altor diferențe dintre ca-iri: slăbirea consoanelor finale -m și -s ducea la con-zia nominativului și acuzativului singular la declinările a II-a, a IV-a, a V-a și parțial la a III-a (*silua* — *si-am*, *lupus* — *lupum*, *cantus* — *cantum*, *dies* — *diem*, *curis* — *securim*); abolirea opoziției de cantitate și apro-îrile gradului de deschidere oare o însoțesc (vezi mai s, p. 60—63) au mărit numărul confuziilor posibile: a-îtivul declinării I (*sttuā*) ajunge să se confunde cu nomi-tivul și acuzativul; la declinarea a II-a, dativul, de iltă vreme identic cu ablativul (*lupo*), nu se

mai dis-ge net de acuzativ, confundat, la rîndul său, cu nomi-tjvul *lupufm*) și *lupu(s)*, deoarece pronunțarea fostului era foarte apropiată sau chiar identică cu cea a lui -u.

■ Toți acești factori de perturbare, din care n-am amintit aici decît pe cîțiva, au determinat restrîngerea flexiunii cazuale. Restrîngerea aceasta nu echivalează însă cu o ruină totală a declinării și nici cu o înlocuire totală a desinențelor prin exprimarea raporturilor gramaticale cu ajutorul prepozițiilor. Asistăm mai degrabă la o împletire de forțe contrarii, uneori contradictorii, principalele fiind tendința spre analiză⁵, pe de o parte, realizată prin creșterea rolului prepozițiilor, și, pe de altă parte, tendința conservatoare (ajutată fără îndoială de școală, dar și de o reacție naturală a vorbitorilor), care menținea flexiunea: cazuală; pe lîngă aceste tendințe principale, continuau să acționeze și altele: diverse procese analogice șter-geau parțial deosebiriile dintre tipurile flexionare, dînd naștere la forme noi, cu destine diferite, unele fără durată, altele reușind să se impună măcar în cîteva regiuni ale Imperiului. Acțiunea conjugată a tuturor acestor fae-tori a avut drept consecință că o multitudine de forme exprima aceeași funcție, iar o multitudine de funcții era la rîndul ei exprimată de o formă unică. Parcurgerea unei culegeri de texte cu „vulgarisme” sau citirea capitolelor despre declinare din manualele de latină vulgară scot ușor în evidență această situație. Ne-am putea pune în mod legitim întrebarea dacă o situație atît de haotică era realmente posibilă într-o limbă vorbită și dacă romanii reușeau cu adevărat să se înțeleagă între ei. Bineînțeles că nu trebuie pus semnul egalității între limba vorbită și cea a lăpizizilor sau scribilor, dar nu trebuie pierdut din vedere faptul că aceștia nu puteau să utilizeze mijloace de expresie prea depărtate de limba reală. Înainte de a încerca să răspundem la întrebarea formulată aici, vom da un exemplu destinat să ilustreze situația evocată mai sus. Ne vom ocupa, pe scurt, de soarta genitivului. Trebuie semnalată mai întîi apariția unei forme noi, de origine probabil analogică: la declinarea I asistăm la răspîndirea unei noi desinențe de genitiv, -aes, diferită de dativ (gen. *Antoniaes*, *Valeriaes*, dat. *Antoniae*, *Valeriae*, probabil după modelul declinării a III-a: gen. *Veneris*, dat. *Veneri*). Dar în același timp, și

? Prin *analiză* se înțelege exprimarea raporturilor gramaticale cu ajutorul unor unelte gramaticale (prepoziții, pronume, articol) independente.

85

împotriva acestei încercări de diferențiere, dativul servește la exprimarea posesiei, rol îndeplinit în, mod obișnuit de genitiv: *suae matri* [dat.] *de uentre* 'din pîntecele mamei sale' (Commodianus, sec. III sau mai tîrziu); de aici și alte funcții ale genitivului sînt preluate de dativ, ca de exemplu, regimul verbelor de memorie: *cui* [dat.] *supra meminirais* 'de care am amintit mai sus' (Gregorius din Tours, sec. VI). Mai mult chiar: încă din latina arhaică, funcția dativului putea fi redată printr-o cons-rucție prepozițională, cu *ad* 'la': *hunc* [. . .] *ad camificem iabo* 'pe ăsta îl voi preda călăului' (== 'la călău', Plaut); și această construcție a ajuns să preia funcțiile geni-ivului: *membra ad duos fratres*, *Gallo et Fidencio* [da-ivul apoziției!] 'membrele a doi frați, Gallus și Fiden-ius' (inscripție din Gallia, sec. VII?; se observă aici iden-itatea cu genitivul românesc cu *a*, provenit din *ad*). În plus, aceeași funcție e îndeplinită și de o formă care se naște cu ablativul (sau cu acuzativul): *rege ancilla* 'o clavă a regelui' (*Lex Salica*, sec. VI). Dar, încă de la începutul literaturii, genitivul era concurat de o altă contracție prepozițională, *de* 'de, din': *dimidium de praeda* jumătatea prăzii' (=din pradă, în funcție partitivă, Plaut); u timpul, *de* preia alte funcții ale genitivului; în textele trzii se poate citi: *parietes de cellola* 'pereții celulei' (Gregorius din Tours), *pedes de peccatore* 'picioarele păcăto-ului' (Venantius Fortunatus, sec. VI), *uenditio de campo* vânzarea unui ogor' (*Formulae Marculfi*, sec. VII—VIII). [u trebuie însă uitat că la toate aceste moduri de expri-îare se adaugă și vechiul genitiv, care nu a fost nicio-ată abandonat și care supraviețuiește parțial (la plura-il declinării a II-a) în limbile romanice. În rezumat, si-iația este următoarea: există concomitent vechile desi-ențe specifice (cu o ușoară tendință spre evitarea unor mfuzii) și un sincretism cu dativul și cu un caz-regim ge-?ral, a cărui apariție se schițează; cu acestea

concurează verse construcții prepoziționale. Examinînd mai de aproape această stare de lucruri, putem constata că, în alitate, nu este atît de haotică cum pare la prima vedere: diversele tendințe contradictorii despre care a fost vorba mai sus au acționat în mod diferit asupra vorbirii verselor pătri sociale; trebuie amintit apoi că în epoca xtelor tîrzii pe care le-am citat (sec. VI—VII) evoluția nbii vorbite și diferențerea dialectală cunoșteau o oarecare accelerare datorată diminuării acțiunii factorilor unificatori reprezentați de statul roman și de școli: faptele amintite ar putea fi așadar diferențiate teritorial și cronologic, în principiu, însă, coexistența mai multor moduri de exprimare a aceluiași conținut nu este un defect în sine; dimpotrivă, ea permite variația stilistică: în româna contemporană, de pildă, dativul se poate exprima cu ajutorul desinențelor (*dau nutreț caprei*) și a prepozițiilor (*dau nutreț la capră*); în româna veche, genitivul sintetic (*împărații pămîntului*) coexista cu construcția prepozițională romanică (*împărații de pămîntu*, Psaltirea Hur-muzaki). Din imaginea latinei vorbite trebuie însă, fără îndoială, eliminate formele care n-au decît o șansă infimă de a fi circulat realmente altfel decît în scris (genitivul în *-aes*, de exemplu). În același timp, nu e exclus ca textele să nu reflecte în întregime modalitățile prin care limba vorbită reușea să învingă dificultățile și să risipească ambiguitățile. Unele texte juridice, de exemplu, prezintă folosiri „abuzive” ale pronumelor demonstrative, mai frecvente decît în textele cu alt conținut; explicația poate fi nevoia de precizie caracteristică textelor juridice; în același timp e posibil ca tocmai această folosire să fie mai apropiată de cea din limba vorbită: pronumele conservînd desinențele cauzale mai bine decît substantivele, ușurează stabilirea precisă a raporturilor gramaticale; apariția articolului se explică tocmai prin utilizare atenuată, cu valoare esențialmente gramaticală, a demonstrativelor.

Este vorba așadar de folosiri cronologice, stilistic și teritorial diferite ale sistemului flexiunii nominale; nu toate modalitățile de exprimare înșirate aici erau în uzul activ al aceluiași vorbitor, dar acesta era capabil să le înțeleagă pe toate.

Vom trece în revistă, în continuare, cîteva fenomene ale evoluției declinării latine, pentru a încerca să surprindem particularitățile latine dunărene.

În ce privește formele propriu-zise, un singur fapt important trebuie semnalat: apariția foarte frecventă a unei noi desinențe de nominativ plural a declinării I, identică cu acuzativul în *-as* (*tu mortus es, tu nugas es* 'ești mort, ești fleac [pi.], inscripție pompeiană; *Mc quescunt duas matres duas jilias ... et aduenas II paruo-las* 'aici odihnesc două mame, două fiice ... și două mi-

87

cute străine', inscripție din Pannonia, sec. III). Originea desinenței este de căutat în acțiunea analogică a altor declinări (a III-a, a IV-a și a V-a), unde formele acuzativului și ale nominativului erau identice la plural, mai degrabă decît în influența unui pretins substrat osc⁶.

Se pare că această desinență nu s-a putut impune în latina iunăreană și pe o mare parte a teritoriului Italiei, unde îominativele plurale provin din desinența veche *-ae* rom., it. *-e*)⁷.

În privința reducerii numărului cazurilor, sînt de.no-at eîteva fapte:

• _!

(1) Vocativul nu era deosebit de nominativ decît la ingularul declinării a II-a; deși tendința' de eliminare a acestui caz este foarte veche, el se menține în română și, numai pentru numele de persoană, în sardă, ceea ce per-iite presupunerea folosirii lui curente, cel puțin în latina dunăreană.

(2) Cele două cazuri „prepoziționale”, ablativul și acu-ativul se reduc la unul singur, prin eliminarea ablativului (de altfel, la singular, pronunțarea celor două. ca-uri nu se deosebea, datorită căderii lui *-m* și a modifi-srii timbrelor vocalice).

(3) Eliminarea ablativului nu se mărginește la funcția repozițională (unde se menține în uzajul scribilor și ,la-cizilor): verbele construite cu ablativul devin tranzitive •*tor* 'a se folosi de', *jruor* 'a se bucura de'); distincția ntre direcție și situație tinde să se șteargă în favoarea

uzativului (specializat la origine pentru exprimarea 'di-ctiei): latina avea, de exemplu, două adverbe pentru 'fără', *foris* (abl.), marcînd situarea în spațiu, și *foras* (uz.), marcînd direcția; ultima formă e cea care se men-

^e Osca (despre care vezi mai sus, p. 61, n. 10) avea într-evăr nominativul și acuzativul declinării I în -os; dar la de-narea a li-a desinențele celor două cazuri erau de asemenea ;ntice, în -os, ceea ce romanii n-au crezut de cuviință să îia; se vede așadar fragilitatea acestei teorii.

⁷ S-a susținut că formele în -as erau generalizate și că for-le românești și italiene provin din refaceri analogice sau i evoluția fonetică a lui -as (pentru italiană există și un; în-lut de dovadă: pluralul lui *amica* nu e * *amice*, ci *amiche*, deci ă alterarea normală a lui c urmat de e; nu e exclus să avem ă a face cu un mijloc de evitare a unei alternanțe coriso-îtice).

ține atât în texte (*foras rixsatis* 'încăierăți-vă afară*', inscripție pompeiană), cît și în limbile romanice, cu varianta *fora* (rom. *a-fară* și *fără*, fr. *de-hors* și *hors*, it. *fuora*, cat. *fora*, sp. *fuera*). încetul cu încetul ablativul se restrînge la valoarea lui adverbială, supraviețuind astfel la gerunziu: lat. *iocando* > rom. *jucîndju*), fr. *jouant*, it. *giocando* etc.

(4) Genitivul tinde să se confunde cu dativul, cu predominarea celui dintîi. Este vorba de o confuzie de valori, căci în ceea ce privește forma, cele două cazuri erau, cu excepția singularului declinării I și a V-a, deosebite (detaliile au fost semnalate mai sus, p. 86). Rezultatul acestor sincretisme este o declinare cu patru cazuri: nominativul — cazul subiectului (și uneori al apozitiei) — acuzativul-prepozițional — cazul obiectului direct și al unor folosiri „concrete” —, genitiv-dativul și vocativul. Unele funcții ale acestor cazuri (în afară, bineînțeles, de ale nominativului, acuzativului-obiect direct și vocativului) erau concurate de construcții prepoziționale.

Dar și acest sistem dă semne de instabilitate. Textele oferă destule exemple ale unei confuzii, probabil mai recente, cea a nominativului cu acuzativul. Pentru neutre, identitatea formală a celor două cazuri e veche; pentru masculinele și femininele singulare ale declinării I, a I14a, a IV-a, și a V-a, omofonia rezultă din căderea consoanelor finale -s și -m (vezi mai sus, p. 65—66, 80, 84). La plural, numai declinarea a doua menținea deosebirea dintre cele două cazuri. Trebuie subliniat faptul că această confuzie acționa în favoarea acuzativului⁸. Confuzia nu era însă numai de ordin formal, ci și sintactic: în afara u-nor construcții mai vechi unde cele două cazuri puteau fi folosite în mod indiferent (exclamație, „rubrică” etc), textele tîrzii aduc situații noi, care reprezintă extinderea folosirilor vechi ale acuzativului. Rețetele medicale sau culinare, de exemplu, foloseau acuzativul în fraze nominale, cu subînțelegerea unei vagi idei verbale ('a lua', 'a pune', a amesteca'); cu timpul, acuzativul poate deveni

i

⁸ Cu o singură excepție aparentă: la declinarea a III-a în -i- („parisilabică” în terminologie școlară) acuzativul clasic în -îs a fost înlocuit, începînd din sec. I e.n. de forma nominativului, în -es; e vorba însă mai degrabă de extinderea desinenței de acuzativ a declinării a treia consonantice („imparisilabice”), acest din urmă tip flexionar cuprinzînd mult mai multe substantive decît cel dintîi.

89

subiectul unei fraze verbale: *totam curationem* [acuzativ] *haec* [nominativ] *est* ('întregul tratament este acesta' *iulomedicina Chironis*); construcțiile acestea nu se limi-ează numai la literatura tehnică: *Sic fit orationem* [acuz.] *wo omnibus* ('astfel se face o rugăciune pentru toți', *Iti-lerarium Egeriae*).

Ne aflăm, deci, spre sfîrșitul unității latine, în pre-ența unui sistem simplificat, care n-a reușit să-și regă-ească echilibrul: tendința către un caz unic („caz gene-al”) era permanent contracarată de necesitatea distinge-ii valorilor sintactice diferite și, în orice caz, distingerii luralului de singular. Limbile romanice nu permit decît j greutate să se observe o ordine oarecare în această are de lucruri: ele demonstrează, pe de o parte, conser-area opoziției dintre

cazul subiect și cazul regim (în ve-lea franceză) și, pe de altă parte, dintre nominativ (condat, mai mult sau mai puțin, cu acuzativul) și genitiv-itiv (în special în română). Fără a trece cu vederea deosebiri materiale dintre diversele tipuri flexionare (vezi ai jos, p. 91—97), se poate trage concluzia că latina n-a abandonat, în epoca unității ei relative, flexiunea cu patru izuri⁹.

Ca și în privința sistemului fonologie (dar cu arii geografice ușor diferite), flexiunea cazuală a găsit mai multe modalități de simplificare: opoziția caz-subiect / caz-regim, pe de parte, și opoziția nominativ-acuzativ / genitiv-dativ, pe

alta. Ambiguitățile rezultate din aceste simplificări formale erau în mare măsură eliminate cu ajutorul pre-zițiilor și a pronumelor demonstrative, acestea din urmă luând încetul cu încetul funcția de articol.

4.1.1.3. Numerele. Latina nu dispunea, cum s-a vădit, de o marcă unică pentru a distinge pluralul de gular; distincția se făcea în mod separat pentru fiecare caz: nominativul plural se opunea nominativului singular întrucât cum se opunea, de pildă, dativului plural. Mai mult chiar, numărul formelor cazuale și al singurimilor nu era același pentru singular și pentru plural: dativul și ablativul plural, de exemplu, aveau o formă

Presupunerea pentru latina târzie a unui sistem cu două niveluri — caz-subiect și caz-regim — se bazează, credem, pe o unitate „gallo-entrică” a României.

unică, în timp ce la singular aceste două cazuri se mențineau deosebite la majoritatea tipurilor flexionare. Numai pentru neutru o opoziție de ansamblu singular/plural era mai precisă, datorită, pe de o parte, sincretismului nominativ-vocativ-acuzativ și, pe de altă, faptului că, spre deosebire de masculin și de feminin, neutru avea pentru nominativ-vocativ-acuzativul plural o desinență unică, indiferent de tipul flexionar: *-a*.

Reducerea desinențelor în latina târzie a întărit importanța opoziției singular / plural și la masculin și feminin. Se constată chiar un început al unei mărci unice de plural: prin extinderea la nominativ a desinenței acuzativului plural în *-as*, se obține, la acest caz, opoziția singular *-a* / plural *-as*; confuzia dintre nominativul și acuzativul singular al declinării a III-a „parisilabice”, al celei de a IV-a și a V-a dă același rezultat: sg. *-e(m)* / pi, *-es*, sg. *-u(m)* / pi, *-us*, sg. *-e(m)* / pi, *-es*. Această nouă tendință nu s-a impus în epoca unității latine. Nu se poate vorbi deci decât de un lent progres al opoziției de număr în dauna opoziției de caz.

Latina dunăreană, prin menținerea flexiunii cu patru cazuri și prin conservarea desinenței *-ae* (> *-e*) pentru nominativul declinării I, se află în faza de început a acestui proces.

4.1.1.4. Tipurile flexionare. Gramaticii latini, urmași de moderni, au stabilit cinci tipuri de flexiune, „declinările”. Deși nu explică toate detaliile și deși cuprinde sub același nume categorii istorice și formal destul de diferite (declinarea a III-a e constituită atât din teme consonantice cât și din teme în *-i-*, și chiar substantive în *-e-* sau în *-u-*), clasificarea aceasta prezintă un interes practic neîndoielnic, ceea ce permite utilizarea ei în descrierea de față¹⁰.

4.1.1.4.1. Dintre toate aceste declinări, cea mai vulnerabilă este a V-a, deoarece reunea teme diferite, cu fle-

¹⁰ Pentru încercările de a o înlocui în descrieri sincronice (fiindcă din punctul de vedere al originilor indo-europene, trebuie aleasă altă clasificare), vezi, de exemplu, M. Iliescu și L. Macarie, în *ILR*, II, p. 46—58, care obțin 27 de clase, fără a renunța însă cu totul la diviziunea tradițională.

flexiune diferită la origine, în jurul unui nucleu restrâns de substantive terminate în *-ie-*, majoritatea abstracte fără lural (*facies* 'față', *effigies* 'portret, imagine', *glacies* 'hiată', *materies* 'material, lemn, etc.', *species* 'înfățișare' etc.); dintre elementele intrate accidental în această clasificare cele mai importante sînt foarte frecventele *dies* 'zi' (singularul masculin al declinării) și *res* 'lucru'. Încă și la începutul tradiției literare, multe din abstractele în *-is* aveau dublete de declinarea I în *-ia* (s-a susținut chiar¹¹, poate nu fără dreptate, că avem a face

cuo.de-inare heteroclită de la origine: nom. *materies*, acuz. *ateriem*, gen.-dat. *materiae*). Era deci natural să se pro-îcă o deplasare generalizată spre declinarea I, mult ai clară (formele cazuale ale declinării a V-a erau chiar >iect de disDUtă între gramaticii latini, neexistând o nor-I unanim acceptată): *facies* devine *fada*, *glacies* devine *icia*, *materies* devine *materia* etc. Numai *dies* și *res* (și, foarte restrînsă măsură, *facies* și *glacies*) au supravî-it cu urme ale flexiunii de declinarea a V-a: *die(m)* > m. *zi* (de altfel singurul substantiv românesc vechi ter-nat în -i), *rem* > fr. *vieri*, ca și *facies* > sp. *haz*, *gla*;-s > fr. *jver*)*glas*.

4.1.1.4.2. Declinarea a IV-a, în -u-, avea, cel puțin singular, asemănări importante cu cea de a doua (nom. -us, acuz. în -um), ceea ce a atras, din epoca arhaică, ariția unor forme cazuale de declinarea a II-a la substan-ele de a IV-a (facem abstracție de substantivul *domus* să', a cărui dublă declinare pare să continue o situație lo-europeană): genitive în -î (*exerciți* la Naevius, *quaes*-la Plaut, *tumulti* la Ennius etc.), acuzative plurale în (*grados*, într-o inscripție arhaică). Neutrele în -u își imbă și ele declinarea în același sens: la Lucrețiu apa-*gelum* pentru *gelu* 'ger', la Ovidiu *cornum* pentru *cor*- 'corn' etc. Trecerea cuvintelor de declinarea a IV-a la I-a nu afectează substantivul cel mai frecvent folosit, *nus* 'mrnă': pluralele românești arhaice și dialectale *i* (< *manus*), articulat *mînule*, ca și pi. v. it. *le mano* t urme ale acestei supraviețuiri; în același sens tre-

¹¹ A. Burger, REL, X, 1932, p. 373—381.

buie interpretate formele românești *nor* și *noru(-mea)* (< *nuriis*)¹².

4.1.1.4.3. Declinarea a III-<a, după cum se știe, cuprinde două tipuri flexionare distincte, care s-au influențat reciproc în decursul istoriei: temele consonantice, „imparisilabice”, unde nominativul (cu desinența -s sau zero) are de obicei o silabă în minus față de majoritatea celorlalte cazuri (cu desinențele cuprinzînd o vocală: ^em, -is, -i, -e, -es, -um), și temele în -i-, „parisilabice”, unde nominativul (cu desinența -s, la masculin și feminin, adăugată vocalei -i- a temei) are același număr de silabe cu al majorității celorlalte cazuri. Imparisilabismul este util pentru claritatea declinării cu patru cazuri (la declinarea a III-a e vorba numai de trei cazuri, vocativul fiind identic cu nominativul), căci întărește diferențierea lor; acest fapt îi explică și rezistența, relativă, la uzură, și moștenirea în românește: lat. nom. *soror*, dat. *sorofi* > rom. *sor(u-)*, *surori*. Și tot astfel se explică extinderea parțială a imparisilabismului la declinarea I: după rrio^ delul (de declinarea a III-a) *glutto*, -*Qnis* 'mîncău', unde unui nominativ terminat în vocală i se opuneau celelalte cazuri terminate în vocală 4- n + desinențe, unele substantive de declinarea I, terminate la nominativ tot în vocală, capătă o nouă flexiune, cu -n-: *tata*, -ae 'tată' devine *tata*, -*ănis* (atestat epigrafic), de unde, în românește, gen.-dat. *tătîni-*, *mumîni-*.

Imparisilabismul se arată deosebit de util în distingerea singularului de plural (extinderea la deci. a II-a a timpului *tempus* / *tempora*, discutată mai sus, p. 80—81, poate fi invocată și aici), ceea ce-i explică desigur conservarea (într-un moment în care asistăm la un declin al flexiunii desinențiale); româna oferă exemple; lat. *haspes* I *hospites* > rom. *oaspe* I *oaspeți*, lat. *homo* I *homines* > rom. *om* I *oameni*, lat. *iudex* I *iudices* > (v.) rom. *jude* / *judeci*.

Utilizarea imparisilabismului pentru deosebirea singularului de plural presupune confuzia prealabilă cel puțin a nominativului cu acuzativul singular, realizată de

¹² în detaliile flexiunii acestui nume de rudenie se observă o influență reciprocă cu descendentul latinescului *soror*, gen. *so-roris*: rom. *sor*, *surori*, declinat ca *nor*, *nurori* (formele *sar* și *nor* apar în literatură pînă în secolul al XIX-lea).

93

origine la neutre: lat. *capu(s)* I *capita* > rom. *cap* / *căite*, lat. *tempus* I *tempora* >> rom. *timp* I *timpuri*. Penii genurile „animate”, confuzia se produce regional, la dată mai recentă, qeea ce ne duce la; problema atît de ■zbătută a formei cazuale în care s-au păstrat cuvintele tine în limbile romanice, cea a nominativului sau a uzativului.¹³

Chestiunea ar trebui formulată, credem, într-un mod recum diferit: în momentul, în regiunile și în cuvinte unde nominativul s-a confundat cu acuzativul, în fa-areea căruia din aceste două cazuri s-a realizat confu-i? Așadar nu avem de decis între nominativ și acuzări, ci trebuie să stabilim dacă nominativul are vechea i formă sau a preluat-o pe a acuzativului. Nu există, ident, un răspuns unic la această întrebare: extinderea iei forme în detrimentul celeilalte s-a produs în mod ferit după genul substantivelor, apartenența lor la un urnit domeniu semantic, frecvența, structura fonetică •cui accentului), fără a mai vorbi de diferențele regio-le. Deoarece scopul nostru este de a descrie latina măreană, iar confuzia nominativului cu acuzativul este

fenomen dialectal, a cărui realizare definitivă se si-ează după dizolvarea unității latine, vom neglija, în isura posibilului, faptele neraportabile la latina dună-ană.

în principiu, neutrele se mențin sub forma scurtă la m.-acuz. singular și sub forma lungă la plural; astfel iu lucrurile într-o serie de cuvinte: *capu(s)* — *capita*, iul *tempus* — *tempora*, *frigus*, -ora etc. (rom. *cap* — pete, timp — *timpuri*, *frig* — *friguri*); la acestea se augă formațiile cu sufixul neutru -meri (gen. -minis) venit în rom. -me (dar trecut la feminin, probabil mai ziu). Monosilabele neutre se adaptează însă tipului „pa-ilabie” mare, gen. *maris* (trecînd, de altfel, la feminin): *d*, gen. *mellis* 'miere' și *fel*, *fellis* 'fiere' devin, prin āugarea unui sprijin vocalic la nominativ, **mele* și 'le, lac, gen. *lactis* avea mai demult un dublet Zactc rom. *lapte*), masculinul *sal*, gen. *salis*, avea un dublet

¹³ Din discuțiile mai recente cităm: M. Iliescu, RRL, XIV, 9, 5, p. 477—479 si XVIII, 1973, p. 93—98; W. Mariczak, Revue nane, II, 1969, p. 51—60 si Kwart. Neofilol., XVIII, 1971, 4, 433—435; A. P. Orbân, RRL, XVII, 1972, 6, p. 521—529; A. «ir, *Melanges Benveniste* (1975), p. 243—249.

neutru *sale* (> rom. sare) etc. Pentru masculine și feminine, imparisilabismul rămîne o excepție, limitîndu-se în românește la cîteva substantive foarte frecvente, *homo* (nu însă și *mulier*, poate fiindcă în românește *om* nu înseamnă decît accidental 'bărbat'; imparisilabismul acestuia e menținut în it. *moglie* (cu dubletul vechi *mogliere*), *soror* (> *sor(u)*), *hospes* (> *oaspe*), *iudex* (> *jude*). La acestea se pot adăuga cele cîteva substantive care continuă forma de nominativ, dar care nu-și păstrează imparisilabismul: *imperator* (> *împărat*), *presbyter*, de declinarea a li-a (> *preot*), *serpens* (> *șarpe*) și adjectivul *recens* (> *rece*).

Așadar se poate postula pentru latina dunăreană menținerea consecvență (cu excepția monosilabelor) a impa-risilabismului neutru, unde confuzia dintre nominativ și acuzativ e originară, dar o eliminare lentă, niciodată de-săvîrșită, a imparisilabismului masculinelor și femininelor; pentru puține dintre acestea confuzia dintre cazuri s-a produs în favoarea nominativului, marea majoritate prezentînd forma de acuzativ drept unic supraviețuitor al ambelor cazuri.

Declinarea a III-a „parisilabică” (teme în -i-) nu suferă schimbări notabile. Nominativul plural în -es > -e(s) poate ajunge foneticește la rom. -i, evoluție influențată de asemenea, la masculin, de declinarea a li-a (mai ales de adjectivele acesteia, acordate cu masculinele declinării a III-a). În ce privește genitiv-dativul singular, e de observat că numai femininele păstrează dativul în -» (lat. *uulpi* > rom. *vulpi*), în timp ce pentru masculine forma acestui caz e cea a nominativului-acuzativ: lat. dativ *cant*, dar rom. *ci(i)ne* (flexiunea se orientează aici după situația declinării a doua, unde confuzia tuturor cazurilor singularului se produsese). Există însă o diferență cronologică între influența declinării a doua asupra nominativului plural și cea exercitată asupra genitiv-dativului singular: cea dintîi s-a produs pe un teritoriu mai vast (este așadar mai veche), cea de a doua e atestată numai de limba română, ceea ce permite să fie atribuită cel mult latinei dunărene (este însă, după toate aparențele, mai recentă).

Nu există urme ale desinenței de.dativ plural în -ibus, care a fost probabil înlocuită de -îs {de la declinările I

a II-a), ceea ce, prin pierderea lui -s, duce la o coin-ență cu nominativul plural (-e(s) sau, după a II-a, *-i). *d* genitivul plural în -um nu se păstrează.

4.1.1.4.4. Declinarea I (în -a) a rămas esențialmente ȣervată substantivelor feminine; ȣn virtutea acestui it, se ȣmbogăȣeȣte cu substantivele care au aparȣinut alinării a V-a (*glacia* < *glati.es*), dar ȣi cu unele pro-ȣȣte din alte declinări: lat. *glans* (dec. a III-a) > *anda* (> rom. *ghindă*), *nepota*, derivat nou al masculului *nepos* (> rom. *nepoată*), pentru *neptis*, *socra*

rom. *soacra*) ȣn loc de *socrus* (dec. a IV-a). Abun-ȣȣa diminutivelor ȣn -Za, care ȣnlocuiesc, fără sehim-e notabilă de sens, forme simple aparȣinȣnd altor dolari, contribuie de asemenea la ȣntărirea declinării I: *da* (> rom. *ureche*) pentru *auris*, *ungula* (> rom. *un-e*) pentru *unguis* etc. Unele neutre plurale au fost te drept feminine singulare de dec. I: *folium*, pi. *jo-* devine sg. *folia* (> rom. *foaie*). Numeroase nume de cte devin, din neutre, feminine: *persicum* (*malum*, - = ir de Persia') devine *per sica* (> rom. *piersica*), *pirum* ȣne **pira* (> *pară*), *prunum* devine *pruna* (> *prună*).

ȣn ceea ce priveȣte flexiunea propriu-zisă, ȣn afară

problema nominativului plural ȣn -ae sau -as (vezi i sus, p. 87—88), trebuie menȣionată o dificultate sus-ȣtă de declinarea românească: pe lȣngă gen.-dat. singu-normal, ȣn -e, provenit din lat. -ae (*capre*, *roate*) se este un gem-dat. ȣn -i (*vaci*, *foi*); deoarece fenomenul

se petrece decȣt ȣn româneȣte ȣi nu apare decȣt după isoane supuse palatalizării (*c*, *g*, *V*), e de presupus că ȣorba de un fapt românesc mai degrabă decȣt de con-varea ȣi extinderea dativuhri-abl. plural latin ȣn -*s te de asemenea ȣmprobabilă vreo relaȣie etimologică pluralul italian dialectal *vacchi*, *porȣi*, *casi*, a căru Lȣȣne e, de altfel, obscură).

4.1.1.4.5. Declinarea a II-a, tematică (toate formele, cu :eȣȣia gen. sg. au vocala o sau e — sau descenden-ȣ acestora — ȣntre radical ȣi desinenȣă; unele desi-ȣȣe provin din contragerea acestei vocale cu o desi-ȣȣa vocalică), reuneȣte masculinele, cu nominativul gular de obicei ȣn -us (< -os) ȣi neutrele ȣn -ikn

-dm). Am arătat mai sus că majoritatea substantivelor

declinării a IV-a a trecut la a II-a; se pot semna ȣi cȣȣeva ȣmbogăȣiri ȣn dauna celei de a II-a (mai cu seamă a monosilabelor): *os* 'os' > *ossum*, *uăȣ* 'vas' > *uasum*. Ca ȣi declinarea I, cea de a doua se ȣmbogăȣeȣte ȣn urma ȣnlocuirii prin diminutive (masculine ȣi neutre) a unor cuvinte aparȣinȣnd altor declinări: *genuc(u)lum* (> rom. *genunchi*) pentru *genu*, *colic(u)lus* (> rom. *curechi*) pentru *caulis*, *renic(u)li* (> rom. *rinichi*) pentru *renes* etc.

ȣn privinȣa flexiunii trebuie amintit că e singura declinare al cărei vocativ (terminat ȣn vocala tematică -e, cu desinenȣă zero) e diferit de nominativ: *lupe*, *domine* etc. Latina dunăreană păstrează acest vocativ: *dom(i)ne* (> rom. *doamne*), *lupe* (> rom. *lupe*)^u. Tot astfel, declinarea a doua este singura care pare să fi conservat genitivul plural, distinct ȣi mai puternic marcat decȣt dativul (-drum; se citează cȣȣeva genitive ale substantivelor, ȣn franceză ȣi ȣn provensală); conservarea desinenȣei de genitiv este mai clară la pronume ȣi articol (*illorum*), unde preia atȣt valorile dativului, cȣt ȣi pe cele ale ge-nitiv-dativului feminin (eliminȣnd desinenȣă -drum).

Latina dunăreană păstrează aȣadar trei tipuri flexionare bine reprezentate ȣi urme ale celorlalte două. Se observă o tendinȣă incipientă de a subordona tipurile flexionare genurilor gramaticale.

4.1.2. Adjectivul. Adjectivele latine urmau, ȣn flexiune, primele trei declinări: cele mai numeroase ȣi mai clare aveau la masculin ȣi neutru desinenȣele declinării a II-a, iar pentru feminin ale celei dintȣi: *bonus* 'bun' (mase.), *bona* (fem.), *bonum* (neutru). O categorie destul de numeroasă era constituită din adjectivele cu tema ȣn -i-(declinarea a III-a „parisilabică”): *uiridis* 'verde' (mase. ȣi fem.), *uiride* (neutru). Mai izolate erau adjectivele cu tema ȣn

consoană (declinarea a III-a „imparisilabică”) — *uetus*, gen. *ueteris* 'vechi, bătrîn', *pauper*, -*eris* 'sărac' — și cele cu temă mixtă (singularul, -cu excepția ablativului, declinat după temele consonantice, pluralul după

¹⁴ S-a susținut originea slavă a vocativului românesc por-nindu-se de la existența în românește a vocativului feminin, de origine slavă, în -o; acesta din urmă însă este mult mai recent, cu o valoare stilistică net diferită de a celui în -e, fiind rezervat vorbirii familiare (în nume proprii și în foarte puține apelative).

7 — Latina dunăreană

97

emele în -i-) — *felix*, gen. *fellicis* 'fericit' —, avînd deci a nominativul singular o singură formă pentru cele trei enuri. Declinarea adjectivelor a împărțit soarta tipu-ilor flexionare în care se încadrau, ceea ce a dus în mod utomat la o primă simplificare: adjectivele cu trei terminații nu păstrează decît două (prin confuzia, masculinului cu neutru la singular și folosirea femininului pentru neutru plural: *bonus*, *bona*, *bonum*, cu plu-alul *boni*, *bonae*, *bona* devine *bonu*, *bona*, cu pluralul >*ojii*, *bone*); adjectivele cu două terminații nu păstrează iecît una singură (forma de acuzativ singular masculin i feminin, în favoarea căreia s-a produs confuzia dintre nominativ și acuzativ, fiind practic identică cu cea a neutruului: (*uiride(m)* și *uiride*); mase. și fem. *uiridis*, leutru *uiride* devine *uir(i)de* (> rom. *verde*) pentru toate [enurile. Există apoi cîteva deplasări spre tipul cel mai recvent, cu trei terminații; iată, în această privință, recomandările din *Appendix Probi*: *pauper* [deci. a III-a] *nulier non paupera* [deci. I] *mulier*, *tristis* [deci. a iii-a] *ion tristus* [deci. a li-a], *acre* [deci. a. III-a] *non acurrt* deci. a II-a]; aceste deplasări, care n-au dus însă la ais-xariția totală a adjectivelor de deci. a III-a, sînt eonfir-nate de limbile romanice (it. *povero*, rom. *trist*, *acru*).

Pentru comparația adjectivelor, latina dispunea de două mijloace: unul, mai vechi, era sufixai (mase.-fem. *lor*, neutru -*ius*, gen. -*idris*, pentru comparativ, și *r(is)sî-nus*, -*a*, -*um* pentru superlativ: de la *altus* 'înalț', de 'xemplu, comparativul este *altior*, *altius*, iar superlativul *dtissimus*, -*a*, -*um*); al doilea, mai recent, era analitic: comparativul era exprimat cu ajutorul adverbilor *magis* 'mai degrabă, mai mult' (la origine 'mai mare') sau *pius* 'mai mult' urmate de forma normală, de „pozitiv", a adjectivelor (*magis altus* sau *plus altus*, în exemplul de mai sus); superlativul, mai încărcat cu expresivitate, uti-iza un inventar mai larg de adverbe: *maxime* 'foarte mult', *ualde* 'puternic', *sane* 'negreșit', *admodum* 'exact', *rmnino* 'cu totul', *plane* 'în mod clar', *apprime* 'în mod special' etc.

Norma literară nu recomanda decît gradele de comparație sintetice, cu excepția cazurilor cînd forma aces-ora lua aspectul unor cuvinte greu pronunțabile (la ad-ectivele terminate în -*eus*, -*ius*, -*uus* etc); pentru iceastă situație erau „tolerate" construcțiile analitice

8

(*magis fatuus* 'mai prost' pentru **fatuior* sau *magis idoneus* 'mai potrivit' pentru *idoneior*, cu superlativele *maxime fatuus*, *maxime idoneus*). Limba curentă folosea însă paralel construcțiile analitice pentru majoritatea adjectivelor, fapt atestat sporadic de textele literare: *magis argătus* 'mai iscusit' (Plaut), *magis seuerus* 'mai sever' (Terențiu), *magis altis locis* 'în locuri mai. înalte' (Vitru-vius), *plus miser* 'mai nenorocit' (Ennius). Exemplele cu ■ *magis* (acceptat pentru unele adjective de norma literară) sînt mai frecvente decît cele cu *plus*. Latina dunăreană (ca și cea iberică) păstrează și extinde folosirea lui *magis*, în timp ce limbile din centrul României preferă pe *plus*. Ar putea fi văzută aici ilustrarea teoriei 'ariilor laterale': acestea conservă formele mai vechi, în timp ce ariile centrale prezintă inovații. În realitate, sînt două construcții concurente încă din cele mai vechi timpuri; „dialectele" au ales una dintre ele, gramaticalizînd-o; *magis* se afla într-o poziție favorabilă pentru procesul de gramaticalizare, deoarece era oarecum izolat în limbă (și mai puțin expresiv) — raportul cu *magnus* nu mai era, sensibil —, în timp ce *plus* făcea parte dintr-o familie destul de numeroasă (*plures* 'mai mulți', *plurimi* 'cei mai mulți', *plurime* 'în cel mai înalt grad',

complures 'mai mulți').

Superlativul analitic, datorită necesității de expresivitate permanent reînnoită, nu și-a fixat o construcție gramaticalizată, preferința acordată de norma literară adverbului *maxime*, bazându-se probabil pe înrudirea cu *magis*.

Cîteva adjective mai frecvente și-au păstrat comparativele sintetice: *rnclior* (de la *bonus*) 'mai bun', *peior* (de la *malus*) 'mai rău', *maior* (de la *mag^nus*) 'mai mare', ■ *minor* (de la *paruus*) 'mai mic'. În timp ce celelalte limbi romanice păstrează urme mai mult sau mai puțin clare ale acestor comparative, româna nu oferă nici un exemplu. De aceea nu putem afirma nimic despre situația din latina dunăreană.

4.L3. Pronumele. Latina posedă, în epoca clasică, o gamă destul de bogată de pronume (și adjective) numite demonstrative, cu ajutorul cărora se puteau exprima diferite referiri locale, temporale, privind obiecte sau enunțuri etc, subtil nuanțate (referire la un enunț

99

recedent sau următor, la un obiect care aparține sau se Elă în proximitatea vorbitorului, a celui cu care vor-ește sau a unei a treia persoane etc). Sistemul acesta suferit perturbări importante, constînd în slăbirea (înă la dispariție) a unor pronume, în confuzia unor va->ri, în eliminarea unor nuanțe, în apariția unor noi pro-ume, compuse sau întărite cu particule, etc. Astfel, *is* pronume „anaforic”, trimițînd la un obiect din frază) și *ic* (demonstrativ folosit pentru referirile la persoana I) ispar, nelăsînd decît slabe urme în limbile romanice oc-identale, nici una în românește. Locul lui *hic* (care se xtinsese în dauna lui *is*) a fost luat de *iste* (demonstrativ care la origine se referea la persoana a II-a), păstrat e toate limbile romanice (rom. *ast*, *ăst*, v. it. *esto*, v. fr. *rt* etc); cumulînd așadar referirile la ambele persoane ngajate într-un act de vorbire, *iste* devine pronume de propiere și se opune lui *iile*; acesta, raportîndu-se la biectele aparținînd persoanei a III-a și la cele depărtate n spațiu și timp, își extinde cu mult folosirea originară: n afara valorii de demonstrativ al depărtării (în opoziție)inară cu *iste*), capătă pe aceea de pronume personal de >ersoana a III-a (inexistent în latina clasică) și pe cea lezvoltată ulterior în articolul hotărît (vezi mai sus, p. >6, cîteva exemple extrase din *Itinerarium Egeriae*). Al uncilea pronume, simțit de vorbitori ca necompus, *ipse* însuși', a supraviețuit, adăugîndu-și valoarea lui *idem*. același', dar intrînd în concurență cu *iste* (cf. rom. *ins*, t. *esso*) și cu *iile* (articolul hotărît sard provine din *ipse*, iu din *iile*).

O tendință generală în istoria demonstrativelor este ntărirea lor continuă cu ajutorul unor particule prepuse iau postpuse (chiar în flexiunea monosilabului *hic* au 'ost recunoscute de comparațiști trei sau patru elemente componente, *ipse* e format din două elemente, încă ana-izabile în epoca arhaică; aceeași pare să fie structura originară a lui *iste* și *iUe*). Primele texte latine oferă îxemple de îmbogățire a inventarului demonstrativelor zu ajutorul unor particule pe care norma literară clasică avea să le respingă; cel puțin unul din acestea a cunoscut 3 dezvoltare remarcabilă în limbile romanice: ecce 'iată* -a prim termen al unor pronume. La Plaut se găsesc acuzațive de tipul *eccillum* 'iată-1', ecctstom 'iată-o'; în latina tîrzie fenomenul reapare (nu se poate decide dacă

1G0

e vorba de o continuare sau, de o "refacere, depafece *ecce* a rămas uzual în întreaga latinitate): *ecce ista uia, quam uidetis* ('(iată) acest drum, pe care-l vedeți', *Itinerarium Egeriae*). Din compunerea cu *ecce* provin pronumele romanice: rom. *acest*, *acel*, fr. *ce*, *cet(te)*, *celle*, it. *questo*, *quello* etc.

4.1.3.1. Pronumele relativ avea aceeași rădăcină și aproape aceeași flexiune cu a pronumelui interoga-tiv-indefinit (nominativul singular masculin era *qui* pentru relativ, *quis* pentru interogativ-indefinit, nominativul singular neutru *quod* și *quid*, dar dativul, de exemplu, *cui* pentru ambele). Spre a înlătura acest inconvenient, latina tîrzie a dat valoare de pronume relativ unui adjectiv relativ și interogativ din aceeași familie (referitor la calitatea determinatului), *qualis* 'în felul în care', 'ce fel de': *qualis est ex utrisque mundius?* ('care [vas]

este mai curat din cele două?' *Vitae Patrum*). Dar încercarea de diferențiere n-a reușit decât parțial, astfel încât limbile romanice păstrează ambele pronume, *qui(s)* și *qualis*, cu ambele valori și cu flexiune uneori mixtă: rom. *care* (< *qualis*), *ce* (< *quid*) relative, *cine* (< *quem* + *ne* (?)), *ce* interogative; it. *qui*, (ii) *quale*, fr. *qui*, (*le*)*quel* etc. Se observă, de asemenea, la relative, o confuzie între genuri, în favoarea masculinului: *jiliam quem* [în loc de *quam*] *reliquit* ('fiica ce a lăsat-o', inscripție).

4.1.3.2. În ceea ce privește flexiunea, trebuie semnalat că pronumele aveau o declinare mai complicată decât a substantivelor și adjectivelor (și diferită de aceasta la majoritatea cazurilor), fapt deosebit de clar la genitivul și dativul singular (gen. -*ius*, dat. -*i*, indiferent de genuri). Datorită unei analize greșite făcută de vorbitori pentru aceste două cazuri ale relativului (*cuius*, *cui*), latina târzie neliterară cunoaște, la pronumele *iile*, *ipse*, *iste* forme în -*uius* și -*ui*, iar la feminin, desinențe contaminate, în -(a)*eius* și -(a)*ei* (*ipsuius*, *Ului*, *illeius*, *illaei*, în inscripții în loc de *illius*, *illi*); după sincretismul dintre genitiv și dativ, operat în favoarea dativului, formele în -*ui* cîș-tigă teren și se mențin în limbile romanice: rom. *lui*; it. *lui*, fr. *lui*, rom. *ei* (arom. *Ve*), it. *lei*. La plural sincretismul a acționat în favoarea genitivului în -*drum*

ire înlocuiește și genitivul feminin în -*ăr*um): rom. *Zor*, *loro*, fr. *leur*; rom. *acestor*, it. *costoro*.

4.1.3.3. Pronumele personale n-au suferit decât jdficări neînsemnate în ceea ce privește temele: *ego* ;rs. I) devine, independent de slăbirea generală a oclu-'elor intervocalice, **eo* sau **yo*: rom. *eu*, it. *io*, v. fr.

(fr. *je*) etc.; *tu*, *nos* și *uos* rămîn neschimbate (pe o rte a teritoriului romanic, ultimele capătă forme de iral nominal: rom. și it. *noi*, *voi*). Inovația aparent cea ii importantă este dobîndirea de către pronumele *iile* statutului de pronume personal de persoana a III-a. în îlitate, nu e decât consecința eliminării progresive a monstrativului *hic* și a anaforicului *is*: deoarece de-îențele verbale indicau în mod suficient de clar subiec-L propoziției, folosirea unui pronume personal nu era cesară decât pentru insistența asupra persoanei care ieplineșfce acțiunea; la persoana a treia se adăuga și cesitatea unor determinări ale situației subiectului față vorbitori sau precizarea lui în raport cu alte subiecte sibile; pentru aceasta latina dispunea de întreaga gamă demonstrativelor (cu cîte trei forme pentru cele trei nuri). Prin restrîngerea numărului demonstrativelor, *e* obține un rol sensibil amplificat; nefiind marcat de ii o nuanță afectivă (*iste* era adesea peiorativ) sau de tărire (ca *ipse* și *idem*), *iile* este singurul apt să dobîn-ască o situație analogă cu a pronumelor personale" de rsoana I și a li-a. Trebuie totuși precizat că această ncție nu-i poate fi atribuită decât pentru o perioadă terioară unității latine, căci sarda, ca și pentru articol, losește ca pronume personal un descendent al lui *ipse*.

O datare similară trebuie propusă și pentru, alt ferio-2n caracteristic pronumelor personale romanice: con-tuirea a două serii, accentuată (tonică) și neaccentuată tonă) pentru dativ și acuzativ. Cele două serii dobîn-sc, pe lîngă accentuare, și alte trăsături diferenția-are, care nu au însă o repartiție romanică uniformă ?ea ce dovedește caracterul lor recent); comun nu e >cît principiul diferențierii celor două serii, iar de aici zultă, că atunci cînd sînt atașate accentuai de verbul re le guvernează (fie proclitice, fie enclitice), proriu-ele evoluează foneticește ca silabele atone. Sînt de

>2

adăugat apoi cîteva detalii: persoana a III-a, *iile*, pierde, în poziție atonă, prima silabă în toată România; forma atonă va fi deci *le*, *Iu*; pentru pronumele atone de persoana I si a li-a pi., româna și italiana (poate în mod independent) prezintă forme prescurtate, analoge cu singularul: rom. *n(e)*, *ni*, *v(ă)*, *vi* (după singularul rom. *m(ă)*, *mi*, *te*, *ti*, it. *m(i)*, *t(i)*). Există așadar o tendință spre monosilabism a seriei atone (*ego* devenise **yo*), incomplet realizată: rom. *nouă*, *vouă* (ca și sard. *nois*, *vdis*) reprezintă lat. *nobis*, *uobis*.

Formele tonice românești pentru persoana I și â li-a singular capătă la acuzativ o particulă -*ne* (*mine*,. *pine*), care se regăsește la pronumele relativ-interogativ *cine* și pentru care s-a propus

o explicație prin substrat; forme întărite cu *-ne* există însă și în italiana dialectală și în sardă (*min(e), mene, tine, tene*) și ar putea, proveni din particula latină *-ne*, cu toate că aceasta avea în latinește valoarea interogativă; există și posibilitatea unei extinderi a particulei de la interogativul *cine* la *mine* și *tine*: *cine* poate proveni din lat. *quem*, cu vocală. -,para-gogică" (**quene*). '■■- ... ;

Formele românești accentuate de dativ ale aceluiași pronume (*mie, ție*) se pot explica cu greu prin lat/ *mihi, tibi* și nu există motive de a presupune existența în latina târzie a unor forme terminate în *-e* (acestea 'există în latina arhaică, dar *-e* reprezenta stadiul fonetic intermediar între diftongul original *-ei* și forma clasică^{1*}.); ar putea fi vorba de creații mult mai recente, românești propriu-zise. Indiferent de origine, se observă realizarea tendinței spre disilabism a seriei tonice.•

4.1.3.4. Pronumele reflexiv avea o flexiune asemănătoare cu cea a pronumelor personale de singular; legătura se menține, inclusiv constituirea celor două serii, cu mărci identice (rom. aton: *se, (î)și*, tonic *sine, sie*).

4.1.4. Originile articolului. Declinarea latină nu cunoștea articolul, dar punctele de plecare ale celor ■ două serii de articole romanice (hotărît și nehotărît) pot fi găsite în texte.

103

4.1.4.1. Pentru articolul hotărît, pronumele *le* (și într-o mai mică măsură *ipse*) poate fi găsit în îxte, unde interpretarea prin articol e posibilă (vezi îai sus, p. 56, traduceri în românește din *Itinerarium geriae*).

în traduceri latine ale Bibliei, *iile* redă articolul gre-ssc, ceea ce dovedește că vorbitorii bilingvi erau con-tienți de posibilitatea echivalării pronumelui *iile* cu ar-colul: *adducite uitulum Uium saginatum* ('aduceți vițeei cel îngrășat'); dar și textele originale, chiar și cele îai vechi, oferă exemple: *nihili facio quod illis faciat eteris* ('puțin îmi pasă de ce le face ceZorlalți', Plaut). Yebuie observat însă că *iile* are în aceste pasaje o va->are anaforică și că nu poate fi vorba de o gramatica-zare a utilizării pronumelui în funcția de articol hotă-ît. Amintim că nu *iile*, ci *ipse* stau la originea articolu-ui din «sardă, catalană și din cîteva dialecte italiene.

4.1.4.2. Articolul nehotărît provine din slă-lirea valorii adjectivului — cu funcție și flexiune pro-tominală — *unus* (la origine 'unul singur', apoi 'un oare-:are'); data schimbării semantice e mai veche decît cea ifectînd pronumele *iile*, ceea ce explică faptul că *unus* • la originea articolului nehotărît în ansamblul Romanei. Textele oferă numeroase exemple în care *unus* poate i tradus prin articol: *est huic unus seruus uiolentissimus* 'are un sclav foarte brutal', Plaut), *accessit ad eum una incilla* ('s-a apropiat de el o sclavă', *Vulgata*). Trebuie >bservat însă că nu se poate trasa o limită precisă între >ensul 'un oarecare' și funcția de articol a lui *unus*: iceasta nu poate fi definită ca atare decît în opoziție cu articolul hotărît; așadar, numai în momentul (romanic, ?i nu latin) al gramaticalizării pronumelor *iile* sau *ipse* ^a articole hotărîte se poate vorbi și de apariția unui articol nehotărît; pe plan formal, caracterul de articol al lui *unus* s-ar putea defini prin absența accentului, adjectivul făcînd corp fonetic unic cu substantivul determinat.

4.1.5. Numeralul. Nu e locul să descriem aici numeroase serii de numere latine, cu valoare substantivală, adjectivală și adverbială. Ele au suferit restructurări profunde, databile în majoritate după dizolvarea unității latine; cea mai puțin afectată e a cardinalelor, iar în acest 104

cadru prima decadă și denumirile numerelor '20' și '1000' sînt moștenite pe întreg teritoriul romanic.

Latina dunăreană a reorganizat total sistemul numărării de la 11 la 19; numerele românești au la bază formulele analitice latine *unus super decern, duo* (înlocuit cu *doi*) *super decern* etc. (literal 'unu de-asupra lui zece' etc). Deoarece construcții analoge se găsesc și în bulgară și albaneză s-a făcut presupunerea că ar fi vorba de un calc (o traducere a elementelor

componente) după slavă. Dar răspîndirea construcției este mai largă, ea re-găsindu-se în armeană și în limbile baltice. Din această stare de lucruri se pot formula două ipoteze cu privire la originea construcției: (1) ea va fi apărut independent în fiecare limbă, avînd ca punct de plecare sistemul creșterii pe răboj: 11 se notează tăind o creștătură deasupra primelor zece; și cum păstori tul era una din ocupațiile primordiale ale populației romanice din regiunile noastre, e verosimil ca de la noi construcția să se fi extins la populațiile învecinate; (2) construcția latină va fi fost o transpunere a uneia similară din substrat; pentru a doua ipoteză nu există nici o dovadă materială, dar nu e, nici aceasta, lipsită de verosimil. Se înțelege că datarea abandonării sistemului tradițional latin de numărare în favoarea construcției amintite depinde de poziția pe care o adoptăm față de aceste ipoteze. Dacă admitem ipoteza substratului, fenomenul trebuie datat în prima parte a perioadei romane, cînd exista bilingvism daco-latin; în acest caz, folosirea construcției ar trebui restrînsă la zonele rurale, deoarece centrele urbane, supuse influenței școlii, nu puteau ignora sistemul latin tradițional de numărare. Dacă admitem ipoteza creației independente, data trebuie plasată după secolul al VH-lea, cînd sînt de presupus și alte „ruralizări” ale idiomului romanic de aici. Ipoteza slavă, cea mai puțin convingătoare, ar situa nașterea construcției după secolul al IX-lea. Oricum, o datare prea recentă nu poate fi reținută, deoarece *spre* șina pierdut sensul 'de-asupra' păstrîndu-l numai pe cel actual 'cătref', tot de dată antică, pe cît se pare (e atestat într-un text creștin din secolul al II-lea redactat la Roma).

În aceeași ordine de idei, trebuie notat că româna nu păstrează numele latin pentru '100', *centum*, înlocuit cu *sută*; acesta din urmă, deși foarte aproape de v. si. *stīto*,
105

ezintă unele dificultăți fonetice care au determinat pe li cercetători să atribuie numeralul influenței substra-lui; dar nici în acest caz nu poate fi adusă nici o do-dă materială, cel puțin în stadiul actual al cunoștințe-■ noastre.

Sistemul ordinalelor e de asemenea diferit de cel la-i și diferit de al celorlalte limbi romanice. Se păstrează imai cîteva ordinale latine izolate și neidentificate ca ire de vorbitori: *primus* în *primăvară*, *tertius* 'al ?ilea' în *anțărț* 'acum doi ani' (< lat. *anno tertio*, cu elași sens, deoarece numărătoarea romană includea ibeie extreme ale seriei), *quadragesima* 'a patruzecea' numele sărbătorii *păresimi* 'a patruzecea zi înainte de ști'. Toate celelalte numere au fost restructurate, cu îterial latin (dacă exceptăm *sută*). Această restructurare,)lată în teritoriul romanic, denotă, în măsura în care mărutul e o operație intelectuală, un tip de civilizație 'erit de al restului României. Fără îndoială însă că eastă diferențiere este în cea mai largă măsură poste->ară și "nu anterioară slăbirii contactelor populației din tcia și Moesia cu restul teritoriului romanic.

4.2. Sistemul verbal.

În comparație cu sistemul nominal, verbul n-a surit modificări esențiale în trecerea de la latină la lfrn-le romanice. Tendința spre analiză a avut repercusiuni conjugare, fără a-i distruge însă structura. S-au pro-s unele reamenajări de detaliu, mai ales în înlocuirea or forme lipsite de vitalitate.

Categoriile gramaticale ale conjugării sînt, cum se e, timpul, modul, diateza; pentru fiecare „temă” ca-^teristică acestor categorii există șase forme, marcate in desinențe, care exprimă totodată persoana și numă-1 (trebuie notat că, întocmai ca pentru pronumele per-nal, categoria numărului este diferită de categoria no-nală denumită la fel: 'noi' nu echivalează cu mai mulți 1', după cum 'plecăm' nu echivalează cu mai multe ac-;ni 'eu plec'; de aceea s-a căutat să se atribuie altor rme, iterativului de pildă, exprimarea „pluralității” rbale).

Marcarea diatezelor se face, la cele mai multe tim-iri și moduri, cu ajutorul unor desinențe specifice, nu

prin schimbarea temei (cel puțin în latina clasică). Categoria aspectului, cunoscută în alte

limbi indo-europene, nu este gramaticalizată în latinește, suprapunându-se în parte cu timpurile.

4.2.1. Timpurile. Trăsătura specifică a timpurilor latine consta în independența formală a două teme „temporale” (la care se adăuga o a treia, pentru unele forme nominale ale verbului): tema de „infectum”, exprimând un proces pentru care nu se ia în considerație încheierea, și tema de „perfectum”, care exprimă un proces încheiat, dus la îndeplinire. Distincțiile cronologice propriu-zise (prezent — trecut — viitor) erau paralele și, într-o fază veche, subordonate acestei distincții principale: pentru fiecare din cele două teme, latina posedea forme diferite (derivate de la cea de bază) pentru a exprima cele trei trepte cronologice. Pentru infectum: prezentul, imperfectul și viitorul I; pentru perfectum: perfectul, mai-mult-ca-perfectul și viitorul II („anterior”). Această schemă, valabilă mai ales pentru indicativ (folosirea timpurilor conjunctivului era determinată, în subordonate, de regulile „corespondenței timpurilor”), nu s-a menținut în starea ei pură, deoarece necesitatea de a exprima raporturile cronologice a predominat asupra celei de a marca încheierea sau neîncheierea unei acțiuni; predominanța se realizează cel mai clar în cazul perfectului; încă din perioada clasică, acest timp exprimă trecutul: *aut est aut fuit aut futura est* ('sau este sau a fost sau va. fi', Cicero).

Comparația limbilor romanice (mai mult decât textele, care respectă în linii mari norma literară) dezvăluie și alte schimbări, mai profunde.

4.2.1.1. Exprimarea viitorului este, în toate limbile, supusă unor inovații, datorită conținutului afectiv legat de acest timp și a nuanțelor variate pe care le comportă (nesiguranță, obligație, necesitate, voință). Viitorul latin avea în același timp puncte slabe de ordin formal: primele două conjugări aveau o formă total diferită de a celorlalte două și, în afară de aceasta, erau omonime cu perfectul (în momentul spirantizării lui -b-, viitorul *laudabit* devine omonim cu perfectul *laudavit*), cu conjunctivul prezent (*ueniam* avea ambele valori) și chiar cu indicativul prezent (prin transformările fonetice

107

confuziile dintre foneme, viitorul *legis* devenea sino-n cu prezentul *legīs*; vezi mai sus, p. 61—62).

Existau însă mai multe mijloace de a înlocui viitorul.

putea recurge la prezent, însoțit sau nu de adverbe și de alte indicații temporale: *nam si uis, modo duco s* ('căci dacă vrei, vă duc îndată', *Itinerarium Egeriae*); *et pridie kalendas Ianuarias, C. noster foras cenat* î 29 și în 31 decembrie, Gaius al nostru cinează în iș', Petroniu).

Existau de asemenea și perifraze cu ajutorul cărora putea exprima ideea de viitor sau nuanțele secundare ■ acesteia (vom traduce exemplele, întrucâtva abuziv, viitorul):

(a) Participiul viitor cu auxiliarul *esse* ('a fi'), construcție care marca uneori intenția subiectului de a în-alini o acțiune; *habitori sumus munus* ('vom avea un îcfcacol de gladiatori', Petroniu; vezi și fraza din Cicero, ată-jnai sus);

(by Adjectivul verbal terminat în -*ndus* . („participiu rOT^pasiv¹ sau „gerundiv”) însoțit de același auxiliar,

nuanță de necesitate (La diateza pasivă): *sper o [...] et ud. esse inueniendum* ('sper că se va găsi și altceva', rtullian).

(c) Verbul *uolo* 'a vrea' cu infinitivul: *si nori uicero itor anterior*], *scitbte* [imperativ viitor] *me post Gallie-m uelle* [infinitivul prezent, cerut de *scitote*, al ver-lui *uolo*] *pugnare* ('dacă nu voi învinge, să știți că voi >ta [literal: vreau să lupt] după Galiienus', *Historia gusta*); se observă că toate timpurile din frază sînt viitor, cu excepția construcției *uelle pugnare*, ceea ce i firmă valoarea de viitor a acesteia.

(d) Verbul *debeo* 'a trebui' cu infinitivul: *si dixero itor anterior*] *tibi quis te occidere debebit* ('dacă îți i spune cine te va ucide [literal: va trebui să te ucidă]', *storia Alexandri*, după sec.

III).

x. -

(e) Verbul *habeo* 'a avea' cu infinitivul; valoarea ini-lă a construcției este exprimarea necesității, a obliga-i: *de re publica nihil habeo ad te scribere* ('despre litică n-am nimic să-ți scriu', Cicero); în textele tîrzii oarea de viitor devine clară: *tempestas illa tollere ha-i totam. pāleam* ('furtuna aceea va ridica toate paiele', igustin); *quod sum, essere* [pentru *esse*] *abetis* ('ceea

sînt [=un cadavru] veți fi [și voi]', inscripție fune-

3

rară creștină). Se poate observa că evoluția construcției " este analogă cu cea românească similară, *a avea* urmat de conjunctiv: dacă în traducerea pe care am dat-o y exemplului din Cicero operăm o mărunță schimbare de ^ topică, obținem o perifrază de viitor, 'n-am să-ți scriu nimic'.

(f) Un verb care înseamnă 'a merge' cu infinitivul: *res~ffl;as uadb dare* ('voi da lucrurile acestea', *Legile lon-'gobarde*). f>^

în perioada unității latine nici una din aceste construcții nu s-a gramaticalizat, ele nefiind decît substituite ocazionale ale viitorului, folosite în scopul accentuării anumitor nuanțe ale acestui timp. Gramaticaliza-rea s-a produs după destrămarea unității, în mod diferit pentru diverse grupuri dialectale. Majoritatea limbilor romanice (italiana, franceza, catalana, spaniola, portugheza) au ales perifraze cu *habeo* (e); o anecdotă îi atribuie împăratului Iustinian prima utilizare gramaticalizată oficială (cu forma prescurtată a auxiliarului, dovadă a unui proces de uzare specific); în cursul unor tratative s-ar fi desfășurat Următorul dialog, cu privire la stăpînirea orașului Daras: *et iile* [regele Perșilor] *responde-bat: non dabo* [viitor „clasic”]; *Iustinianus dicebat: daras* [= *dare habes*, perifrază de viitor, *Cronica lui Frede-garius*, sec. VII, citată după V. Väänänen]. Sarda a ales perifrază cu *debeo* (d\ în timp ce româna folosește peri-C) fraza cu *uolo*; e de semnalat fraptul că greaca modernă^ a înlocuit vechiul viitor grecesc cu o perifrază constînd din prezentul verbului 'a vrea' urmat de o completivă introdusă printr-o conjuncție. Din cauza' acestui parale-; lism, particularitatea românească a fost atribuită influenței grecești sau a fost considerată o trăsătură „balcanică”; dar nici în greacă perifrază nu e veche, iar, dacă e vorba de influență, și nu de o geneză paralelă independentă, nu se poate preciza direcția influenței. Pentru independența construcțiilor nu pledează numai diferențele dintre ele (infinitiv în românește, completivă în grecește), ci și apariția spontană și la orice epocă, a unor perifraze de viitor: româna modernă cunoaște o perifrază cu 'a avea' (*am să vin*), franceza cu 'a merge' (*je vais venir*); verbul 'a vrea' servește la exprimarea viitorului nu numai în dalmată, limbă balcanică, ci și în franco-provensală, ve-

1C9

îea sursilvană etc., fără a mai vorbi de limbile din alte imilii (engl. / *will do*).

Înlocuirea viitorului latin prin diferite perifraze con-ituie o schimbare importantă față de faza anterioară, vr nu afectează structura timpurilor latine, ci numai ex--imarea lor materială.

4.2.1.2. Din acest punct de vedere, situația p e r f e c-j l u i este diferită și modificările pe care le-a suferit nt mai profunde. Cum s-a arătat mai sus, perfectul lari exprima la origine în primul rînd o acțiune încheiată au rezultatul prezent al unei acțiuni încheiate) și nu-ai în al doilea rînd o acțiune trecută (fără-să.jse iai în insiderare rezultatul ei prezent). Se pare că diferenție->a formală a celor două valori a fost resimțită de vorbi-iri ca o necesitate, deoarece asistăm la nașterea unei n forme perifrastice de perfect, destinată să marcheze î claritate încheierea acțiunii, în momentul cînd vechiul îrfect era utilizat pentru exprimarea treptei temporale trecutului. Perifrază constă în prezentul verbului *halo* 'a avea, a ține', urmat de participiul perfect al ver-jlui la acuzativ (acordat cu obiectul direct, iar mai tîr-u, la neutru, fără "exprimarea obiectului direct). Con-ruția se găsește în textele clasice, dar valoarea ei nu de perfect, ci e rezultanta elementelor componente 'a /ea, a deține un lucru îndeplinit anterior': *in ea proteinei pecunias magnas collocatas habent* ('au în acea pro:-ncie mulți bani plasați (mai

înainte)', Cicero). După •colul al IV-lea încep să apară exemple unde perifrază)ate fi interpretată ca echivalentă cu perfectul: *epis-)pum inuitatum habes* ('ai invitat episcopul [literal: îl

pe episcop (ca) invitat]', Gregorius din Tours); se gă-■ște de asemenea și forma invariabilă, fără acordul par-dpiului cu obiectul direct: *omnia probatum habemus* e-am dovedit pe toate', versiunea latină a lui Oribasius; ai „corect" ar fi fost: *omnia probata habemus*). Acest p de perifrază de perfect este cunoscut de toate limbile imanice, ceea ce însă nu impune concluzia că grama:-alizarea se produsese în perioada unității latine. în ara diferențelor, destul de neînsemnate, e drept, dintre dorile construcției în fiecare limbă romanică în parte. astă două fapte care pledează în favoarea independenței ■amaticalizărilor romanice ale perifrizei. Mai întâi, un

.0

detaliu formal: ordinea elementelor perifrizei e diferită de la o limbă la alta: în timp ce în română ordinea e indiferentă (se putea spune și *am cintat*, și *cîntat-am*), în sardă auxiliarul e plasat după participiu, iar în toate celelalte limbi înaintea lui; trebuie notat de asemenea că în portugheză auxiliarul *habeo* e înlocuit cu un sinonim mai concret, *teneo*. în al doilea rînd, dacă ținem seama de origine, perifrază trebuia să se limiteze la verbele tranzitive (numai ele pot avea un obiect cu care să se acorde participiul); și, într-adevăr, aceasta este situația -unei însemnate părți din verbele franceze, provenșale, italiene, sarde și engadime, în timp ce în română, catalană și spaniolă construcția cu *habeo* e generalizată la toate verbele.

Pentru intransitive, latina a oferit o perifrază paralelă, cu ajutorul auxiliarului *sum* 'a fi': pornind de la perfectul verbelor „deponente" (verbe cu conjugare pasivă, dar cu sens activ, deseori tranzitive) și de la perfectele impersonale din epoca clasică (*profectus sum* 'am plecat', *secutus sum* 'am urmat', *uentum est* 's-a ajuns I=am ajuns'], s-a trecut la o flexiune personală completă a verbelor intransitive: de la *uentum est*, neutru impersonal, 's-a venit, s-a ajuns' se trece ușor la *uentus est* *a venit', *uentus sum* 'am venit' etc, masculin personal. Această construcție supraviețuiește în limbile romanice unde perifrază cu *habeo* nu s-a generalizat. Latina dunăreană nu pare să prezinte urme ale perfectului cu *sum*. Vechiul perfect latin s-a păstrat, cu mărunte schimbări formale, devenind „perfectul simplu" românesc.

4.2.1.3. Mai-mult-ca-perfectul indicativului avea de asemenea elemente de instabilitate: asemănarea cu viitorul anterior, cu conjunctivul imperfect și perfect (m.m.c.pf. *cântarăm*, oonj. imperf. *cantarem*, conj. perf. *cântărim*¹⁵) și atenuarea parțială a valorii sale originare (acțiune încheiată în trecut). Au apărut, de aceea, substituiți ale mai-mult-ca-perfectului paralele cu cele ale per-

¹⁵ Formele citate de m.m.c. pf. și de conj. pf. nu sînt cele care figurează în gramaticile elementare (unde se dau *cantaueram*, *eantauerim*), sînt însă singurele care circulau cu adevărat în vorbire, chiar și a oamenilor culți.

111

ctului: perifraze constituite din participiu și din auxi-irul *habeo* (și *sum*), cu deosebirea că timpul auxiliaru-i nu mai este prezentul, ci imperfectul. În latina dună-ană, locul mai-mult-ca-perfectului indicativ a fost luat ; timpul corespunzător al conjunctivului (*cantassem* ia cui lui *cântarăm*). Formele mai-mult-ca-perfectului su-aviețuiesc cu alte valori (imperfect în vechea franceză, ndițional în spaniolă, portugheză, italiană meridională); posibil ca persoana a III-a plural a perfectului româ-sc să provină din mai-mult-ca-perfect: *cantarant* > im. *cîntară* (vezi p. 126).

4.2.1.4. Viitorul anterior, care avea în gene-1 o valoare relativă, în corelație cu viitorul I, n-a putut ipraviețui ca atare dispariției acestuia din urmă; forele viitorului anterior s-au menținut cu valori diferite

cîteva limbi romanice (viitor în dalmată, conjunctiv itor în spaniolă). De altfel, încă din latina clasică varul anterior putea fi folosit cu valoare de viitor sim-u, iar formele acestui timp nu se

mai deosebeau decât

persoana I sg. de conjunctivul perfect; de aici cumulum ¹ valori din spaniolă.

Se poate observa că sistemul latin al timpurilor (în-cativul, discutat aici, prezintă tabloul cel mai complet mai clar al acestora), cu toate perturbările de detaliu, a pierdut în mod efectiv decât viitorul anterior: toate lelalte timpuri au fost înlocuite prin perifraze sau, în zăul mai-mult-ca-perfeotului românesc, prin timpuri ale njunctivului. Inovația cea mai spectaculară e constitui-a unei serii duble pentru perfect, „perfectul compus” îblînd vechiul perfect, „perfectul simplu”.

4.2.2. Modurile. Latina avea trei moduri personale Lin=L_ cativul, conjunctivul (care îndeplinea și funcțiile opta-,⁷ului-condițional) și imperativul. Toate trei au supra-ețuit în limbile romanice, nu fără schimbări privind va-aria timpurilor și unele forme.

4.2.2.1. Menținerea indicativului,/ mod al reali-ții, a fost descrisă în paragraful precedent.

Trebuie ăugat că folosirea indicativului cunoaște în latina tîr-? și în limbile romanice o oarecare extindere în dauna

2

conjunctivului și a infinitivului. Ne vom limita să semnalăm două fapte mai importante.

(a) în latina literară clasică, propozițiile „interogative indirecte” (o întrebare, în sens foarte larg, subordonată unui verb însemnînd 'a spune', 'a ști' etc.) se construiau cu conjunctivul, în timp ce limba vorbită folosea, în majoritatea cazurilor, indicativul. Construcția clasică *nescio quid dicas* [conjunctiv] ('nu știu ce zici'), e înlocuită cu *nescio quid dicis* [indicativ]

(Vulgata)¹⁶; din traducerea românească se observă că indicativul a rămas modul acestui tip de propoziții în limbile romanice. În aceeași ordine de idei se poate semnala, în afara schimbării modului, progresul conjuncției si 'dacă' în funcție interogativă; această valoare, cu puncte de plecare încă din latina preclasică (*uisam si domist* 'mă duc să văd dacă-i acasă', Terențiu), se extinde considerabil în textele creștine (unde poate traduce gr. eî) și se perpetuează în limbile romanice (v. rom. *spunre-mi se Rîmleanu ești*, Codicele Voro-nețean, lat. *dic mihi si tu Romanus es*, Vulgata, fără ei în originalul grec).

(b) Propozițiile complementive subordonate unui verb însemnînd 'a zice', 'a crede', 'a avea un sentiment, o percepție' etc. aveau predicatul la infinitiv, subiectul la acuzativ și nu erau introduse, ca alte subordonate, prin conjuncții. Această construcție (denumită în gramatici „acu-zativul cu infinitiv”) pierde teren în fața unor completive cu predicatul la indicativ (subiectul, bineînțeles, la nominativ), introduse prin conjuncțiile *quod* și *quia*, cu valoare cauzală în latina clasică (din acestea provin conjuncțiile romanice corespunzătoare rom. *că*, it. *che*, fr. *que* etc): *an nescis quia exemplum tuum periculum ce-terorum est?* ('nu știi că exemplul tău e un pericol pentru ceilalți?' Ambrosius, sec. IV; „corect” ar fi fost: *an nescis exemplum tuum periculum esse*).

4.2.2.2. Conjunctivul era, în propozițiile independente, modul irealității (exprima voința, dorința, eventualitatea) și deținea locul cel mai important în subordonare. Textele tîrzii par să sporească utilizarea acestui

¹⁶ Latina preclasică cunoștea ambele construcții, cu diferență de sens: *nescio qui dicas* 'nu știu ce-ai putea zice', *nescio quid dicis* 'nu știu ce zici'.

8 — Latina dunăreană

113

iod în subordonare, dar nu se poate stabili cu certi-îdine rolul pe care îl joacă, în această sporire a folosirii mjunctivului, dorința unor autori insuficient cultivați 3 a da o culoare „distinsă” exprimării. Este chiar vero-mil ca subordonarea să fi regresat în general odată cu ăbirea influenței școlii, limitîndu-se la cîteva varietăți > relative, complementive, temporale, condiționale (succesul mjuncției *quod*, care-și extinde utilizările, se bazează . parte și pe faptul că era acuzativul pronomelui rela-v și era perceput ca atare de vorbitori; și pentru *quia* - la origine un acuzativ plural — înrudirea cu tema ■lativului era clar perceptibilă).

4.2.2.2.1. Dintre timpurile conjunctivului, numai pre-ntul se menține în limbile romanice cu unele forme

cu aproape toate funcțiile lui. Persistența conjunctivului prezent, împotriva eventualelor tendințe nivelatoare, se reflectă într-o particularitate, la prima vedere ciu-ită, a conjugării românești: alternanța -ăf-e între 1er-inațiile indicativului și conjunctivului prezent, diferit ilizată de fiecare tip de flexiune: *cîntă I cînte*, dar *ve-*

I vadă (facem aici abstracție de caracterul recent al *i -d-* din *vadă*); aceste forme continuă întocmai situa-i din latinește (unde însă cele două vocale se explică în funcții originar diferite): *cântat I cantet*, dar *ui-11 uideat*. La celelalte persoane s-a produs însă", la o tă indeterminabilă, o ștergere a opoziției dintre iridi-tiv. și conjunctiv.

4.2.2.2.2. Imperfectul conjunctivului avea o poziție de-lă în sistem, datorită, pe de o parte, ambiguității vâilor (optativ prezent, irealitate în prezent, trecut în bordonate) iar, pe de altă parte, datorită paronimiei cu njunotivul perfect și cu viitorul anterior (imperfect *ntarem*, perfect *cântărim*, imperfect *cântăreț*, perfect viitor anterior *cântărit* etc). De aceea, utilizarea lui *i* restrîns, fără a se pierde total (sarda îl conservă cu lorile sale originare).

4.2.2.2.3. Perfectul conjunctivului a cărui omonimie roape totală cu viitorul anterior a fost în același timp =auză de debilitate și un punct de sprijin, s-a menți-t în latina tîrzie cu o funcție de sinteză între conjunc-

i

tiv și viitor, abandonînd valoarea de trecut și de „perfec^ turn" (care, d» altfel, nu-1 caracteriza decît parțial. în latina literară): valoarea potențială rămîne dominantă și „se menține în latina dunăreană (v. rom. *uitare*, arom. *cîntare*, istrorom. *rugare*, la persoana a III-a) și în ibero-romanică.

4.2.2.2.4. Mai-mult-ca-perfectul conjunctivului era bine caracterizat-din punct de vedere formal și avea terminații rezistente la alterările fonetice (*cantassem*, *can-tasses*, *cantasset* etc), ceea ce a contribuit la menținerea lui. Dar, odată cu ruina vechii structuri temporale a conjunctivului latin, funcțiile pe care le îndeplinește în perioada tîrzie sînt diferite de cele primordiale. Textele atestă încălcări ale domeniilor imperfectului și perfectului; aceste fapte sînt confirmate de limbile romanice: în cea mai mare parte a teritoriului (italiană, engadină, sur-silvană, franceză, provensală, catalană, spaniolă, portugheză), formele mai-mult-ca-perfectului îndeplinesc funcțiile conjunctivului imperfect. în latina dunăreană, ia locul indicativului mai-mult-ca-perfect; data și cauzele acestui fenomen sînt greu de precizat. _Este posibil ca perfectele în -s-, de tipul *zise* < *dixit* (pronunțat de mult *dissit*) să fi atras mai-mult-ca-perfectul *zise* < *dixisset* în sfera indicativului (elementul -se- căpătînd astfel o funcție de anterioritate, extinsă ulterior); nu e de exclus nici influența aoristului „sigmatic" grec (cu valoare de trecut) asupra latinei dunărene.

4.2.2.3. Imperativul latin clasic comporta două timpuri, prezentul și viitorul; acesta din urmă era deseori specializat pentru textele juridice (sau parodieri ale acestora). Prezentul avea, bineînțeles, numai două persoane, a li-a singular și plural; persoana a III-a a imperativului viitor servea la precepte cu caracter general. Cu toate că era concurat de conjunctiv și chiar de indicativul prezent, poate numai la plural (pe pereții de la Pompei se poate citi: *itis, foras rixsatis* [ambele verbe la indicativ prezent] 'duceți-vă încăierați-vă afară'), sau de viitor, imperativul se menține, cel puțin la singular, în toate limbile romanice. Pentru plural, româna, franceza și proz_ vensala l-au înlocuit cu indicativul: rom. *cîntați*, fr. *chan-iez*, prov. *cantatz* < lat. *cantatis*.

—'-----T-I

115

Pentru a exprima interdicția (prohibiția), latina po;-da o multitudine de formule (*ne* 'să nul + conj. perl, e + conj. prez., *ne* sau *non* + imperativul, *noii* 'nu voi' - infinitivul, *caue* 'păzește-te' + conj. prez.), nu toate la '1 de „corecte". În latina tîrzie, alături de *ne* + conj. [•ezent, care se menține, își face loc o nouă construcție, 2 sau *non* -f- infinitivul: *ne fore stultu* ('nu fi prost',

iscripție) *non tangere* ('nu atinge', *Mulomedicina Chiro-is*). Cele două construcții se mențin în limbile romanice: >ero-romanica păstrează, la singular și la plural, *ne* + mconjunctivul, celelalte limbi folosesc la singular *ne* (sau *on*) + infinitivul, iar la plural *ne* + conjunctivul (sau, x>lo unde se păstrează, imperativul sau chiar indica-vul).

4.2.2.4. Modurile nepersonale (nominale) *e* verbului, infinitivul, gerunziul, supinul și participiul, *i* suferit o reorganizare destul de adâncă. De altfel, clă-taitea sistemului acestor moduri nu e decît o aparență ișelătoare chiar în latina clasică: gramaticii latini, sub influența modelelor grecești, au reunit sub același nume iverse substantive, adjective sau perifraze verbale, atri-iiindu-le, uneori abuziv, valori temporale și diateze. Ast->], infinitivul viitor pasiv (cu o frecvență foarte redusă) u este altceva decît infinitivul pasiv al verbului *ire* merge', urmat de supin, construcție normală a verbe-ir de mișcare; tot astfel, infinitivul viitor activ este un ijectiv verbal în *-tunis*, nume predicativ, la acuzativ, ;ordat cu subiectul unei propoziții infinitivale (vezi, mai îs, p. 113); verbul-copulî *esse* 'a fi' poate fi exprimat, îr nu e indispensabil. Singurele forme realmente și de . început înglobate în conjugare sînt infinitivul prezent îtiv și pasiv (*cântare*, *cântări*), infinitivul perfect activ *anta(ui)sse* și participiul prezent, activ și „mediu” (*can~ ms*). Celelalte forme sînt substantive (gerunziul, supi-ul) și adjective (participiul), indiferente, în general, la mpuri și diateze. Adjectivul verbal terminat la nomina-v în *-tus* (*cantatus*) servește de participiu perfect pa-v, dar funcțiile lui sînt mult mai numeroase (în siste-iuI modurilor nepersonale servește, uneori însotit de au-iliarul *esse*, de infinitiv perfect pasiv). Adjectivul ver-al în *-turus* (*cantaturus*) servește de participiu viitor ac-v (și de infinitiv viitor activ, cu sau fără *esse*), fără

II)

a-și pierde valoarea de marcă a intenției subiectului de a îndeplini o a< țiu-ne. Adjectivul verbal în *-ndus* (*cantan-dus*) servește de participiu viitor pasiv, dar exprimă, în același timp, necesitatea, obligația etc; acest adjectiv are drept corespondent un substantiv format cu același sufix, care servește de declinare a infinitivului la cazurile oblice, așa-numitul erunziu (gen. *cantandi*, ac. *cantan-dum*, dat. și abl. *ccmtando*). Supinul, în. sfîrșit, este un abstract verbal de declinarea a IV-a, folosit la acuzativ (*cantatum*) pentru a arăta direcția, scopul (după verbe de mișcare) și la ablativ (cu valoare mai ales de dativ, iineori și de ablativ, *cantatu*) pentru a arăta, de obicei la pasiv, relația, specificarea unei noțiuni exprimate de un adjectiv ('bun, demn, frumos, greu, ușor, util' etc.) sau de anumite locuțiuni verbale: *difficile dictu* 'greu de spus', *opus est dictu* 'e necesar de a spune'.

Din punctul de vedere al formei, infinitivul prezent, participiul prezent, participiul viitor pasiv și gerunziul derivă de la tema de „infectum” în timp ce celelalte derivă de la o temă independentă, numită a supinului și identică, în epoca istorică, cu cea a participiului perfect. Această temă (a treia temă independentă a fiecărui verb), formată de la rădăcină cu un element *-t-*, este diferită atît de infectum cît și de perfectum, fapt mai puțin clar la verbe regulate, dar evident la verbe cu flexiune supletivă sau, cel puțin, neregulată la o dată veche: verbul 'a purta' are tema de infectum *fer-*, de perfectum *tui-* și de supin *lat-* (din *Hiat-*); verbul 'a atinge' are tema de infectum *tang-*, de perfectum *tetig-* și de supin *tact-*. Toată această multitudine de forme și de raporturi de derivare a suferit, în decursul istoriei limbii latine și mai ales în perioada tîrzie, un anumit număr de rea-menajări.

4.2.2.4.1. Infinitivul prezent activ se menține în toate limbile romanice, cu o extindere a valorilor lui, în detrimentul gerunziului, al participiului viitor pasiv, al supinului, uneori chiar și al unor forme personale: în loc să se spună, ca în latina clasică (pentru claritate, facem abstracție de topică), *potestas curandi* [gerunziu] *infirmos* sau *potestas infirmorum curandorum* [adjectiv în *-ndus*], începe să se spună *potestas infirmos curare* ('puterea de a vindeca bolnavii', Hieronim); în loc de *dare ad biben-*

legătură cu acest lîm exemplu că infinitivul românesc este aproape auto-lat precedat de prepoziția *a* (< *ad*); în loc de *facere ut* - conjunctivul ('a face ca (să)') se folosește infinitivul: *iciam ei* [..] *inuenire mercedem* ('voi face ca să-i gă-?sc un cîștig', *Vitae Patrum*).

4.2.2.4.2. Supraviețuirea participiului prezent ca *ad*->ctiv e îndoielnică: fiind absent din românește, este posibil ca urmașii săi din alte limbi romanice să se explice prin influența latinei scrise. Majoritatea valorilor participiului prezent au trecut la ablativul gerunziului, prin ștergerea valorii instrumentale a acestuia: *ad cellu-im cum omni populo canendo reuertitur* ('se întoarce în îliie cu toți credincioșii cîntînd', Gregorius din Tours; L acest caz folosirea participiului ar fi fost avantajoasă, iminînd ambiguitatea: s-ar fi spus *canens*, dacă cel care nta era subiectul propoziției, și *canente* sau *canenti*, acă acordul se făcea cu *populo* 'poporul, credincioșii'); s-ar putea că tocmai libertatea folosirii gerunziului simplifică dificultățile frazei și ale acordului.

4.2.2.4.3. Participiul perfect se păstrează în toate liniile romanice; din cauza încadrării lui progresive în sîs-•mul perfectum-ului (servește la formarea timpurilor acestui sistem la pasiv, iar prin constituirea noului perfect compus dobîndește un rol similar la activ) își pierde din ce în ce mai mult independența formală și începe să se apropie de tema de perfectum. Această tendință, sîc al unei glume a lui Petroniu, care pune în gura lui din personaje sale agramate forma *fefellitus* (de

verbul *fallo*, constituită după perfectul „reduplieat” *fe-■lli*, deși reduplicarea nu se extinde niciodată la partici-u), cîștigă teren și se ajunge la stabilirea unui raport regulat de derivare între participiu și perfect: un perfect *absconsi* (el însuși o inovație, în loc de *abscondi*) ;rage după sine un participiu *absconsus*, în loc de *abs-mditus* (păstrat în limbile romanice: rom. *ascuns*, v. *ir. icons* etc).

În ce privește valoarea participiului perfect, trebuie observat că își păstrează neschimbată independența față de diateze: alături de valoarea pasivă, predominantă, poa-

,8

te avea și valoare activă, în *pransus* 'care a prînzit', *iu-ratus* 'care a jurat'. Aceste valori se mențin în aproape toate limbile romanice; româna veche și modernă (în cea contemporană folosirea participiului s-a restrîns în favoarea unor derivate cu sufixe, uneori moștenite, deseori împrumutate) îi conferă și nuanțe în plus, cea de adjectiv exprimînd posibilitatea activă și pasivă, cea de adjectiv corespunzător numelui de agent etc: *înfricoșat* 'înfricoșător', *lăudat* 'lăudabil'. În sfîrșit participiul perfect capătă în românește valoarea unui supin pasiv: *apă de băut*, *ușor de spus*; s-a susținut că această folosire reprezintă continuarea supinului latin, teorie neverosimilă (deși formal nu se pot aduce obiecții), deoarece în latinește supinul era pe cale de dispariție.

4*2.3. Diatezele. Latina epocii clasice avea două diateze bine definite: activul (subiectul gramatical îndeplinește acțiunea) și pasivul (subiectul gramatical suferă acțiunea). O a treia diateză „mediul” (subiectul gramatical este interesat la îndeplinirea acțiunii), desigur bogată în perioada preliterară, se menține în cîteva verbe care exprimă în general mișcarea, ca, de exemplu, *uertor* 'mă întorc', *uehor* 'mă duc (într-un vehicul)' (și cu valoare pasivă 'sînt transportat'), *moueor* 'mă mișc' (dar și, pasiv, 'sînt mișcat'), precum și în larga categorie a „deponentelor”, care pentru vorbitorul latin nu mai erau decît verbe active cu flexiune pasivă: *loquor* 'vorbesc', *morior* 'mor', *nascor* 'mă nasc', *opinor* 'cred, sînt de părere', *se-quor* 'urmez'. Nu exista, cum se observă, nici o deosebire formală între mediu și pasiv, acesta din urmă fiind, la origine, o folosire specială a celui dintîi.

Pentru a completa tabloul, trebuie să adăugăm două fapte, la început de importanță redusă: (a) subiectul nedeterminat se exprimă atît prin persoana a III-a singular a pasivului (*dicitur* 'se zice', *itur* 'se merge', *iientum est* 's-a ajuns'), cît și prin persoana a III-a plural a activului (*dicunt* 'se spune', *narrant* 'se povestește')¹⁷, ca și prin persoana a I-a singular a activului (*diceres* 's-ar spune, ai (putea) spune'); (b) diateza medie a verbelor de mișcare se putea exprima și prin activ, însoțit de acuzativul

¹¹ Folosirea aceasta a persoanei a III-a se regăsește frecvent în limba română literară cel puțin pînă în secolul al XIX-lea.

119

ronumelui personal sau reflexiv: *me moueo* 'mă mișc', >. *uertit* 'se întoarce'.

Sistemul diatezelor cunoaște o reorganizare destul de profundă în latina târzie, greu sesizabilă în texte; com-arația romanică îi scoate în evidență mecanismul. Gru-iul „deponentelor”, a cărui formă pasivă era în contracție cu realitatea valorii active a verbelor, dispărea; acest ■nomen, al cărui început poate fi observat încă de la -imele texte literare, se reflectă în scris fie prin flexiu-; a activă a deponentelor, fie, ca o reacție la această ten-nță resimțită ca „vulgară”, prin extinderea analogică a exiunii deponentiale la verbele active; fiindcă verbele » mișcare, ca *ingredior* 'intru', *proficiscor* 'plec', *sequor* 'rmez', sînt deponente, a început să se scrie (și, desigur, : se folosească în vorbirea unor pături sociale) *ambulator* 'mblu' (în loc de *ambulo*), *properor* 'mă grăbesc' (în loc ! *propereo*) etc; de asemenea, după modelul lui *arbitror* 'înt de părere', se scrie *credor* 'cred' (în loc de *credo*).

Echivalența dintre verbele medii și verbele avînd ca >iect direct un pronume personal sau reflexiv duce la extindere considerabilă a verbelor „reflexive” (se poate >rbi chiar de o nouă diateză), cu toate valorile mediului

chiar cu ale pasivului. Textele și limbile romanice eră numeroase exemple: *recipit se* [„reflexiv” clasic] *nscopus et uadunt se* [„reflexiv” nou] *unusquisque ad pitium suum* ('episcopul se retrage și fiecare se duce lural în textul latin] la casa sa', *Itinerarium Egeriae*); *imor sudoris* [.. .] *se desidet* ('lichidul transpirației.. .

depune', *Mulomedicina Chironis*; verbul a fost corec-t de Vegetius în activul *residet*); *frons eius in duo*

.] *se cornua scindit* ('fruntea ei se desface în două coar-■', Pomponius Mela, geograf din secolul I; e vorba) de astele sudice ale Adriatiei); *mala rotunda toto anno mare se possunt* ('merele rotunde se pot păstra tot ui', Palladius).

În aceste condiții, pasivul cu formele de infectum gre-ie și ambigue (corespundeau unui sens activ la depo-nte) trebuie să dispară sau cel puțin să-și restrîngă ilizarea. În cazurile în care era necesară precizarea ne-tiivocă a diatezei pasive (reflexivul avea și alte func-) se recurgea la o perifrază foarte clară: din perioada eliterară toate timpurile perfectumului erau constituite ajutorul participiului perfect însoțit de auxiliarul *sum*,

0

la prezent pentru formarea perfectului, la imperfect pentru mai-mult-ca-perfect, la viitor pentru viitorul anterior; uneori prezentul auxiliarului nu modifica timpul peri-frazei, aceasta rămînînd de prezent, deoarece în sensul participiului predomina valoarea adjectivală: *Războiul cu Gallii* al lui Caesar începe cu fraza *Gallia est omnis diuisa in partes tres* ('Gallia toată este împărțită în trei părți'). Tot astfel, pe lîngă perfectul *laudatus sum*, 'am fost lădat' (rezultatul prezent al unei acțiuni) se putea spune, cu o diferență neesențială, *laudatus fui* (rezultatul prezent al unei acțiuni de la care a trecut o bucată de timp). Pornind de aici s-a constituit un întreg pasiv perifrastic: *laudatus sum* nu mai înseamnă, ca în latina literară, 'am fost lădat', ci 'sînt lădat', *laudatus eram* înseamnă 'eram lădat', nu 'fusesem lădat' etc. Acest pasiv se regăsește în limbile romanice, fără să se poată dovedi că este continuarea vorbită a pasivului latin, a cărui utilizare, cum s-a văzut, era destul de restrînsă. Este tot atît de verosimil ca să fie vorba de o construcție livrescă sau de creații apărute independent. Această din urmă presupunere e întemeiată și pe faptul că verbul *esse* 'a fi' nu e singurul folosit în perifrazele de pasiv (în italiană, de exemplu, există pasive formate cu descendenții verbului *uenire* 'a veni' și *fieri* 'a se face, a deveni', în spaniolă cu *stare* 'a sta' etc.)

4.2.4. Tipurile flexionare. Ca și în cazul substantivelor, tipurile flexionare din manualele de gramatică au fost stabilite de antici și oferă aceleași avantaje de comoditate, însoțite de aceleași unificări și simplificări, uneori abuzive. Se știe că există patru „conjugări”, definite

prin forma infinitivului: prima în *-are* (*cântare*), a doua în *-ere* (*uidere*), a treia în *-ere* (*legere*, *facere*), a patra în *-îre* (*uenire*); în cadrul celei de a III-a se găsesc două sub-tipuri: (a) cu prezentul consonantic (verbe tematice în realitate — prezentul comportă, între consoana finală a radicalului și desinențe, vocala *e* sau *o*, devenită *i* și, respectiv, *u*) și (b) cu prezentul în *-i-* (la acestea infinitivul în *-ere* provine fonetic din **-îre*). În afara acestor patru conjugări, latina posedă câteva verbe „neregulate” (în realitate verbe radicale atematice — desinențele se atașează direct radicalului monosilabic —, uneori „supletive”),

121

arte frecvent folosite și, din această cauză, conservate

majoritate de limbile romanice, cu toată dificultatea zădită din debilitatea corpului fonetic:

*do, dare, dedir turn*¹⁸ 'a da' (rom. *da*, cu perf. *dedei, dădui*, it. *dare*, ov., cat., sp., port., *dar*), *eo, îre, î(u)i, itum* 'a merge'

rom. *im*, pers. *I pi*, fr. *irai*, viitor, prov., sp., port.

compusele românești *ieși < exire, p(i)eri < perire, i < subire* au trecut la conjugarea a IV-a), *fero, ferre, li, latum* 'a duce, a purta' (păstrat și „regularizat” în npuse: rom. *sufiri*, it. *soffrire*, eng. *sufrire*, fr. *souffrir*, :, sp. *sufrire*), *sum, esse, fui* (rom. infinitiv *fi*, provenit i verbul *fio*, ind. prez. *sînt* și, conjunct, *(-)s(-), ești-e* provin din amenajări ale unor forme neliterare ■ ale ;zentului latin, perf. *fui*, it. prez. *sono*, inf. *essere*, rf. *fui*, fr. *suis*, inf. *etre*, perf. *fus* etc), *uolo, uelle, uo-*

(regularizat în toată România, la conjugarea a II-a, '*eo, uolere, uolui* și păstrat astfel: rom. *vrea*, it. *volere, vouloir*, eng. *vulair*, prov. *voler*) etc. Trebuie amintit că cele patru conjugări se descriu nu-i pe baza formelor de infectum, cele de • perfectam td în principiu independente de acestea și nededuțate din ele. Această situație este păstrată în limbile ironice (în spaniolă și portugheză, ca și în aromână zonarea a III-a dispăre la o dată relativ recentă).- Se malează câteva schimbări de detaliu:

(a) Subcategoria în *-i-* a conjugării a III-a, numeric acă, dispăre și verbele care o constituiau trec fie la jugarea a III-a consonantică, fie la conjugarea ;a' IV-a •*io* devine **faco* — persoana a III-a-pl. *facunt* e ates-i epigraf ic —, *fugio, -er2* devine *fugio, -îre*).- ' ■

(b) Se produc fluctuații în inventarul conjugărilor: be de conjugarea a II-a trec la a III-a și invers *res-dere* devine *respondere*: rom. *răspunde*, it. *rispondere*, . *respuonder*, fr. *repondre*, v. prov. și cat. *respondere*; *Ire* devine *cădere*: rom. *cădea*, it. *cădere*, fr. *choir* etc.)

(c) Independența originară a temei de perfectum (și ;upin) față.de tema de infectum se atenuază treptat. i în perioada preliterară, mare parte din verbele con-

¹⁸ După o tradiție școlară (reflectată în dicționare), cele patru e sînt cele de indicativ prezent, infinitiv prezent, indicativ :ct, supin.

jugării I și a IV, ca și câteva de conjugarea a II-a cunosc interdependența temelor, fiecare formă putînd fi dedusă din alta: *canto*, pers. a II-a *cantās*, perf. *cantāui*, supin *cantātum, deleo, deles, deleui, deletum, audio audjs, au-dîui* (dar există și *audii*) *auditum*; se observă că, în afara vocalelor lungi, *ă, e, i*, comune celor trei teme, toate exemplele al«se au perfectul în *-ui*. Acest detaliu este bogat în consecințe: pentru vorbitor există o modalitate regulată de a forma perfectul și supinul pornind de la prezent: se înlocuiesc prin *-ui* și *-turn* desinențele de prezent, cele două forme caracterizîndu-se prin accentuarea vocalei presufixale (*cantāui* — *cantātum, deleui* — *deletum, audiui* — *auditum*); după dispariția, semnalată de sursele antice, ale lui *-u-* accentul se menține pe aceeași vocală (*cantāi* pentru *cantāui*). De aici tendința de a constitui și la conjugarea a III-a o flexiune „regulată” cu perfectul în *-ui* și supinul în *-utum*. Punctul de plecare l-au constituit verbele terminate la prezent în *-u-*, conjugate în limba literară după modelul *battuo, -is, băt-tui, battutum*; elementul *-u-*, fiind simțit de vorbitori ca o marcă de perfect, este eliminat de la prezent (fapt atestat de texte), iar accentul perfectului se deplasează pe *-u-*, obținîndu-se astfel o flexiune perfect paralelă cu a conjugărilor regulate: *batto, -is, battui, battutum <>*, rom. *bat, bați, bătui, bătut*). Raportul astfel stabilit între un

perfect în *-ui* și supinul (== participiul perfect) în *-utum* s-a bucurat de succes în latina târzie și în limbile romanice, continuând să câștige teren (în v. rom. perfectul și participiul verbului *a face* erau *feciu*, *fapt*, înlocuite azi cu *făcui*¹⁹, *făcut*). Se stabilește, de asemenea, o relație între perfect și participiu la verbele care n-au perfectul în *-ui*: părțile în *-sus* (caracteristice verbelor terminate în dentală) contribuie la extinderea perfectelor în *-si*: participiul *occisus* 'ucis' atrage un perfect *occisi* (în locul formei clasice *occidt*), după *pre(he)nsus* se constituie un perfect **prensī* etc.

¹⁹ E interesant de semnalat, pentru ilustrarea evoluției lingvistice și pentru metodă, că un olar roman și-a iscălit un vas *Maticius fecuit*; dacă vechile forme românești n-ar fi fost atestate, ar fi fost la îndemână ispita de a atribui o dată latină formei românești *făcui*; în realitate e vorba de fenomene independente în cadrul aceluiași sistem lingvistic, la date diferite.

123

(d) Se produce o scindare la singurele conjugări pro-ictive²⁰, prima și a IV-a. Prin procese analogice com-exe, o parte a verbelor denominative de conjugarea a -a primesc la prezentul indicativului (la singular și la rs. a III-a pi.) sufixul *-se-* („incoativ” la origine, ară-îd începutul unui proces și trecerea la o nouă stare); rbele incoative formează de obicei perechi cu verbele stare: *seneo* 'sînt bătrîn' — *senesco* 'îmbătrînesc', *flo-■* > 'sînt în floare' — *floresco* 'înfloresc'²¹; amîndurora le răspund substantive: *senex* 'bătrîn', *jlos* 'floare'. Șuiul e precedat de vocala *-e-* sau *-i-*. Latina dunăreană i și ibero-romanica și cîteva dialecte italiene) preferă •ma -esco, în timp ce România centrală (italiana, franca, provensala, catalana) generalizează forma *-isco*. Pa-el cu această extindere a folosirii sufixului *-se-*, dar o arie mult mai restrînsă (româna și cîteva dialecte liene) sufixul de origine greacă *-izo* se folosește pen-l aceleași persoane ale unei părți a verbelor denomina-e de conjugarea I. Există deci, în faza târzie a latinei nărene, două noi tipuri flexionare, limitate la verbele nominative și la prezentul indicativului, al conjuncti-lui și al imperativului. Pentru claritate, dăm mai jos radigma reconstituită a acestor noi tipuri de prezent)tăm și accentul, deoarece se consideră că adăugarea 'ixelor și repartizarea lor inegală ar servi și la menți-rea accentului pe același element morfologic, evitîn--se fluctuațiile:

Conj I	Conj. a IV-a
<i>*seruizo</i>	<i>floresco</i>
<i>*seruizas</i>	<i>florescis</i>
<i>*seruizat</i>	<i>florescit</i>
<i>seruāmus</i>	<i>florimus</i>
<i>seruātis</i>	<i>floritis</i>
<i>*seruizant</i>	<i>florescunt</i>

²⁰ Amintim că tipurile flexionare productive sînt cele în ca-l căroră se pot crea sau introduce cuvinte noi; în cazul ver->r e vorba în primul rînd de cele denominative (derivate de în substantiv sau un adjectiv).

²¹ Verbele de stare (*floreo*, *seneo*) sînt de conjugarea a li-a latinește. Trecerea la conjugarea a IV-a s-ar putea datora i cauze fonetice: e urmat de vocală a devenit *-i-* (consoană), i ce face ca întregul grup să intre în categoria verbelor în (amintim că *rapio*, *răpire*, de exemplu, a devenit *rapio*, *ra-*', de conjugarea a IV-a).

4.2.5. Transformări în flexiune. Pe lingă schimbările cu caracter general expuse în paragraful precedent, verbul latin a suferit unele modificări de detaliu, din care vom semnala cîteva, privind mai ales desinențele.

4.2.5.1. La indicativul prezent, desinența *-is* a conjugării a rV-a se extinde la celelalte conjugări, pe o arie cuprinzînd latina dunăreană și Italia sudică; se spunea deci **cantis* în loc de *cantas* (rom. *cînți*, it. *canti*), **uidis* în loc de *uides* (rom. *vezi*).

La persoana a III-a pi. se produce o nivelare a terminației: față de patru forme diferite (*-ant*, *-ent*, *-unt* și *-iunt*), limbile romanice prezintă numai două (*-ant* și *-ent* în cele ibero-romanice; -

ant și *-unt* în română și italiană: **habunt* > *au*, pentru *haoent*, **audunt* > *aud*, pentru *audiunt*; franceza generalizează terminația *-ent*); fiind parțial atestat în texte (*facunt* pentru *faciunt* într-o inscripție din Pannonia, interpretabil însă și ca schimbare de conjugare), fenomenul ar fi putut începe și înaintea diviziunii romanice.

4.2.5.2. Perfectul latin nu avea, cum se știe, o formă unitară, deoarece reprezenta atât o multitudine de forme ale perfectului indo-european, cât și aoristul indo-european (timp care făcea abstracție de durată și de încheierea acțiunii verbale). Existau astfel perfecte „radicale” (de obicei cu alternanța vocalei din rădăcină: prezent *lego*, perfect *legi*, prez. *făcio*, perl *jsci*), perfecte cu reduplicare (prez. *cado*, perf. *cecidī*, prez. *tango*, perf. *te-tigi*, prez. *do*, perf. *dedi*), perfecte „sigmatice” (vechi aoriste, formate cu ajutorul unui element *-s-*: prez. *dico*, perf. *dixi*, prez. *scribo*, perf. *scripsi*) și perfecte în *-u-* (vocală sau consoană: prez. *sono*, *-ăs*, perf. *sonui*, prez. *laudo*, *-ăs*, perf. *laudăui*, prez. *habeo*, *-es*, perf. *habui*, prez. *rapio*, *-is*, perf. *rapui*, prez. *nosco*, *-is*, perf. nou, prez. *audio*, *-Is*, perf. *audiui*); vorbitorii asimilau ușor cu această categorie verbele care aveau un *-u-* în temă (*fu-i*, *statu-i*). Numai perfecte în *-s-* și în *-u-* erau productive, fiind și mult mai clar marcate, ceea ce a dus la extinderea lor în dauna celorlalte formații: sînt atestate *canuit* pentru *cecinit*, *capuit* pentru *cepit*, *absconsi* pentru *abscondi*, *attinxit* pentru *attigit*, *morsit* pentru *mo-*

rdit etc. S-a văzut (p. 123) că progresul, tipului ter-lat în *-u-* cu accentul pe vocala precedentă a dat naș-e unui nou perfect în *-ui* (și, după acest model, în , cu schimbarea accentuării: *-iii*, *-ii*. Schimbări se produc însă și în cadrul flexiunii per-tului. Formele de pers. a li-a sg., a li-a și a III-a pi., *-u-* (*cantauisti*, *cantauistis*, *cantauirunt*) erau, de la în-uturile scrisului, concurate de forme fără *-u-*, mult [frecvente decît cele dintîi și, pe cît se pare, mai hi: *cantasti*, *cantastis*, *cantarunt*; acestea au atras pierrea lui *-u-* și la persoanele I și la III-a sg., deoarece nu mai era util ca marcă a perfectului, aceasta fiind jurată de locul accentului; apar astfel *cantâi*, la pers. ?, *cantât*, la pers. a III-a sg., forme atestate de gra-;ici și de poeți; tot, la pers. a III-a se semnalează și ' forme analogice, foarte diferite: *-ait*, *-aut*, *-iui*, nu iai atestate epigrafic, dar și confirmate de limbile ro-îce. Latina dunăreană păstrează tipul *cantâi* — *can-* menținînd astfel opoziția pur accentuată dintre pers. [I-a a prezentului și perfectului la conj. I: lat. *cân*— *cantât* > rom. *cintă* — *cîntă* (vocala *-â* sub *ac-t* e probabil recentă și se explică poate prin evitarea mimiei cu imperfectul, *cîntă* I *cantâbat*). Este de supus că aceeași simplificare a avut loc și la pers. I •al: *-ă(m)mus*, *-i(m)mus* (geminarea lui *-m-*, greu ex-abilă, rezultă din unele tratamente romanice), v. rom. *âm*, *auzim*.

³ersoana a li-a pi. *-astis*, *-istis* se păstrează în lim-unde *-s* final nu dispare (franceza, spaniola, portu-;a); în celelalte limbi, omonimia cu persoana a li-a se rezolvă în mod diferit, așadar după scindarea uni-Jatine. Pentru latina dunăreană (sau faza romanică nirie) se pot reconstrui terminațiile analogice **-ătus*, *ts*: v. rom., *cîntat*, *auzit*.

³entru persoana a IU-a pi. asistăm la o inovație de natură, care afectează latina dunăreană (cu simili-ni în catalană și portugheză): terminațiile *-ărunț*, *at* (pentru *-ierunt*) *-erunt* ale perfectului au fost în-ite prin *-ărant*, *-irant*, *-erant* ale mai-mult-ca-perfec-i; rațiunea acestei substituiri rămîne obscură; după

unii, ar fi vorba chiar de o transformare analogică relativ recentă a vechilor terminații.

în flexiunea perfectelor cu accentul pe radical, .cele în *-s-* constituind grupul productiv, se produc transformări identice: pers. a III-a plural* în *-itus* (**dixitus* > v. rom. *ziset*, **deditus* > v. rom. *dedet*, **uenitus* > *venet*) și pers. a III-a pi. *-rant* (*dixerant* > *ziseră*, *dederant* > v. rom. *dederă*, *uenerant* > v. rom. *venera*).

La acest tip de perfect, persoanele singularului și persoana I pi. n-au suferit schimbări (*dixi* > v. rom. *zis(u)*, *dixisti* > *ziseși*, *dixit* > *zise*, *diximus* > v. rom. *zisem*, *ueni* > v. rom. *ven(r)î(u)*, *uenisti* > *ven(r)iși*, *uenit* > v. rom. *ven(r)e*, *uenimus* > v. rom. *ven(r)em(u)*, *dedi* > v. rom. *dedî(il)*, *dedisti* > *dedeși*, *dedit* > *dede*, *dedimus* > *V. rom. dedem(u)*)-².

4.2.5.3. Conjunctivul prezent românesc are la primele două persoane ale singularului și

pluralului forme preluate de la indicativ. Dacă această simplificare datează din latina dunăreană (cum ar părea s-o sugereze un fenomen similar din vechea franceză) sau dintr-o fază ulterioară, nu se poate preciza. Trebuie observat însă că în ansamblul teritoriului romanic conjunctivul a suferit reamenajări foarte diferite.

4.2.5.4. Persoana a li-a pi. a imperativului capătă în latina dunăreană (ca și în Gallia) desinența indicativului prezent (fenomenul e atestat în texte, ca, de exemplu, în inscripția pompeiană, citată mai sus: *itis, foras rixsatis* 'plecați, încăierați-vă afară!' pentru *ite, rixate*), în timp ce în alte regiuni (Italia) desinența de imperativ se extinde la indicativ. Toate acestea echivalează cu menținerea diferenței dintre indicativ și imperativ numai la pers. ai li-a sg. (ceea ce corespunde, de altfel, cu situația originală).

Schimbările descrise mai sus nu afectează, cum s-a putut vedea, decât detalii, numeroase dar puțin semn-

²² Formele v. rom. *șeziim, văzum* sînt relativ recente și se explică prin apropierea de participiul *șezut, văzut* cu care perfectul intrase în relații de derivare.

127

ative în raport cu multitudinea formelor verbale m li toți lor ^ în raport cu sistemul verbal, în general. ÎS specifice latinei dunărene se reduc la cîteva Smesi la foarte puține inovații (majoritatea neizo-rcu paralele în alte regiuni) stătea și conservarea ■jdunii verbale latine contrastează în mod vizibil cu SXarea profundă și generalizată a declinării.

5. LEXICUL

5.0. Vocabularul unei limbi este, se știe, partea cea mai puțin stabilă, cea mai frecvent supusă inovațiilor de tot felul (atît în inventar cît și în valoarea semantică), receptivă la influențe străine, durabile sau numai trecătoare, teren de acțiune a grupurilor sociale și uneori chiar a unor indivizi; folosirea cuvintelor diferă nu numai de la o generație la alta, ci se reînnoiește în cursul unei singure generații; chiar și un singur individ folosește, în raport cu împrejurarea și cu natura relațiilor cu colocutorii, cuvinte diferite pentru exprimarea aceleiași noțiuni sau a unor noțiuni apropiate.

Fără îndoială, toate aceste schimbări și diferențieri sociale sau culturale nu afectează concomitent toate domeniile lexicului, căci într-un asemenea caz înțelegerea înăuntrul unei comunități lingvistice ar deveni imposibilă. Cuvintele cele mai frecvente, raportîndu-se în general la domeniile cele mai importante ale vieții de toate zilele, suferă schimbări mai puțin profunde, ceea ce conferă lexicului, în ce are esențial, o oarecare stabilitate, capabilă să-i mențină atît trăsăturile fundamentale, formale și etimologice, cît și sistemul de derivare; în ultimă instanță, elementele stabile ale vocabularului sînt cele care conservă gramatica unei limbi.

Pentru a încerca reconstruirea vocabularului latinei dunărene, trebuie să ținem seama de dificultățile izvo-rîte din situația schițată mai sus, avînd în vedere și faptul că materialul de care dispunem se reduce în esență la datele privind lexicul latinei vulgare în general (ceea ce ne permite să surprindem unitatea romanică) și la vocabularul dialectelor românești, pornind de la cele mai vechi documente (ceea ce ne oferă informații despre tre-

9 — Latina dunăreană

129

:urile specifice latinei dunărene). Pe aceste două axe, î a unității și cea a caracterelor specifice ne vom ienta expunerea.

5.1. Elementele de unitate. Aproape 500 de cuvinte ine se regăsesc în toate¹ limbile romanice. Este în jra îndoielii că acestea erau folosite de imensa majo-ate a vorbitorilor limbii latine. Acest lucru nu în-îmnă însă că erau singurele cuvinte uzuale și univer-. răspîndite ale latinei târzii: e posibil ca multe culte să fi dispărut din una sau alte dintre limbi într-o oacă neprecizabilă, situată între unitatea latină și pri-?le mărturii scrise romanice, și de aceea să nu poată incluse în listă; după cum nu înseamnă că toate sînt

fel de importante pentru vorbitori: s-au putut con-■va pe întregul teritoriu romanic termeni tehnici pre-i, dar rar folosiți în vorbirea curentă (lat. *balteus* > n. *balț*, și azi de o folosire restrânsă, *capistrum* > *că-stru*, *plantago* > *pătlagină*, de exemplu). Cu aceste scizări, se poate afirma că fondul lexical păstrat în ite limbile romanice era aproape suficient pentru ca •uitorii Imperiului să se poată înțelege cu privire la incipalele subiecte ale vieții de toate zilele. Într-evăr, acest fond unitar cuprinde un număr important

a.ș-a-numite „unelte gramaticale”, conjuncții: *aut* > rom. *au* 'sau', *et* > v. rom. *e* 'și', *quando* > **cînd*, *quo-yio*² > *cum*, *si* > *să* (*se*) în v. rom. și 'dacă'; prepo-

¹ Atît cifra cît și noțiunea 'toate limbile romanice' sînt re-ve, dar utilizabile, din punct de vedere practic, pentru de-terea noastră. Se consideră că există 10 limbi romanice dintre e una, dalmata, nu mai e vorbită și datele pe care le pose-n sînt, prin forța lucrurilor, incomplete. Cifra de 10 e rela-i, și datorită dificultății de a stabili granița dintre limbă și lect și de a defini cu criterii lingvistice sigure unitatea unei bi (sînt reunite sub un singur nume idiomuri foarte diferite,

de exemplu, „reto-romana”). Vom considera, de aceea, în d convențional, drept prezent într-o limbă (și prin adițiune,

toate limbile romanice) orice cuvînt care se găsește la un ment dat cel puțin într-o regiune a uneia din cele zece arii 'vistice tradiționale. Informațiile lexicografice sînt cele ofe-i de *Romanisches etymologisches Worterbuch* (= REW) de

Meyer-Lubke, corectat atunci cînd am putut detecta o eroare dentă.

² Dăm aici forma literară; rom. *cum* provine dintr-o pronun-s rapidă, *como*, a lui *quomodo*.)

ziții: *ad* > *a*, *ante* — sub forma compusă «b *ante* > (în)ainte, *contra* > *către*, *de* > *de*, *in* > *în*, *per* > *p(r)e*, *super* 'deasupra' > *spre*; pronume: aZter > rom. *alt*, *ego* > *eu*, *iile* > *el*, *ipse* 'însuși' > *ins(ul)*, *iste* > *ăst*, *nos* > *noi*, *noster* > *nostru*, *qui(s)* > *ci(ne)* (pentru detalii vezi mai .sus, p. 101; rom. *care* provine din lat. *quali(s)*, *se* > *se*, *suus* > *său*, *tu* > *tu*, *uester* > *vostru*, *uos* > *voi*; adverbe: *magis* > *mai*, *non* > *nu*, *sic* 'astfel' > *și*, *ubi* > v. rom. *iu(o)* 'unde', *unde* 'de unde' > *unde*; substantive desemnînd noțiuni curente, privind omul, părțile corpului, familia, îmbrăcămîntea etc.: *homo* > *om*, *mulier* > *muier*; *barba* > *barbă*, *bracchium* > *braț*, *caput* > *cap*, *dens* > *dinte*, *digitus* > *deget*, *ma-nus* > *mină*, *nasus* > *nas*, *filius* > *fiu*, *frater* > *frate*; *camisia* > *cămașă*; *casa* > *casă*, *fenestra* > *fereastră*, *porta* > *poartă*; *farina* > *făină*, *panis* > *pline*; natura — vegetală, animală, minerală, geografică sau meteorologică —: *flos* > *floare*, *fraxinus* > *frasin*, *gratium* 'grăunte' > *grîu*, pi. *grîne*, *urtica* > *urzică*; *bos* > *bou*, *cabal-lus* > *cal*, *ceruus* > *cerb*, *lepus* > *iepure*, *lupus* > *lup*, ■*musca* > *muscă*, *piscis* > *pește*; *argentum* > *argint*, *fer-rum* > *fier*, *sal* > *sare*; *campus* > *cimp*, *lacus* > *lac*, *mons* > *munte*, *ualles* > *vale*; *aqua* > *apă*, *caelum* > *cer*, *nix* > *nea*, *nox* > *noapte*, *uentus* > *vînt*; sînt de asemenea bine reprezentate numele care desemnează unelte de lucru sau produse finite: *anellus* > *inel*, *carrus* > *car*, *chorda* > *coardă*, *corrigia* > *curea*, *cuneus* > *cui*, *fi-lum* > *fîr*, *furca* > *fîrcă*, *fusus* > *fus*, *mensa* > *masă*, *olla* > *oală*, *rota* > *roată*, *saccus* > *sac* etc.

Denumirile calităților celor mai generale constituie nucleul adjectivelor păstrate în toate limbile romanice: *bonus* > *bun*, *directus* > *drept*, *grauis* > *greu*, *grossus* > *gros*, *integer* > *întreg*, *largus* > *larg*, *longus* > *lung*, *nouus* > *nou*, *plenus* > *plin*, *siccus* > *sec*, *uiuus* > *viu*; multe se referă la percepțiile senzoriale: *acer* 'ascuțit, înțepător' > *acru*, *albus* > *alb*, *asper* > *aspru*, *calidus* > *cald*, *dulcis* > *dulce*, *mollis* > *moale*, *niger* > *negru*, *ui-ridis* > *verde*; altele privesc starea fizică și morală: *sa-nus* > arom. *sin* 'sănătos', *surdus* > *surd*, *tristis* > *trist*. Aceeași este situația verbelor; cele al căror conținut semantic e cel mai bogat sînt mai bine reprezentate în

131

>ndul panromanice: *cado* > *cad*³, *clamo* > *chem*, *col-go* > *culeg*, *credo* > *cred*, *cresco* > *cresc*, *dlco* > *zic*, *o* > *dau*, *fado* > *fac*, *habeo* > *am* (această formă româ-sască are

obscurități etimologice, dar restul conjugării mai clar), *laudo* > *laud*, *laxo* 'dau drumul' > *las*, *ligo* > ■g, *nascor* > (mă) *nasc*, *placeo* > *plac*, *pono* > *pun*, ?rf. *potui* > *putui* (prezentul rom. pot, mai vechi *poci(u)* -ovine dintr-un prez. refăcut *poteo*), *quaero* > *cer*, *res-jndeo* > *răspund*, *sedeo* > *șed*, *sto* > *stau*, perf. *a* > *fui* (prezentul are o istorie mai complexă), *teneo* > *n*, *uolo* > *voi*; numeroase verbe de mișcare sînt de ase-enea prezente în ansamblul limbilor romanice: *duco* > *ic*, *exeo* > *ies*, *fugio* > *fug*, *porto* > *port*, *uenio* > *vin*. Lista ar putea fi mult lungită și corespunde în ge-îral cu esențialul vocabularului latin, cu elemente in-spensabile comunicării; de aceea cuvintele enumerate ai sus se regăsesc, în general, în literatura clasică. Per-stența de-a lungul secolelor și indiferența față de știri a acestui bogat fond lexical nu trebuie să dea naș-re unei imagini false a unității latine, nediferențiate spațiu și imuabile în timp și nici ideii că milioane de meni izbuteau să se înțeleagă cu vocabularul lui Cae-r sau al lui Cicero. Pe de o parte, multe cuvinte din ndul clasic, și nu din cele neînsemnate, nu figurează t numai în această listă, dar nu s-au păstrat în nici o nbă romanică, ceea ce permite presupunerea că au ?it din uzajul curent încă din Antichitatea tîrzie. Pe de ;ă parte, printre cuvintele panromanice nu puține erau tal necunoscute sau foarte rar folosite în epoca clasică, teva exemple vor preciza afirmațiile noastre. Cuvinte rente în epoca clasică, ca *aeger* 'bolnav', *ago* 'fac', *ris* 'ureche', *cano* 'cînt', *edo* 'mănînc', *emo* 'cumpăr', o 'plîng', *loquor* 'vorbesc', *paruus* 'mic', *pulcher* 'fru->s' etc, nu se mențin în nici o limbă romanică și sînt oculte cu sinonime sau cu propriile lor derivate (de-iri diminutivele numelor — *auricula* pentru *auris* — frecventativele verbelor — *canto* pentru *cano* —). în limb, ansamblul limbilor romanice atestă folosirea cultă în perioada tîrzie a unor cuvinte necunoscute în rioada clasică (uneori absente din toate textele latine

³ Dăm pentru latină și română pers. I sing., chiar dacă nele literare românești nu provin direct din cele latine.

de care dispunem): *angelus* > *înger*, **baba* > (pi.) *bale*, *camisia* > *cămașă*, *carrus* > *car*, *mastico* > *mestec*, *men-sũiro* > *măsor*, *mino* > *mîn*, **oblĩto* > *uit*, *talio* > *tai*, *titio* > *tăciune* etc.

Cauzele și sensul acestor schimbări, a acestei înnoiri a „stocului” lexical au fost sintetizate de A. Ernout (*As-pects*, p. 285) și nu e cazul să insistăm deocamdată: „se constată îndeosebi o tendință spre simplificare, al cărei rezultat este dispariția arhaismelor și anomaliilor în favoarea formelor regulate, de obicei de origine familiară sau vulgară. Se constată de asemenea o tendință spre reducerea numărului de dublete sinonimice, a formelor supraabundente și spre ștergerea, prin aceasta, a nuanțelor de sens: în această privință, sărăcirea vocabularului e neîndoielnică și lexiconul pierde în precizie ceea ce cîș-tigă în facilitate”. Trebuie adăugat numai că sub aparența însăși a imuabilității formei unor cuvinte păstrate se ascund schimbări, uneori importante; ele se raportează la sens. Dacă, de exemplu, constatăm că în latinește exista cuvîntul *focus* și că descendenții acestuia sînt folosiți pe toată întinderea României, nu trebuie să tragem concluzia că nu s-a produs nici o schimbare: în timp ce în latina literară *focus* însemna 'vatră', azi înseamnă, peste tot, 'foc', ceea ce ne obligă să presupunem că încă din latina tîrzie căpătase acest sens, înlocuind un termen vechi și „nobil”, *ignis*. Există însă și schimbări mai puțin evidente. Toate limbile romanice exprimă culoarea 'negru' prin descendenții latinescului *niger*, cu aceeași semnificație. în aparență, deci, nici o schimbare semantică. Dar latina dispunea, cum ne amintește E. Co-seriu (TLL, II, 1964, p. 139—186, în special 158, 169— 170, 174—175), de la care împrumutăm exemplul, și de un al doilea termen pentru denumirea aceleiași culori, *ater*, cu care *niger* forma o pereche analogă cu cea a denumirilor culorii 'alb', constituită din *albus* și *candi-dus*.

Deosebirea dintre cele două perechi de sinonime constă în prezența sau absența 'strălucirii': *candidus* însemna 'alb strălucitor' (derivă în *candere* 'a fi incandescent'), în timp ce *albus*

desemna 'albul mat'; la fel *ater* desemna, după toate probabilitățile, negrul fără strălucire, în timp ce *niger* era negrul lucios. Abandonându-se această distincție nu s-a produs numai o simplificare a

133

cului lexical și o sărăcire a sinonimiei, ci, ca o consecință, o extindere a sensului celor doi termeni păstrați românește, *albuș* și *niger*: ei nu mai înseamnă 'alb' și, respectiv, 'negru lucios', ci atât 'alb mat' cât și 'strălucitor' și, respectiv 'negru mat' și 'negru lu-»,

3

Se observă deci că lexicul, componentă esențială a tații latine, este în permanentă evoluție, ca de altfel te elementele limbii, dar mai profund decât acestea, -a lungul secolelor, atât în timpul unității administra- a Imperiului, cât și după scindarea lui și chiar după erea părții occidentale, schimbările se răspîndeau pe -egul teritoriu datorită rolului de limbă comună de ilizație pe care-l juca latina. Astfel se explică consul limbilor romanice în privința unor fapte lexicale line de norma clasică și apărute într-o epocă foarte ie.

5.2. Elementele specifice. Nu există, se știe, limbă lună care să nu prezinte mărunte diferențe regionale, stînd fie în supraviețuiri ale unor stări mai vechi mdonate pe majoritatea teritoriului), fie în inovații cifice și limitate. Dacă pentru cele dintîi nu trebuie tate rațiuni speciale (poate, cel mult, izolarea regio-ă și rezistența voită la schimbări), pentru inovații tre-e date explicații și trebuie definită importanța lor în em. Nu ne vom opri aici la mecanismul general al imbărilor lexicale, ci numai la situația specială a vo-ularului latinei dunărene, în raport cu vocabularul origine latină al celorlalte limbi romanice (uneori al amblului lor); fără îndoială, cea mai mare parte a Dinenelor se explică prin cauze interne, ținînd de cționarea însăși a limbii (alegeri diferite între sino-le, formarea unor cuvinte noi, cele mai multe dintre imbările de sens etc); unele totuși se datorează unor ze externe, ținînd de condițiile sociale, politice și cul-ile specifice regiunii (legături mai puțin intense cu identul Imperiului decât cu partea sa răsăriteană, na-i diferită a unor instituții, contacte cu alte populații).

5.2.1. In ce privește alegerea dintre sino-n e, româna se deosebește uneori de majoritatea ce-alte limbi romanice, deosebirea care are șanse de a reprezenta o situație din faza latinei dunărene. Iată cî-teva exemple. Pentru a desemna 'tatăl' și 'mama' latina dispunea, între altele, de o pereche de substantive vechi, solemne și banale totodată, *pater* și *mater*, și de o a doua, provenind din limbajul infantil, *tata* și *marama* (acesta din urmă însemnând și 'sîn'); la o dată care nu poate fi stabilită, latina dunăreană sau faza ei romanică a pierdut prima pereche, conservînd-o numai pe a doua (*tata* se păstrează și în Italia centrală și sudică, în dalmată și trece în albaneză și în limbile slave din Balcani); 'plîng' se spunea *fleo*, cu sinonimele expresive *ploro* 'mă lamentez, urlu' și *plango* 'îmi lovesc pieptul în semn de doliu, jelesc, bocesc'; *fleo*, neutru din punct de vedere stilistic, a fost eliminat din toate regiunile, iar cele două sinonime au fost diferit alese de limbile romanice, *ploro* păstrîndu-se în limbile occidentale, *plango* căpătînd sensul lui *fleo* în sardă, italiană și română (dar și, alături de *ploro* și cu sens puțin diferit, în celelalte limbi). Pentru a desemna noțiunile legate de măcinatul grînelor, latina poseda un sistem destul de complicat: *molo* 'măcin' un derivat nominal vechi (fără sufix), *mola* 'rîșniță, moară', iar 'morarului' i se zicea *pistor* (de la *pinso* 'sfă-rîm, pisez'); în perioada tîrzie, raporturile de derivare au suferit schimbări: din *mola* provine adjectivul *moli-nus*, substantivat în *molinum* 'mora', iar de aici *moli-narius* 'mora'; latina dunăreană nu participă la această restructurare: se păstrează *mola* (> *moară*; alte limbi îi conservă de asemenea, cu sensul 'rîșniță'), din acesta derivă, la o epocă nedeterminabilă, un nume de meseriaș **molaris* (> *morar*), iar verbul *molo*, păstrat în tot restul României, e înlocuit cu un vechi împrumut grecesc *machino(r)* 'lucrez cu o «mașină»-' (>*macin*). Acest exemplu ilustrează mai multe modalități de individualizare ale lexicului latinei dunărene: pe

de o parte,, conservarea unui cuvînt vechi (*mola*) cînd celelalte regiuni prezintă o inovație (*molinum*); pe de altă parte» o inovație la care participă latina dunăreană („tehnificarea” împrumutului grecesc *machino(r)*), cînd celelalte regiuni păstrează termenul vechi (*molo*). Aceste două modalități pot fi exemplificate și prin alte cazuri, din care vom cita cîteva.

135

5.2.1.1. Latina dunăreană conservă (singură sau preună cu unul sau două idiomuri izolate) cuvîntul :hi, în timp ce alte regiuni prezintă inovații. E vorba largă măsură de cuvinte uzuale, iar dispariția lor din ;ident (dacă nu li se vor găsi cîndva urme în vreun i necercetat) se poate atribui hazardului (care joacă ?1 un rol în istoria lingvistică): *scio* (> *ști*, păstrat și sardă) e înlocuit peste tot cu *sapio* (la origine 'a avea ;t'); uneori, cuvinte uzuale latine nu se păstrează de-în românește, ceea ce implică cu certitudine prezența stora în latina dunăreană, fără însă a presupune ne-irat dispariția lor la o dată veche din latina celor-;e regiuni ale Imperiului: *agilis* 'repede, agil' > *ager*, *.ticum* > *cîntec*, *felix* > *ferice*, *hospitium* 'relații de litalitate' > *ospăț* (cuvîntul există și în greaca mo-■nă, orci-u, cu un sens latin evoluat 'casă'), *iudicium* > *eț* 'judecată' (sens vechi), *lingula* > *lingură*, *ouis* > *e*, *perambulo* > *primblu* (> *plimb*) etc.

5.2.1.2. Pe de altă parte, multe cuvinte uzuale în la-?ște și păstrate în toate celelalte limbi romanice nu t atestate în românește; desigur că nu toate au dispă- încă din faza latinei dunărene (datarea precisă a apariției nu e posibilă), dar pentru unele dintre acestea ite fi vorba de o ieșire veche din uzul vorbitorilor, aflăm deci în fața unei inovații de un tip special, stînd în înlocuirea, caracteristică numai latinei dună-e, a unor cuvinte uzuale; bună parte dintre ele au t înlocuite prin propriile lor derivate latine, tendință cifică ansamblului României; pentru acest grup da-ea latină e verosimilă. Astfel, diminutivele iau locul >r cuvinte vechi: *muscus* 'mușchi' (plantă) e înlocuit ra *musculus* > *mușchi*, *pix* 'smoală' prin *picula* > *pă-ă*, *rete* prin *retella* > *rețea*; adjectivele substantiv!-B sînt preferate substantivelor de la care derivă: *pol-*

'degetul mare' e înlocuit de *pollicaris* > arom. *pulicar*, ix prin *radicina* > *rădăcină* (ca în franceză, de alt-. Se observă deci că pierderea unor cuvinte păstrate tot restul domeniului romanic nu separă în structură na dunăreană de celelalte graiuri, ci numai în amă-îte, în realizarea diferită a aceluiași tendințe. Desi-■ că anumite cauze externe (părăsirea, temporară sau lungită, a unor îndeletniciri, absența unei organizări religioase comparabile cu cea din Occident, dispariția, la un moment dat, a învățămîntului latin etc.) au acționat uneori mai profund asupra componenței unor terminologii. Navigația, de exemplu, nu mai este reprezentată decît prin *lunter* (literar *linter*) > *luntre*, animalele acvatice numai prin denumirea generică *piscis* > *pește*, toate celelalte cuvinte, și în primul rînd terminologia marinărească, dispărînd (*ancora*, 'ancoră', *navis* 'corabie', *portus* 'port', *ballaena* 'balenă', *ostreum* 'stridie' etc); în același fel stau lucrurile cu unii termeni pan-romanici ai lexicului creștin: se păstrează cuvintele fundamentale (vezi mai jos, p. 151), dar dispar cei care denumesc mai ales organizarea bisericească (*abbas* 'stareț', *monachus* 'călugăr'); numele mărfurilor de lux, ale obiectelor de civilizație au aceeași soartă; dispar astfel *purpura* 'purpură', *saeta* 'mătasă', *ballo* 'dansez' (cuvînt grec înlocuit prin *ioco* > *joc*), *lampas* 'lampă', *lima* 'pilă'.

5.2.1.3. Dispariția, specifică latinei dunărene, a unor cuvinte poate fi socotită drept caracteristică negativă a acesteia; pentru a încerca să-i descoperim trăsăturile specifice pozitive, e necesar să examinăm, pe de o parte, formațiile noi (atestare numai în românește, deși criteriul e, cum s-a văzut, relativ) și, pe de altă parte să stabilim ponderea influențelor exercitate asupra acestei arii a latinității de limbile cu care latina a intrat în contact. Am arătat mai sus că numeroase creații lexicale prin care latina dunăreană înlocuiește elemente ale vechiului fond uzual nu au nimic particular, ele fiind întru totul conforme cu sistemul latin de derivare. Această observație este valabilă chiar și în cazurile în care un cuvînt latin este cunoscut numai din descendența sa românească, fără să apară în nici un text (așa-numi-tele

cuvinte „reconstruite”). Nu vom găsi decât formații curente: diminutive (**drepanella* > *drepane*, din *drepanis*, **folliolum* > *fuior*, din *follis*), formații adjectivale banale (**antaneus* > *întîi*, **uescidus* > *veșted*), verbe denominative (**dismerdo* > *dezmiere*) etc.

5.2.2. Vom vedea acum în ce măsură împrumuturile determină fizionomia specifică a latinei dunărene.

137

5.2.2.1. Primul strat lexical pe care-l vom examina, oricât de vechimii lui, cit și faptului că poate fi conștientat a priori specific numai latinei dunărene este bstratul. Latina răspîndindu-se printre populații limbă traco-dacică (termenul e mai mult geografic de-lingvistic), este de așteptat ca băștinașii să fi denu-, vorbind latinește, prin cuvinte din limba lor no-ile pentru care, dintr-un motiv sau altul, nu aveau îndemînă cuvîntul latinesc. Pe de altă parte, cuvintele latine care semănau cu cele autohtone (fie fortuit, datorită originii indo-europene comune) puteau avea evoluție semantică determinată de această asemănare erioară. Dacă mecanismul schițat aici al exercitării uenței limbii dacilor asupra latinei dunărene nu susține discuții, dificultățile încep în momentul în care se încearcă stabilirea unei liste a cuvintelor de proveniență 3htonă, deoarece limba dacilor este practic necunoscută (atestările directe se reduc la toponime și antropo-ime și la cîteva nume de plante păstrate de autorii an-

I.

Locul însuși al limbii dace printre limbile din Balcani n-a fost stabilit cu certitudine: pentru antici, dacia, itică cu getica⁴, ar fi o ramură tracică; așadar, în secolul I î.e.n., la nord de greci și de macedoneni s-ar fi aflat două populații principale, tracii la est și ilirii la vest și în secolul nostru se credea și în unitatea lingvistică (re traci și iliri). Dacă însă ținem seama de dezvoltare-politico-socială a regiunii și analogia cu alte părți ale Europei (în Italia pre-romană, de exemplu, s-au păstrat ripții redactate în peste zece limbi) este de presupus realitatea lingvistică a Balcanilor e mult mai complexă: harta lingvistică a spațiului dunărean putea cu-de un mare număr de limbi indo-europene, mai mult mai puțin înrudite între ele, supuse unor influențe

Identitatea pare a rezulta dintr-un vers al poetului la-romen (sec. II î.e.n.): în comedia *Phormio* apar doi sclavi, >s 'Dacul' și *Geta* 'Getul' (se știe că mulți sclavi purtau numele populației din rîndurile căreia proveneau: *Lydus*, *Syrus* în primul vers al primei scene (35), *Dauos* spune: *Amicus noster; meus et popularis i s Geta* 'Foarte bunul meu prieten și

patriot Geta'; trebuie adăugat totuși că numeroși exegetici ai pasajului interpretează cuvîntul *popularis* prin 'coleg, irad'.

reciproce, a căror direcție putea fi determinată de mișcările de populație, de hegemonia, mai mult sau mai puțin efemeră, a unor populații asupra vecinilor, de existența unor formații statale; în sprijinul acestei presupuneri poate fi invocată și mulțimea de denumiri etnice (sau tribale) transmise de sursele antice: nu e exclus ca măcar parte din acestea să acopere individualități lingvistice, mai mult sau mai puțin diferențiate. Concretizarea presupunerii, cartografierea ei și stabilirea trăsăturilor lingvistice specifice este însă o operație extrem de anevoioasă, tocmai din cauza sărăciei informațiilor și a posibilităților reduse de a le localiza. O încercare interesantă se datorează lui V. Georgiev, care, pornind de la repartizarea pe hartă a numelor de localități formate cu *-dava* (*-deua*, *-doua*), pe de o parte, sau *-para* și *-bria*, pe de altă, atribuie celor din urmă apartenența la o limbă „daco-moesiană”, iar celor din urmă la limba tracă propriu-zisă; cele două limbi ar constitui două idiomi total diferite în cadrul general indo-european. Savantul bulgar încearcă apoi să le definească trăsăturile fonetice, în raport cu indo-europeana. Nu e locul aici să intrăm în detaliile acestei teorii, care a obținut unele adesiuni în lumea științifică; ne mulțumim să atragem atenția asupra a două chestiuni metodologice care pot da de gîndit: în mijlocul Traciei s-a întemeiat un oraș nou, cu etimologie clară, 'orașul lui Filip' (numele grecesc e *Philippopolis*), iar numele dat de băștinași acestui oraș e *Pulpudeua* (azi *Plovdiv*); or, e

neverosimil ca tracii să fi dat unui oraș al lor un nume străin. În al doilea rând, se știe, pe de o parte, că trăsăturile fonetice ale limbilor dispărute se descriu pe baza numelor proprii conservate, iar, pe de altă parte, că etimologia acestora nu e decât rareori clară, fără a mai vorbi de faptul că toponimele unei regiuni nu sînt totdeauna cuvinte ale limbii vorbite acolo (*Dîmbovița* și *Prahova*, de exemplu, nu înseamnă nimic în românește și nu pot fi folosite pentru descrierea limbii române) și că numele tracice, dacice etc. pe care le cunoaștem reprezintă forma auzită (și interpretată) de greci sau de romani, iar nu denumirile autentice; or, trăsăturile fonetice descrise de Georgiev se bazează pe etimologiile numelor proprii. În fața dificultății de a circumscrie în mod precis trăsăturile limbii dacilor, e necesar să por-

139

i de la o concepție mai suplă asupra substratului fafi române, realitatea însăși puțină fi mai complexă; na dunăreană n-a primit numai cuvinte dace, ci și nentele ale altor limbi sau graiuri din Balcani. Re-;ă de aici că nu trebuie neglijat nimic din puținul pe ; ni-l oferă documentarea limbilor balcanice din anti-ate pentru a încerca să stabilim aportul autohtoni-la fizionomia specifică a latinei dunărene. O aseme-concepere mai largă a substratului comportă evite primejdii metodologice: cea de a considera drept menind dintr-o sursă unică elemente de origine dife-și, ca o consecință, cea de a nivela cronologic ele-îte pătrunse în etape diferite ale istoriei latinei du-?ne.

[n această perspectivă o importanță deosebită revine aii albaneze, nu numai pentru că este singura supra-uitoare a unei limbii vorbite în antichitate în Bal-i (a căreia anume e obiect de discuție), dar și fiindcă dntă un număr destul de ridicat de cuvinte comune româna care nu pot fi explicate ca împrumuturi di-e. A considera albaneza drept urmașa limbii substrat o soluție comodă (VI. Georgiev îi atribuie originea :o-moesiană"), dar nu pare să corespundă realității, cauza unor divergențe fonetice ireductibile; este mai >simil să atribuim albanezei rolul de martor, impor-dar nu unic, pentru limbile indo-europene ale Băilor, dispărute cu această unică excepție. 2ste de la sine înțeles că, dată fiind sărăcia materia-i și lipsa mijloacelor de a aduce dovezi indiscutabile, lărul cuvintelor cu origine dacică (sau, mai puțin is, autohtonă) certă nu poate fi prea mare, iar acor-specialiștilor asupra unei liste este greu de realizat iparația dicționarelor etimologice și a studiilor de ialitate arată că pentru aproape fiecare cuvînt există ~ite soluții etimologice). Pentru a obține o asemenea tudență ar fi necesară, pe lîngă apropierea formală, iropiere de sens; or, cuvintele dacice fiind cunoscute ape exclusiv prin nume proprii, sensul nu poate fi t rareori neîndoielnic. Un exemplu: marea majori-i a cercetătorilor sînt de acord pentru a atribui cu-ului românesc *mal* o origine autohtonă; într-adevăr, Lă un corespondent albanez, *mal*, sursele antice îl ;ă în toponimia balcanică (*Ad Malum*, *Dimallon*, *Tri-*

malia). Sensul cuvîntului albanez este însă 'munte' și același pare a fi cel din toponime (*Trimalia* nu poate însemna 'trei maluri', fiindcă rîurile n-au decât două, ci 'trei munți' sau 'trei dealuri'; numai *Ad Malum*, numele Vidinului, ar putea corespunde sensului românesc). Se invocă adesea în favoarea sensului românesc al cuvîntului dacic numele provinciei *Dacia Maluensis*, a cărei traducere ar fi *Dacia Ripensis* din Sudul Dunării; așadar *mal-* din prima denumire ar corespunde lat. *ripa* 'mal' din cea de a doua. În realitate, șansele ca *Ripensis* să reprezinte o traducere a termenului *Maluensis* sînt foarte mici: cele două provincii sînt total diferite, *Dacia Maluensis* fiind, după toate probabilitățile, situată în Oltenia (*Malua* pare să fie numele autohton al orașului *Romula*, azi Reșca), *Dacia Ripensis* pe malul sudic al Dunării; așadar numele celei de a doua nu e traducerea celei dintîi, ci provine de la situarea geografică a provinciei: *ripa Danuuii* 'țărnuțelul Dunării'. Toate acestea nu înseamnă că *mal* nu ar fi un cuvînt de substrat, ci scot numai în evidență multitudinea punctelor de vedere din care trebuie examinați termenii cărora li se atribuie originea autohtonă. În cazul discutat aici, diferența de sens, nefiind esențială (între sensul 'deal' și sensul 'mal' există apropiere, deoarece malul este

mai ridicat decât oglinda apei), poate fi invocată în sprijinul vechimii cuvîntului: dacă ar fi existat o coincidență de sens totală, se putea bănuî un împrumut direct din albaneză în română, deci dintr-o perioadă ulterioară secolului IX e.n. în ceea ce privește forma, trebuie observat că elementele de substrat descoperite în limba română sînt, prin definiție, împrumuturi făcute de latina dunăreană și asimilate de aceasta; de aceea structura fonetică și morfologică a acestor cuvinte trebuie să fie, în românește, analogă cu cea a cuvintelor de origine latină. Astfel, de exemplu, cuvintele de origine autohtonă *măgură* și *mătură* au o structură similară cu *lingură*, de origine latină, *brînză* și *rînză* cu *osînză*, *viezure* cu *iepure* etc. Dacă această condiție nu e îndeplinită trebuie să se admită o dată mai recentă a împrumutului. Domeniile cele mai receptive la acțiunea substratului sînt cele unde cunoașterea de către băștinași a termenilor latini se lovea de dificultăți: flora și fauna în primul rînd, dar și forme de relief de mici dimensiuni,

141

/

mente foarte specializate ale unor profesii (în spe-1 ale păstoritului) etc.

Cîteva exemple: (nume de plante) *brad*, *brusture*, *icăză*, *gorun*, *mazăre*, *spînz*; (nume de animale) *barză*, *nz*, *viezure*; (nume ale unor forme de relief) *mal*, *mă-ră*, *pîrîu*; (terminologia păstorească și a meșteșugurilor ate de păstorit) *brînză* (trebuie observat că denumirea înă a 'brînzei', *caseus* > *caș*, se menține cu un sens ?cializat), *caier*, *strungă*, *țarc*, *urdă*, *zară*; (părți ale pului) *burtă* (alături de lat. *pantex* > *pîntece* și *uen-* > *vintre*, cu sens evoluat), *buză*, *ceafă*, *grumaz*, *gușă*, *ză*.

Cu privire la influența dacică asupra evoluției se-ntice sau formale a cuvintelor latine nu se pot foria decât ipoteze vagi, dar posibilitatea unor asemenea luențe este indubitală. Rom. *mare* provine fără în-ală din lat. *mas* (acuzativ *marem*) 'mascul', dar e de ■supus că schimbarea de sens s-a produs din cauza mănării cu un cuvînt autohton (a cărui existență e [erată de alb. *malle* 'mare'); tot astfel, rom. *jumătate*

se explică în toate detaliile pornindu-se de la lat. *lîdietas*; obținem o imagine mai corectă a realității ă invocăm adaptarea latină a unui cuvînt de subit, reprezentat prin alb. *gjumes* 'pe jumătate'; poate tot astfel se explică și evoluția de sens de la lat. *mergo* i scufund' la rom. *merg*.

După cum s-a putut vedea nu atît din numărul cutelor, cît, mai ales, din domeniile influențate, aportul stratului la fizionomia lexicală a latinei dunărene e >ortantă, fără a contribui însă esențial la trăsăturile specifice.

5.2.2.2. Altă limbă care a putut exercita o influență ■rențitoare asupra latinei dunărene este greaca, uența grecească în limba latină este veche și foarte fundă în toate domeniile lexicului și în toată întinsa României, dar alături de romanitatea Italiei su-■, vecină cu Grecia Mare, și de cea care și-a lăsat ur-e în albaneză, latina dunăreană este singura variantă torială a latinei învecinată direct cu o zonă eleno-i compactă, urbană și rurală (în lumea romană oc-ntală grecii ocupau numai litoralul fără să pătrundă nteriorul continentului, ceea ce face ca influența

greacă, chiar profundă — ca în Gallia —, să se manifeste în special în terminologia civilizației). Ne putem aștepta așadar la descoperirea în limba română a unor împrumuturi specifice (putînd prezenta analogii numai cu cele păstrate în graiurile Italiei meridionale sau în albaneză). într-adevăr există cuvinte care corespund așteptării acesteia și care, prin forma și sensul lor, dovedesc natura populară, orală, a contactelor lingvistice .greco-latine din regiune. Se pot cita nume de animale și de plante: gr. (^poTor/o? (variantă desigur dialectală a denumirii curente a 'broaștei', paTpaxoț) > lat. **broticus* > rom. *broatec* (cf. cala-brez *vrbticu*, lucan. *vrbtica*), gr. (adj.) fxacmxivoț, 'de mas-tic (rășina unui arbust din familia fisticului)' > lat. *mas-tÂc(h)inus* > rom. *mesteacăn*, gr. TCobtupoț 'papyrus' > lat. *papyrus* (cu y pronunțat u, după obiceiul popular; pronunțarea cultă era ii) > rom. *papură* (în alte limbi romanice

sensul se referă la utilizarea „culturală” a plantei, 'hîrtie' iar gr. *y* se pronunță *i*), *aiunoŭ* 'trunchi' > lat. *■stupus* > rom. *stup*; termeni agricoli, păstorești etc.: lat. *mac(h)ino(r)* 'uneltesc, mașinez', derivat de la *machina* 'mașină, macara' < gr. doric (xa[^]ava (în dialectul atic ÎXT)xav7)) sau provenit direct din verbul grec ji.ax«v<io jxoc 'a fabrica' (folosit mai ales peiorativ 'a unelti'); de aici provine rom. *macină*, cu conservarea sensului tehnic (cf. împrumutul iranian *mecan* 'moară'); gr. TCUTIVT > lat. **putina* > rom. *putină* (cf. friulan *podine*), gr. x^u^o? 'suc' > lat. **c(h)ylus* > rom. *cir* (cf. alb. *qull* 'suc'); în sfîrșit, cîteva cuvinte din vocabularul curent: lat. **ammagire* (format din gr. *y.Ayoc*; 'mag, vrăjitor' cu prefixul lat. *ad~*) > rom. *amăgi* (cf. sard *ammajare* 'a fermeca'), gr. y[^]P°? 'cerc' :> lat. *gyrus* > rom. *jur* (păstrat și în italiană, provensală, dar cu pronunțarea tîrzie a lui *y*, ca *i*: it. *giro*), gr. ji,<£prup'martor' > lat. *martyr* > rom. *martur* (în alte limbi romanice sensul e cel creștin 'martir' și pronunțarea cu *i* a gr. *y*), gr. [iix(x)6<;, variantă populară și dialectală a lui fĭ.txpo<; 'mic' > lat. **mic(c)us* > rom. *mic* {sicilii, nicu), gr. 7rp6ar<paTo<; > lat. **prospitus* (cu pronunțarea latină, veche și populară, *p* a „aspiratei” gr. qp și cu închiderea, de asemenea latină, a vocalei scurte neinițiale) > rom. *proaspăt*, gr. CTTUXO? 'coloană' > lat. **stylus* > 143

I

d. *stur* 'turture' (cu pronunțarea *u* a lui *y*; cf. alb. *yl*, *shtylle* 'stîlp').

Rezultă foarte clar din această listă (incompletă, dar ținînd numai etimologii certe sau cu un înalt grad de babilitate) caracterul popular al formei și al valorilor aror împrumuturilor grecești, ceea ce e de reținut pen- imaginea individualității latinei dunărene.

5.2.2.3. A existat o influență slavă asupra latinei lărene, datînd din momentul primelor contacte dintre *H.* și populațiile romanizate din regiune (sfîrșitul se- ilui al VI-lea, începutul celui de ai VII-lea)? Un sin- cuvînt e în afara îndoielii, dar nu presupune neapă- un contact lingvistic direct: numele însuși al slavilor, *sclauus* > rom. *schiau* (celelalte limbi romanice păs- iză cuvîntul cu sensul 'sclav', albaneza cu cel de 'bul-). E. Petrovici a propus (RRL, 11, 1966, 4, p. 313—321)

;e considere cuvintele slave care au în limba română /oluție fonetică similară cu cea a cuvintelor moștenite latinește drept împrumuturi făcute de latina dună- îă din slavă (întocmai cum slava a împrumutat din ia un număr destul de important de termeni: *calen-* 'primele zile ale lunii' > v. si. *kolqda* 'Anul nou', de e, mai tîrziu, rom. *colindă*, *communicare* 'a se împăr- a cumineca' O v. si. *komukati*, *paganus* 'păgîn' > si. *minu*). E vorba de si. comun **gupanu* > lat. **g'upa-*

> rom. *jupîn*, si. **stepanii* > lat. **stepanus* > rom. *în*, si. **stana* > lat. **stana* > rom. *stîină*, si. **sumq-i* > lat. **smentana* > rom. *smîntîină* etc. >ebuie să menționăm că pentru unele din aceste cu-e s-a propus și o origine autohtonă, date fiind apro-ile, în cadrul indo-european, între traco-dacă și slavă, aflăm așadar în fața unor fapte cu o istorie greu de izat și trebuie să adăugăm că, cu puține excepții, ;za lui E. Petrovici n-a găsit un ecou favorabil.

Yecînd mai sus în revistă elementele de diferențiere rate unor factori externi, se poate constata impor-i lor destul de limitată: nu numai că înainte de se-. al VT-lea diferențele dialectale ale limbii latine reduse, dar în domeniile în care au apărut cauzele ențierilor rezidă în primul rînd în acțiunea factori-iteri.

5.2.3. Alte trăsături specifice ale latinei dunărene vor rezulta din examinarea unor grupuri semantice; aceasta ne va pormite de asemenea stabilirea unui raport mai clar între diferitele

straturi etimologice ale lexicului, între cuvintele mai vechi și cele mai recente, precum și descrierea unor elemente de sintaxă, în exprimarea lor lexicală (în general, sintaxa, foarte receptivă la acțiunea factorilor externi — influențe, logică, voința vorbitorilor — poate fi cu greu studiată cu ajutorul metodelor istorice).

S-a văzut, în capitolul dedicat elementelor de unitate (5.1.) că fondul lexical panroman acoperă el însuși mare parte din necesitățile comunicării curente. Devine evident că, prin adăugarea cuvintelor cu o răspîndire mai redusă sau cunoscute numai de latina dunăreană, se ajunge la reconstruirea unui lexic destul de bogat, capabil să facă față unor necesități foarte diverse. De aici se poate desprinde concluzia că aporturile ulterioare n-au avut decît rolul de a perfecționa acest mijloc de comunicare, de a cuceri noi domenii, de a diversifica nuanțele, dar nu de a acoperi lacune.

Statisticele frecvenței cuvintelor românești au confirmat ponderea esențială deținută de fondul latin în întreaga istorie a limbii române (D. Macrea, *Probleme de lingvistică română*, București, 1961, p. 40—41, a stabilit că dintr-un total de 3607 cuvinte folosite de Eminescu, 48,68% sînt latine, avînd o frecvență de 83%⁵; V. Șuteu, SCL, X, 1959, 3, p. 419—441, pe baza unui „corpus” constituit din texte beletristice ale primei jumătăți a secolului nostru, ajunge la rezultate similare: dintr-un total de 4547 unități lexicale, 522 depășesc numărul de 10 apariții; dintre acestea 345, deci 66,09% sînt latine; dacă examinăm primele 48 de cuvinte în ordinea descrescîndă a frecvenței, cu apariție de peste 100, constatăm că 98 sînt

⁵ Comparînd lexicul lui Eminescu cu cel al lui Verlaine (dintr-un *Choix de poesies*), D.

Macrea ajunge la rezultate semnificative prin quasi-identitatea lor: dintr-un total de 3800 de cuvinte, 49% sînt latine, cu o frecvență de 83,10%. E de asemenea interesant de semnalat că din toate grupele etimologice numai cel latin are o frecvență mai mare decît procentul unităților: cele 16,81% de cuvinte slave folosite de Eminescu au o frecvență de numai 6,93%, cele 11,97% de cuvinte franceze o frecvență de 2,52%.

10 — Latina dunăreană

145

rt latine, iar două, adjectivul *mare* și *copil* sînt, pe cît s pare, din substrat, cel dintîi fiind însă mai degrabă tin cu posibilă influență semantică a substratului).

5.2.3.1. Dintre cuvintele vocabularului cu-e n t ne vom opri asupra conjuncțiilor; stocului pan-manic (vezi mai sus, p. 130—131) al conjuncțiilor de co-'donare (*aut*, *et*, *neque*) și de subordonare (*quando*, *quo-*, *o(do)*, *si*) trebuie adăugate *quod* > *că* (cu numeroase trebuințări începînd cu cea completivă), *quam* > *ca* omparativ), *quia* > *qua* > *ca* (final, dacă nu e vorba imai de o extensiune a valorii lui *ca* provenit din *quam*); Iverbul *sic* 'astfel' a căpătat statutul de conjuncție, ^venind (încă din textele latine tîrzii) sinonim al lui

(în româna modernă vechiul *e* < *et* a fost total elimi-it mai întîi de *iar(ă)* de origine obscură — prezent și i alte limbi romanice —, apoi de *și* < *sic*). Reînnoita conjuncțiilor, fenomen foarte răspîndit în numeroase ■nbi, s-a produs și prin schimbarea funcțiilor, ilustrată î exemplele de mai sus, și prin acumularea mai multor emente, fără ca data acestor acumulări să poată fi stabilită cu certitudine: *de* + *quantum* > *decît*, *de* + *quam*

dacă (cu diverse valori: temporală, apoi condițională, >ncesivă etc).

Trebuie notat, în sfîrșit, că, spre deosebire de situația n celelalte limbi romanice (cu excepția, din nou, a dia-ctelor italiene meridionale), latina dunăreană păstrează stincția dintre completivele cerute de verbele 'a spune',

ști' {introduse în latina tîrzie prin *quod* sau *quia*) și ileMte complete, după verbele 'a vrea' de exemplu itroduse prin *ut*). In timp ce pentru ambele funcții ajoritatea limbilor romanice utilizează un descendent

relativului (*quis*, *quid* etc: fr., sp. etc. *que*, it. *che*) >mâna repartizează completivele între *că* (< *quod*) și *i* (< *si*, în locul lui *ut*, dispărut din toată România).

în ce privește prepozițiile, fondul latinei dunărene ire a fi fost și mai bogat (fapt explicabil

prin relațiile ai simple pe care le exprimă acestea și prin declinul exiunii nominale). La lista prepozițiilor panromanice, ebuie adăugat un număr important de prepoziții cu ispîndire romanică mai redusă, simple sau compuse, ad-;rbe devenite prepoziții etc.: *inter* > *între*, *longo* (la •igine ablativ adverbial) > *Ungă*, *subtus* > *supt* {și *sub*),

Hi

\

ab ante > (*în*)*ainte* (cf. fr. *avânt*), *de post* > *după* {ci. it. *dopo*).

Dintre celelalte „unelte gramaticale” vom alege cîteva adverbe primare (multe dintre acestea îndeplinesc, de altfel, și funcția de prepoziție, uneori chiar și cea de conjuncție); unele sînt panromanice (*magis* > *mai*, *non* > *nu*, *unde* 'de unde' > *unde*), altele, simple sau compuse, sînt mai puțin răspîndite: *ad *tuncce* > *atunci* (adverbul simplu *tunc* se păstrează în unele dialecte italiene), *ec-cum modo* și *ad modo* > *acum*, *amu* (cu o istorie și o interacțiune complexă), *ad post* > *apoi*, *eece hic* și *ad hiece* > *aci* și *aici*, *eecum illoc* > *acolo*, *ha(c) die* > *azi*, *heri* > *ieri* etc. etc.

Pentru celelalte domenii ale vocabularului curent este suficient să ne aruncăm o privire asupra fondului pan-romanic {vezi p. 131—132), pentru a obține o imagine destul de clară a varietății și bogăției lexicului latinei dunărene.

5.2.3.2. Vom alege acum, pentru ilustrarea acestei varietăți, cîteva terminologii speciale a căror menținere pînă azi poate contribui la precizarea cunoștințelor noastre cu privire la felul de viață și la îndeletnicirile vorbitorilor.

Terminologia locuinței acoperă esențialul, fără a fi deosebit de bogată: *casa* > rom. *casă*, *paries* > *perete*, *murus* > arom. *mur* 'zid', *fenestra* > *fereastră*, *ostium* > *ușă*, *porta* > *poartă*, *scala* > *scară* (fără îndoială, e vorba de scara deplasabilă, fr. 'échelle', nu 'escalier'), **traiecta* > *treaptă* (nu e o contradicție cu cele afirmate mai sus: e vorba de puținele trepte prin care se urcă în tindă, se coboară în bordei etc), **tenda* 'cort' > *tindă*, *cellarium* > *celar*, *cohors* (atestat și în forma *curtis*) > *curte*.

Denumirile mobilierului prezintă caracteristici analoge: există obiectele indispensabile, nu însă cele de lux; astfel, se păstrează: *mensa* > *masă*, *scamnum* > *scaun*, *stratus* > *strat* (cu sensul 'loc amenajat pentru dormit'), *capitaneum* > *căpătîi*, *coctorium* > *cuptor*; dacă adăugăm la aceasta elementul de substrat *vatră* obținem imaginea unei locuințe stabile, dar modeste. Lipsesc termeni pentru 'cameră' (dacă nu cumva *cellarium* va fi avut și acest sens), pentru 'tavan', 'pardosea' (*pauimentum* și-a extins

147

nsul devenind *pămînt*), pentru 'lampă', iar *cooperimen-m* > *coperămînt* ar putea avea un sens mult mai larg cît cel de 'acoperiș'. Desigur — observația e valabilă pentru toate cazurile de dispariție a unor cuvinte —, i se poate preciza cronologia sărăcirii vocabularului; cel țin unii din termenii latini ai locuinței au putut dis-rea și după faza care ne preocupă aici.

Aglomerarea rurală se numea, într-o perioadă zice, *fossatum* 'loc întărit printr-un șanț' > rom. *sat*, ■ cea urbană identificată cu 'fortăreață' *ciuitas* > rom. *Me* (s-a emis și ipoteza că *cetate* ar fi un împrumut îdieval; trebuie subliniat faptul că numele clasic al asului', *urbs*, nu s-a păstrat nicăieri). Termenii oglindind organizarea socială nu t foarte numeroși, lucru ușor de înțeles dacă avem în 3ere că e vorba de o terminologie în continuă înnoire adaptare la schimbările societății.

E de înțeles de aceea că în acest domeniu nu există i un termen panromanic care să lipsească din limba nană, cu excepția lui *populus* (despre care unii cerce-Dri cred că este ascendentul direct al rom. *popor*; di-iltățile formale sînt însă considerabile; se pot cita: *oerator* > *împărat*, *dom(i)nus* 'stăpîn' > *domn*, *iudex* 'lecător' care deținea în imperiul tîrziu și funcții ad-îistrative > *jude*, *iudicium* 'judecată' > *județ* (valoaa-administrativă e paralelă cu cea a lui *iudex*), *lex* > *e* (și cu sensul 'credință' (creștină), atestat și în tex-> latine), *seruus* 'sclav' > *șerb*, *uicinus* > *vecin* etc. Viața economică se reflectă în cîțiva

termeni e presupun existența schimbului: *comparare* > *cum-a*, *uendere* > *vinde*, *negotium* > *negoț*, *negotiator* > •uțător, *pretium* > *preț*, *impromutuare* > *împrumuta*, *itor* > *dator*.
 În domeniile activității productive, se detașează prin ație terminologia agricolă. Principalele cereale își trează pînă azi numele lor latin: pi. *grana* > *grîne* gularul *granum* și-a specializat sensul, devenind rom. i; e de amintit că limbile romanice nu posedă un ter-1 unic pentru 'grîu' și chiar denumirea latină a plan-frumentum, provine dintr-o specializare de sens), *hor-m* > *orz*, *milium* > *mei*, *secole* > *secară*; dintre de-lirile panromanice, numai *auena* 'ovăz' nu se păstrează-Principalele legume poartă de asemenea în românește nume latinești: *alium* 'usturoi' > *ai* (regional), *caulic(u)-lus* 'varză' > *curechi*, *cepa* > *ceapă*, *cicer* 'năut' > arom. *țeățire*, *cucurbita* 'dovleac' > *cucurbetă* (regional), *fabā* 'bob' > arom. *fauă*, *lactuca* > *lăptucă*, *lens* > *linte*, *na-pus* > *nap*, *pepo* > *pepene*, *plantāgo* > *pătlagină*, *radic(u)la* > *ridiche*, *uir(i)dia* (n. pi.) 'verdețuri' > *varză* (f. sg.; în limba veche, la pi., *verzele*, însemna încă 'zarzavaturi'; existența paralelă a lui *curechi* arată că specializarea sensului e de dată recentă). Tot atît de bine reprezentate sînt terminologiile muncilor cîmpului, ale uneltelor agricole, ale terenurilor: *arare* > *ara*, *seminare* > *semăna*, *colligere* > *culege*, *tribulāre* > *treiera*, *uentulāre* (variantă a lui *uentilāre*) > *vîntura*, *machināri* > *măcina*, *pinsāre* > *pisa*, *cernere* > *cerne*; *aratrum* 'plug' > arom. *aratfru*), *sementia* > *sămînță*, *sappa* > *sapă*, *palus* > *par*, *sicilis* > *seceră*, *cos* > *cute*, *furca* > *furcă*, *mola* > *moară*, *pil(l)a* > *piuă*, *cribrum* > *ciur*, *capisterium* > *căpistere*; *ager* > *agru* (vechi și regional), *ar ea* > *arie*.

Nu există nici un cuvînt important păstrat în celelalte limbi romanice care să lipsească din această listă (vezi mai sus, p. 135, discutarea cîmpului semantic al morări-tului); din substrat se adaugă termenul din care provine rom. *mazăre*.

Terminologia românească a creșterii vitelor (și în special a păstoritului) păstrează de asemenea un important fond latin. Numele vitelor (ne limităm la acestea, fără să ne ocupăm de 'cîine', de exemplu, sau de animalele de curte). Ovine: *ouis* > *oaie*, *ueruex* 'miel castrat' > *berbec(e)*, *aries* > *arete* (vechi și regional) 'berbec', *agnellus* (diminutiv) > *miel*, *annotinus* ('de un an')

> *noaten*, *capra* > *capră*, *haedus* > *ied* (corespondentul românescului *țap* subsistă în cîteva dialecte italiene centrale, *zappo*, în dalmată, *zapo* în albaneză, *zap*, în dialectul neogrec din Epir, TcraTcoț: ar putea fi un element de origine tracă, deși aria de răspîndire este destul de vastă); bovine: *bos* > *bou*, *taurus* > *taur*, *uacca* > *vacă*, *uitellus* > *vițel*, *iuuencus* > *june*, *iunix* > *junincă*; suide: *porcus* > *porc*, *scrofa* > *scroafă*, *uerres* > *vier*, *porcellus*

> *purcel*; ecvide: *caballus* > *cal*, *equa* > *iapă*, *admissarius*

> *armăsar*, *asinus* > *asin* (vechi); din substrat provine *mim*.

Pentru desemnarea lucrărilor, uneltelor, amenajărilor etc, latina dunăreană dispune de asemenea de un număr

149

semnat de termeni: *adaquāre* > *adăpa*, *minare* > *mina*, *ulgere* > *mulge*, *pascere* > *paște*, *tondere* > *tunde*; *iu-im* > *jug*, *nutricium* > *nutreț*, *jenum* > *fin*, *stimula-i* > *strămurare*, *casearia* > arom. *casare* 'stînă', *pastio*

pășune, *stab(u)lum* > *staul* (în acest domeniu aportul bstratului este mai important: *burduf*, *strungă*, *țarc*) > oduse: *lac(te)* > *lapte*, *caseus* 'brînză' > *caș*, *coagulum*,

cheag, *colostra* > *corastră* (cu variante: *colastră*, *co-stră*, *curastră* etc.) 'primul lapte după fătare', *unctum*. *unt*, *unctura* > *untură*; din substrat provin *brînză*, *ur-*. Numele de îndeletniciri derivă de obicei de la nu-île animalelor, cu ajutorul aceluiași sufix în latinește

în românește și cu menținerea neîntreruptă a clari-;ii raportului de derivare: rom. *văcar* provine în aceeași îsură din lat. *uaccarius* ca din rom. *vacă*, *porcar* (în rianta *purcar*) din *porcarius* și *porc* etc.; *pecorarius* > *curar* 'cioban', deși numele turmei *pecus* nu pare să se păstrează⁶; rom. *păstor* nu poate proveni decît din lat. *stor*, deoarece derivatul „normal” de la *a paște* ar fi *scător*.

Ne vom opri, în sfârșit, asupra unei ultime termino-;ii apte de a da unele informații cu privire la viața •bitorilor latinei dunărene: activitatea intelectuală-și spirituală. Vom neglija cu bună știință de-mirile sentimentelor, acestea neavând nici o semnificație-pentru încercarea noastră de a individualiza latina du-■eană, și ne vom mărgini la activitățile intelectuale spirituale care presupun un oarecare grad de organi-e și de învățămînt. Ca pe toată întinderea României, bele latine care însemnau 'a învăța' (pe cineva sau la cineva), *docere* și *discere*, au fost înlocuite cu verbe i concrete: verbul românesc care desemnează ambele iuni, *învăța* provine din lat. **inuitiare* 'a căpăta (sau a oira) deprinderi rele (—*uitium*Y; nu poate fi vorba dar de învățămînt școlar sau meșteșugăresc, acest din ia sens fiind desigur mai recent (trebuie subliniat tb-[că sensul apare în toate dialectele românești precum n albaneză, așa că poate fi atribuit latinei dunărene).

⁶ Expriarea noastră rezervată se datorează unui sens real deosebit al cuvîntului *păcură* 'număr mare': *oi, vite, oa-i s-adună, vin păcură*, informație M. Beniuc din DLR; nu KCIUS, dacă existența sensului se confirmă, ca termenul să înă din pi. lat. *pecora*. Se menține numele 'foii de hîrtie (de fapt a 'sulului de papirus)'; lat. *charta* > *carte* 'scrisoare' apoi 'carte' (sensuri atestate în latinește); cu aceasta poate fi pus desigur în legătură păstrarea verbului *scribere* > *scrie*.

Ceilalți termeni referitori la cultura literară se confundă cu terminologia muzicală; este vorba așadar de o literatură orală: lat. *uersus* 'rînd scris, vers' > rom. *viers* 'melodie'. De aceea terminologia muzicală propriu-zisă este mai bogată: *cântare* > *cînta*, *cantus* > *cint*, *canti-cum* (păstrat numai în românește și în albaneză) > *cîn-tec*; mai multe instrumente muzicale românești păstrează vechi denumiri latine, cu unele deplasări semantice: *bu-cinum* 'trompetă' > *bucium*, *citera* 'chitară' > *ceteră* 'vioară' (vechi și regional), *chorda* > *coardă*.

Terminologia c r e ș t i n ă prezintă o importanță deosebită din punctul de vedere care ne interesează aici: caracterul ei latin dovedește creștinarea timpurie a populației și persistența legăturilor cu Imperiul; bogăția ei arată un grad destul de avansat de organizare a comunităților creștine (existența unui episcopat și la nordul Dunării e dovedită pe alte căi). Cei doi termeni care opun pe credincioșii noii religii necredincioșilor sînt latini: *christianus* > *creștin*, *paganus* > *păgîn*; 'credința' nu e, ca în alte limbi, 'fidelitatea', lat. *jides* (> fr. *joi*), ci ansamblul prescripțiilor religioase, *lex* > *lege*; pe lîngă sensul lui curent, verbul *credere* > *crede* are și pe cel creștin, evident mai ales în derivatul *credentia* (atestat tîrziu în latinește) > *credință*; cărțile sfînte sînt 'scrierea' prin excelență, *scriptura* > *scriptură*, numai cu sens religios în românește, separat de verbul de la care derivă.

Dintre divinități, își păstrează numele latin: *Domine Deus* 'Stăpîne Dumnezeu' > *Dumnezeu*, *Deus* > *Zeus* (vechi, cu sensul 'Dumnezeu') și *zău*, *sanctus* > *sînt*, *an-gelus* > *înger*; numele actual *I(i)sus Hristos* este greco-slav, dar existența unui nume latin nu este postulată numai de logică, ci și de un început de dovadă lingvistică: *christianus* ar fi trebuit să devină, după evoluția fonetică normală, **creșin*; forma cu -t- s-ar putea explica printr-o apropiere conștientă de numele latin al lui Hristos, *Chris-tus*. 'Diavolul' este 'balaur', lat. *draco* (de origine greacă) > *drac* (sensul românesc se regăsește în albaneză și în franceza dialectală). Marile sărbători, ceremoniile și noțiunile esențiale ale creștinismului au de asemenea denu-

151
iri latine, chiar dacă nu totdeauna aceleași ca în alte nbi romanice: dacă lat. *pascha* > *paște* este panroman, m. *crăciun* provine probabil din lat. *creatio* (etimologie torată lui Aron Densusianu, susținută de O. Densusia-L, Al. Rosetti și Al. Graur), cuvînt nereprezentat în ;e limbi romanice⁷; *quadragesima* (devenit *quaresima*) patruzecia zi' > *păresimi* (vechi și regional) 'postul știlor'; mai pot fi semnalate *baptizare* > *boteza*, *crux cruce* (și cu sensul banal, ca în latinește), *communi-~e* (devenit *comunicăre*) > *cumineca* 'a împărtași' (cu rivatele vechi *cuminecătură* și, în textele vechi, *cumi-căciune*), *commendare*, 'a încredința' > *comînda* 'a în-plini riturile prescrise pentru morți' *ieiunare* 'a posti' *ajuna*, *peccatum* > *păcat*.

Terminologia ierarhiei și janizării bisericii e mult mai săracă, ceea ce nu dovedește neapărat caracterul rudimentar al administrației eziastice din perioada în discuție, deoarece vechii terni au putut fi înlocuiți de însăși ierarhia bisericească momentul când slavona a devenit limba oficială de cult. Istă, bineînțeles, un termen pentru lăcașul de cult, *ilica* > *biserică* (menținut în dalmată și în unele diate nord-italiene și „retoromane”; franceza are, pe lângă cedentul lat. *ecclesia* > *eglise*, și *basilica* > *basoche*); s-a stabilit cu precizie dacă termenul mai vechi e *baca* sau *ecclesia*, menținut în celelalte limbi romanice; erioritatea lui *basilica* este însă plauzibilă. În interior-bisericii se află *altare* (denumire folosită și pentru cul-păgîn) > *altar*, iar slujba o conducea *presbyter* > *ot* (cu complicată evoluție fonetică). Nu se păstrează ie din denumirile clerului înalt sau ale vieții mona-î (termeni panromanici ca *abbas* 'stareț' și *monachus* ugar' nu s-au menținut în românește).

5.3. Concluzii. Din examinarea categoriilor prezentate sus se pot degaja următoarele: 1) Deși fondul latin al vocabularului românesc tre-

Dintre numeroasele ipoteze etimologice privind acest cu-e de semnalat cea a lui E. Cabey, care (SCL, 12, 1961, p. 317) apropie cuvîntul românesc de alb. *kertsuni* 'butuc' (le-•a semantică ar fi arderea unui butuc în noaptea Crăciunu- termenul ar proveni așadar din substrat. Vezi despre în-a problemă C. Tagliavini, *Storia di parole pagane e cris-*

attraverso i tempi, Brescia, 1963, p. 512—514, și G. Rohlfs, *mische Sprachgeographie*, Munchen, 1971, p. 192—196.

buie să fi pierdut, în cursul secolelor VII—XV, unele elemente și, deci nu reprezintă integralitatea lexicului latinei dunărene, se constată că varietatea și importanța numerică a cuvintelor fac, și în această situație, posibil un proces de comunicare complex, fără aporturi notabile de elemente străine.

(2) Tipul de civilizație reflectat în lexicul latinei dunărene este rural, cu un echilibru perfect între agricultură și creșterea vitelor, ceea ce dovedește (pe lângă terminologia relativ complexă a casei) predominarea așezărilor stabile, unicele deplasări sistematice fiind cele ale păstorilor transhumanți.

În schimb, există un dezechilibru cert între bogăția și nuanțarea vocabularului agriculturii, al creșterii vitelor și al meseriilor legate de aceste două îndeletniciri fundamentale, pe de o parte, și relativa sărăcie a lexicului privind cultura literară și școlară, administrația și civilizația urbană, pe de alta.

(3) În privința raportului cu alte arii ale României, prima constatare care se impune este că elementele de unitate sînt net predominante față de diferențe. Fondul -unitar cuprinde aproape toate uneltele gramaticale și aproape toți termenii uzuali ai vieții cotidiene; în afară de aceasta, înnouirea lexicului utilizează aceleași mijloace în toată România, chiar dacă rezultatul concret al unuia sau altuia dintre procese poate diferi.

(4) Trăsăturile lexicale individuale se referă la trei aspecte:

a) Absența din latina dunăreană a unor cuvinte păstrate în toate celelalte regiuni; e vorba, în special, de terminologiile unui tip de civilizație diferit: nu se mai găsesc, cel puțin în ultima fază a latinei dunărene, elementele cele mai numeroase ale terminologiei marine și militare, numele mărfurilor de lux, provenite din țările exotice etc; alte terminologii au devenit mai sărace: religia, metalurgia etc.

b) Alegeri diferite între sinonime și reduceri diferite ale polisemiei; dar nici unul din faptele de această natură nu are o semnificație majoră pentru a defini o arie dialectală dunăreană a latinei.

c) Prezența în latina dunăreană a unor cuvinte nepăs-trate în alte regiuni. E vorba, în afara unor formații noi <dar perfect normale din punctul de vedere al derivării

avut un itact mai strâns, substratul dacic în primul rînd, dar împrumuturi populare din alte limbi balcanice, inclu-greaca. Domeniile de predilecție (deși nu unice) ale ?stor împrumuturi specifice sînt flora, fauna, termi-Logia unor îndeletniciri rurale, păstoritul de exemplu, este aporturi străine individualizatoare au o importanță activ restrînsă și nu modifică întru nimic caracterul în al limbii vorbite în această regiune a Imperiului.

6. FORMAREA CUVINTELOR

Latina dispunea de trei mijloace principale pentru a crea unități lexicale noi pornind de la fondul vechi: derivarea cu ajutorul sufixelor, compunerea cu prefixe¹ și formarea de cuvinte compuse. Ponderea principală revenea derivării, care prezenta și o regularitate comparabilă cu cea a morfologiei și permitea stabilirea unor raporturi clare între cuvintele aparținînd nu numai aceleiași familii, dar de foarte multe ori și aceluiași domeniu.

6.1. **Sufixe.** În decursul istoriei limbii latine se fac simțite cîteva tendințe generale, a căror realizare s-a produs treptat (fără să ajungă niciodată la desăvîrșire), cu diferențieri de detaliu în diversele limbi romanice. Ele ar putea fi subsumate tendinței generale spre un maximum de motivare: raportul dintre cuvîntul de bază și derivat tinde să fie simplu și ușor deductibil; de aici decurg celelalte tendințe de detaliu.

i(1) Preferința pentru sufixele cu un corp fonetic mai amplu sau pentru sufixe complexe (sufixe sufixate).

(2) Preferința pentru sufixe încadrate în tipuri morfologice clare (deci. I și a li-a elimină treptat din sufixare pe celelalte).

(3) Stabilirea unui raport simplu între nume și verb; dev-aiei~Gîsijgul de teren al tipurilor de nume Hpyprha-ti.yiL\$La] ^erbelox.rtmQjnmati^

¹ În lingvistica noastră recentă se dă și acestui procedeu numele de „derivare”; preferăm însă menținerea termenului tradițional nu numai fiindcă e singurul folosit în bibliografia limbii latine, dar și fiindcă majoritatea prefixelor românești, chiar și a celor vechi, sînt în același timp cuvinte independente (*cuprinde, în-drepta*), în timp ce sufixele n-au avut niciodată, în imensa lor majoritate, această situație.

155

(4) Reducerea sinonimei sufixelor (cu excepția cazurilor unde reînnoirea conținutului expresiv impune apa-ia de noi sufixe înainte de eliminarea celor vechi; e rușina diminutivelor, de exemplu).

înainte de a aborda schițarea caracteristicilor derivării

latina dunăreană, sînt necesare unele precizări meto-logice. Reconstituirea sistemului de derivare al latinei nărene își va limita obiectul la stabilirea sufixelor productive² din această etapă și regiune a latinei. Sufi-le care au fost productive în latina textelor literare sînt productive și în românește pot fi considerate, cu risc minimum, drept productive în latina dunăreană, ntru cele care azi nu sînt productive, momentul înce-•ii productivității nu e totdeauna ușor de stabilit. Ast-, latina posedă un număr de adjective verbale termite în *-bundus* (*furibundus, uagabundus*, de exemplu); fixul pare să fi redobîndit în latina dunăreană o oare-•e productivitate, cum o dovedesc unele derivate nea-tate de textele latine și neconservate în alte limbi nanice (**cascabundus > căscăund, *flammabundus > mînd, palpabundus > plăpînd*); în momentul cînd în->e cunoașterea filologică a limbii române, sufixul nu i era productiv, ba chiar, în majoritatea cazurilor, nici dizabil. Despre o cronologie absolută a încetării pro-:tivității nu poate fi vorba; cronologia relativă nu are ă nici ea prea multe puncte de sprijin: nu se poate bili data dispariției verbului *palpare* al cărui singur ivat păstrat în românește e *palpabundus*, dar care sub-;ă în alte limbi romanice; un indiciu fonetic ar putea tribui la obținerea unui răspuns: claritatea sufixului ferită și de corpul fonetic amplu al acestuia, cu două isive; în momentul slăbirii ocluziunii lui -b- și al dis-iției lui, această claritate diminuează și sufixul își rde capacitatea de a se atașa unor teme terminate în ală (cum sînt temele verbale); slăbirea ocluziunii lui

este veche, de dată latină certă, dispariția acestui

² Prin sufixe productive se înțeleg cele cu ajutorul cărora se obține formații noi; acest statut reprezintă mai mult decât nă posibilitate de analiză: dacă *purtător*, de exemplu, e îat de mult de la *purta*, se poate forma, după același model, *zator* etc; pe de altă parte, vorbitorii își dau seama că *leca* provine de la *cal*, dar nu pot forma verbe noi cu ace-sufix.

sunet nu se produce însă decât pe o parte a teritoriului României și se poate data după secolul al VI-lea. Ceea ce ar putea duce la concluzia că sufixul *-bundus* și-a pierdut productivitatea în ultima fază a latinei dunărene sau la începutul fazei romanice. Se poate observa că aceste criterii de datare sînt destul de nesigure.

Și o situație inversă poate fi imaginată: un sufix analizabil, dar neproductiv în latinește, și care-și menține posibilitatea de a fi analizat, poate recăpăta oricînd productivitatea. Dată fiind raritatea acestei posibilități³, este mai prudent să socotim drept productiv în latina dunăreană orice sufix latin productiv în românește, fără a limita însă în mod strict pe această bază lista sufixelor.

în sfîrșit, e necesară precizarea valorii reconstrucției unor derivate latine, bazată pe prezența acestora în românește: în cazul unor cuvinte românești formate cu ajutorul unor sufixe productive de origine latină, se pune în mod curent problema dacă derivatul e „moștenit” sau format „pe teren românesc”: rom. *cercel*, ca să luăm un exemplu la întîmplare, provine din lat. *circel-lus* sau este format în românește din *cerc* și sufixul diminutival de origine latină *-el* (< *-ellus*)? Răspunsul la această întrebare pare mai important în cazurile în care textele latine nu atestă derivatul cunoscut în românește și, prin urmare, trebuie „reconstruit”; rom. *pielcea* provine din lat. **pellicella* sau este format în românește din *piele* și sufixul diminutival *-cel*, -*cea*? Avem voie să atribuim limbii latine un cuvînt pe care poate că nu l-a avut niciodată? De fapt, ne aflăm în fața unei false probleme: limba română fiind continuarea neîntreruptă a limbii latine, derivatele cu sufixe productive, întocmai ca și formele gramaticale, au o existență virtuală neîntreruptă din antichitate pînă azi; aceasta nu echivalează cu a afirma că un asemenea derivat a fost folosit tot timpul în vorbirea curentă a tuturor indivizilor, ci numai că în tot cursul istoriei putea fi format și înțeles de orice vorbitor. Desigur că atunci cînd există deosebiri

³ S-a crezut că sufixul *-men* ar putea fi un asemenea exemplu: literar și arhaizant în literatura latină, productiv în limbile romanice (rom. *înălțime*, *tinerime*), dar fără nici un singur exemplu de cuvînt latin atestat care să fie moștenit în românește, în realitate însă, sufixul era productiv în latina vorbită (fapt dovedit de prezența lui în terminologia unor meserii).

157

mantice între cuvintele românești și cele latine sau îd acestea denumesc realități pentru care continuitatea vorbire nu poate fi presupusă, situația este diferită, - datarea derivatelor devine o problemă reală; este să vorba în acest caz de stabilirea etimologiei unor culte individuale, ceea ce nu poate influența discutarea fixării în ansamblu.

în paginile următoare vom trece în revistă principalele mijloace productive de derivare care pot fi atribuite latinei dunărene. Criteriul principal de clasificare

fi partea de vorbire rezultată din derivare; criteriul secundar îl va constitui partea de vorbire de la care de-ă cuvintele. Pentru nici unul din aceste criterii nu istă însă delimitări precise: pe de o parte, de exemplu, bstintivarea adjectivelor face ca același sufix să ser-ască la formarea substantivelor și a adjectivelor⁴, iar

de altă parte, același sufix poate servi atît la derivarea verbativă cît și la cea denominativă.

Vom încerca, de asemenea, să scoatem în evidență dizarea tendințelor generale amintite mai sus.

6.1.1. Formarea numelor. 6.1.1.1. Primul grup pe care-l m discuta este cel al substantivelor a b-racte. Nu e vorba de abstracție filozofică (filozofia ite face uz de posibilitățile pe care i le pune la în-nîă limba), nici de unul din termenii opoziției, mai ilt școlare, „abstract” /

„concret”, ci de substantivele ixate care denumesc acțiunea verbelor sau calitatea jeetivelor de la care derivă. Cele dintîi sînt, de aceea, îoscute și sub numele de nume de acțiune (*nona actionis*). Latina dispunea, în perioada tîrzie, de 2 sufixe productive: *-tion-* (cu nominativul în *tio*: *ratio*, *raptio*, *pastio*; la verbele cu tema în dentală, ma sufixului este *-do*: *missio*, *risio*); *-tu-* (cu nomi-ivul în *-tus*, sau, în aceleași condiții ca mai sus, în *s*: *sonitus*, *cantus*, *audjtus*, *risus*, *uisus*), *-tura* (*cal-ura*, *textura*, *coctura*, *răsură*, *mensura*), *-or* (masculin, 2ut la feminin în multe limbi romanice: *dolor*, *error*, *or*, *calor*, *sudor*). Productivitatea acestor sufixe este

⁴ Facem abstracție de faptul că aceeași formație poate în-lini ambele funcții: numele românești de agent pot avea jele valori: *tăietor* (*de lemne*) și (*moment*) *hotărîtor*. inegală; astfel, cu ajutorul sufixului *-or* s-au format în toată latinitatea aprox. 120 substantive, în timp ce *-tion-*e reprezentat prin 3600 derivate.

Dacă productivitatea sufixelor *-tion-* (> rom. *-ciune*) și *-tura-* (> rom. *-tură*) rezultă în mod clar din situația lor din românește, mai puțin clară e cea a lui *-or* și *-tu-*. Pentru cele dintîi, faptul este asigurat prin apariția unor derivate noi: *Haudor* (> v. rom. *lăudoare*), **uoluo* (> *vîlvoare*) etc. Pentru cel de al doilea se observă și o restructurare formală: atașat la origine temei supinului (de fapt e numele verbal al cărui acuzativ e supinul), se lărgește în *-ttus* (punctul de plecare fiind supinele în *-itum*); în această formă, atașabilă și temei de prezent, sufixul creează formații noi: rom. *muget*, *umplet* (acestea nu reprezintă lat. *mugjtus*, *ambulātus*, de care se deosebesc prin cantitatea sau timbrul vocalei).

Ca și în toată România, în latina dunăreană sufixul complex *-entia* sau *-antia* cunoaște o mare extindere: la origine derivate denominative în *-ia* de la participiile prezente în *-nt-*, substantivele în *-entia* sau *-antia* sînt considerate de vorbitori ca derivate de la verbe: *scientia* nu mai este 'calitatea de a fi *sciens* „știutor”', ci 'faptul de a ști'; de aici o largă dezvoltare a sufixului (500 de derivate în textele latine); forme neatestatate în latinește se găsesc în limbile romanice: *credentia* {atestat în sec. X} > rom. *credință* etc.

Vechile diferențe semantice dintre sufixe par să se fi șters, concurența dintre ele constînd mai ales în gradul diferit de productivitate și de claritate a funcției și a formei; singur *-tura*, legat de tema participiului perfect, pare să fi dobîndit o valoare raportată la acesta; deducem aceasta din valoarea de acțiune încheiată pe care o au cele mai multe derivate românești: *arătură*, *arsură*, *legătură* etc; desigur că data raportării mai precise la valoarea de perfect a participiului nu poate fi stabilită.

La grupul de mai sus al sufixelor de nume de acțiune se adaugă încă unul, cu o valoarea întrucîtva diferită în latina epocilor anterioare: *-mentum*; acest sufix desemna atît nume care contribuiau la realizarea verbului (*munimentum* 'întărire' => mijloc de a întări, *munjre*), și numele unui obiect realizat {*pauimentum* 'pavaj, pardosea' *mm* rezultatul acțiunii de a pava, a pardosi,

159

mire). în epoca tîrzie, la aceste valori se adaugă cea ? abstract verbal, desemnînd nu atît acțiunea în sine, t îndeplinirea ei: *iuramentum* (care înlocuiește vechiul impus *iusiurandum* 'jurămînt') este 'actul de a jura', *famentum* 'actul de a (se) lega' etc. Concretizările sînt imeroase: *calciamentum* (mai ales la plural > (*în*)*căl-minte*), *uestimentum* > *veșmînt*; *cooperimentum* > *co-•rămînt*.

Abstractele denominative se formează în <neral cu sufixe specifice, despre care va fi vorba mai s; dar după cum un sufix denominativ (*-ia*) a putut 3ce la derivarea deverbativă (*-antia*, *-entia*) tot astfel istăm la treceri inverse de la deverbative la denomi-itive; vom începe discuția cu un asemenea sufix, oarece are o istorie paralelă cu *-mentum*, prezentat ai sus; este vorba de sufixul *-men*, care la origine forează substantive cu valoare de rezultat al acțiunii unui rb sau obiectul care servește la realizarea unei ac-îni (*acurnen* 'vîrf', rezultatul acțiunii verbului *acupre*

ascuți', *uoliimen* 'sul', rezultatul acțiunii de a înfă-ra, *uoluere*, *conămen* 'efort', ceea ce servește la ac-mea de a încerca', *conări*); de la aceste valori se trece derivarea denominativă: *laetămen* 'îngrășăminte' = obiectul cu care se îngrașă pământul, *laetăre*) e ratat de vorbitori direct la adjectivul *laetus* 'gras', de-nind astfel un fel de colectiv denominativ; această calorie semantică se extinde în latina târzie: *linteămen* 'njerie' de la *linteum* 'pânză de in', *uitreămen* 'sticlă->' de la *uitreus* 'de sticlă'. Cu această valoare, sufixul a tîgat teren pe ansamblul teritoriului roman, inclusiv

latina dunăreană (daco-româna actuală păstrează productivitatea sufixului *-ime* — *tinerime*, *mulțime* —, smîna și pe cea a lui *-ame* — *dulțeame*, *plătăname*, *drame* — încă productiv în dacoromâna veche — *mi-lame*, *pedestrame*). Această evoluție ilustrează și tre-rea de la o categorie semantică la alta (în cazul de *lă* de la „abstract” sau „rezultativ” la „colectiv”). Asemea treceri sînt frecvente și în categoria abstract-

lor calității, la care ne vom opri acum.

Cel mai vechi sufix (cel pe care l-am găsit în com-?xul *-antia*, *-entia*) este *-ia*: *audacia* 'îndrăzneală' (de

audax 'îndrăzneț'), *ferocia* 'cruzime' (de la *ferox* ud'), *superbia* 'mîndrie' (de la *superbus* 'mîndru'); in-

ii

fluența greacă a adus latinei un număr mare de derivate analizabile (*philosophia* din gr. <piXo<7o<pia, raportat de vorbitori la *philosophus* < gr. 91X6*7090; este printre cele mai vechi), ceea ce a determinat și o deplasare târzie a accentului pe *-i-*, după model grecesc; această deplasare a întărit corpul fonetic al sufixului, contribuind la menținerea productivității în latina târzie și în limbile romanice (rom. *avuție*, *beție*, *blestemăție*, de la participii, sau *argintărie*, *domnie*, *fierărie* de la substantive). Cele două sufixe discutate în rîndurile precedente (*-ămen* / *-inien* > rom. *-ame* / *-ime* și *ia* > *ie*) au o caracteristică comună: pentru nici un cuvînt format în românește cu ajutorul lor nu se poate găsi un punct de plecare latin indiscutabil (observația a fost făcută pentru *-ime* de Al. Graur în BL, V, 1937, 65—66). Deoarece, cel puțin pentru *-ame*, *-ime*, originea este certă, situația descrisă arată, încă o dată, în ce măsură productivitatea unui sufix cunoaște fluctuații în cursul istoriei, cît de mult trebuie să se țină seama de posibilitatea dispariției unor cuvinte în perioada care desparte textele latine de primele atestări românești (în cazul discutat vor fi dispărut formațiile analizabile care au permis menținerea și extinderea productivității sufixelor).

Celelalte sufixe pentru formarea abstractelor calității au o istorie mai lineară. O lărgire veche a sufixului *-ia*, și anume *-itia*, își menține productivitatea: *amaritia* > rom. *amăreață*, *nigritia* > *negreață*, dar *blanditia* > *blîn-dețe*, *tristitia* > *tristețe* (diferența de tratament fonetic e recentă). Tot astfel se menține productiv *-tăt-*: *boni-tas* > *bunătate*, *humanitas* > arom. *uminitate*, *pleni-tas* > *plinătate*, *sanitas* > *sănătate*.

Ca și în cazul abstractelor verbale, sufixele de abstracte denominative pot forma substantive colective: rom. *păgînatate*, *străinătate*, indiferent de data formării lor, reprezintă această valoare a sufixului; sînt de adăugat încă două formații: sufixul *-(e)tum*, care forma în latinește colective de la nume de plante, își păstrează valoarea (cu unele extinderi) și productivitatea: *nucŕ-tum* > *nucet*, *pomitum* > *pomet*, *fraxinetum* > *frăsinet*; cel de al doilea ilustrează o cale frecvent utilizată de latina târzie în varianta ei dunăreană: substantivarea adjectivelor; neutrul plural al adjectivelor în *-ălis* (cunoscut din adjective ca *legălis* 'după lege' — de la laț-

ii Latina dunăreană

16J

c 'lege' —, *uenălis* 'de vînzare' — de la *uenum* 'vîn-re' —, *uerticălis* 'vertical' — de la *uertex* 'creștet, •f) servește la exprimarea colectivului: *minutalia* > *îruntaie*, apoi *apăraie*, *fumăraie*-,

cu singulare refă-te: *putregai*.

Denumirea celui care îndeplinește acțiunea unui verb, ; e n t u 1, se exprima în latinește esențialmente prin substantive formate cu sufixul *-tor* (cu gen. *-toris*);-misie de agent avea o dublă valoare, denumind atât pe l care îndeplinește la un moment dat o acțiune anu-tă — într-un fel activul participiului perfect — cât și

cel care îndeplinește permanent, prin profesie, încli-ție personală etc., o acțiune; marca formală a diferen-

este obligativitatea complinirii prin genitiv în prima uație: *excusatores eorum* 'cei care-i scuză (pe ei)', *Cosi refector* 'restauratorul Colosului', în cel de al doilea i complinirea nu e necesară: *accusător* 'acuzator', *uic-•* 'învingător' etc; există evident cazuri de graniță: *idator temporis acti* 'lăudătorul vremurilor trecute' ex-; mă atât îndeplinirea unei anumite acțiuni cât și -în-nația de a o îndeplini frecvent. Latina dunăreană a lizat, fără îndoială, ca și în toate regiunile din Im-riu, acest sufix, cu o productivitate nelimitată, aproape imaticală. Situația din limba română prezintă însă cî-'a caracteristici aparte: (1) rom. *-tor* nu poate proveni i nominativul latin *-tor* și nici din acuzativul *-torem* ■ e ar fi dat *-toare*; (2) în timp ce în latinește formațiile *-tor* sînt exclusiv substantive, în românește sînt și Istantive și adjective (*ascultătorul emisiunii* și *copil ultător*, de exemplu). Pentru rezolvarea acestei difi-tăți se recurge în general la presupunerea. că sufixul nânesc ar continua un sufix latin adjectival *-torius* ci *ascultător* de mai sus ar reprezenta un lat. *a(u)s-torius*, substantivat în unele împrejurări). Pornind de la faptul că în românește folosirea adjec-ilă a substantivelor e recentă (sufixe de origine slavă eră aceeași evoluție, ignorată de aromână), Al. Graur itestă explicația tradițională: sensul sufixului româ-e fiind al latinescului *-tor* și nu *-torius* (care arată un obiect servește la îndeplinirea unei acțiuni), tre-e pornit totuși de la *-tor*: acesta avea în latina tîrzie lininul -*toria* (clasicul *-trix* fiind eliminat); atât *-to-i* cât și *-toria* devenind în românește *-toare*, s-a produs o diferențiere de dată românească (în româna comună), *-toare* devenind *-tor* la masculin și rămînînd *-toare* la feminin.

Correspondentele denominative ale numelor de agent sînt numele de meseriaș, exprimate încă de la începutul istoriei limbii latine prin substantivarea adjectivelor în *-arius*: *aurarius* (subînțeles aici *faber* 'făurar'), *ferrarius*, *lignarius* (traducerea și descendența românească nici nu mai sînt necesare, atât de clare sînt derivatele); productivitatea sufixului se menține vie din antichitate pînă azi. Substantivarea neutră a aceluiași sufix servește la exprimarea locului unde se află (sau se depozitează) anumite obiecte: *aerarium* 'tezaur' (de la *aes* 'bronz, bani'), *armarium* 'depozit de arme' devenit în curînd 'dulap', *granarium* 'grînar', **formicarium* 'furnicar' etc. Procedul substantivării adjectivelor nu se limitează însă la categoriile descrise pînă aici; cîteva exemple: de la *cratis* (*gratis*) 'împletitură' derivă adj. *ffratarius*, a cărui substantivare neutră e la originea rom. *grătar*; adjectivul derivat de la *digitus* 'deget' e *digitălis* 'privitor la deget, de grosimea unui deget'; neutrul acestui adjectiv, *digitale*, e la originea rom. *de-tjetar*...

..

6.1.1.2. Dintre relativ numeroasele sufixe de adjective verbale de care dispunea limba latină, puține și-au menținut productivitatea, dacă exceptăm participiul perfect, intrat în sistemul conjugării (de altfel singurul participiu care și-a păstrat pînă azi valorile fără schimbări notabile). Se observă astfel o oarecare sporire a inventarului adjectivelor în *-idus* (la origine rezervate mai ales verbelor de stare de conjugarea a doua): cîteva din acestea se păstrează numai în românește: *lan-guidus* > *lînced*, *marcidus* > *mîrced*, *putridus* > *putred*, *fuescidus* > *veșted* (mai degrabă de la adj. *uescus* 'slab, prost hrănit', decît de la verbul *uesci* 'a (se) hrăni', dar influențat de acesta: **uescidus* ca și *uesci*, în timp ce adjectivul are *-e*)\ la aceste particularisme se adaugă adjectivele cu răspîndire romanică mai largă: *fracidus* (> **fragidus*, după *fragilis*) > *fraged*, *limpidus* > *limpede*, *mucidus* > *muced*, *nididus* > *neted*, *rancidus* > *rînced*, *umidus* > *umed* {cuvintele românești terminate

i -e se explică prin influența pluralului, aliniat la țitul *verde* — *verzi*).

Pierderea productivității la o dată nedeterminată, dar tuată poate chiar în latina dunăreană, e dedusă din psa aproape totală a legăturilor etimologice: nici unul în verbele de la care derivă adjectivele latine moștenite u se păstrează (româna a creat de la adjectivele aminte noi verbe: *lîncezi, mîrcezi, putrezi, mucezi, netezi* te.), iar dintre perechile cu abstractele în -or nu sub-stă decît două: *mucidus* —■ *mucor* > *mucoare*, *lan-uidus* — *languor* > *lingoare* (se observă ruperea legă-îrii etimologice la acest din urmă cuplu, consoana, c a ijectivului fiind atrasă de *rinned, muced* etc).

O ușoară, dar de scurtă durată, creștere a producti-i tații a cunoscut și sufixul -*bundus*, la origine variantă celui de la care provine gerunziul românesc: din totali de 6 formații de acest tip moștenite de limbile re—tanice, trei sînt conservate numai în românește, iar ouă din acestea nu apar în nici un text latin: **casca-undus* (derivat al unui verb de asemenea neatestat, *zasco*, de origine greacă, *XOCCTXW*) > *căscăund*, **flamma-undus* > *flămîhd*, *palpabundus* > *plăpînd*.

Dacă cele două sufixe amintite aici atrag atenția prin referința pe care latina dunăreană pare să le-o acorde i un moment dat, din celelalte formații de adjective de-erbative de care dispunea latina (-*ax*: *fugax, tenax*; -*bi-s*: *execrabilis, amabilis*; -*iuus*: *demonstratiuus, capituuus*; cais: *facticius*), latina dunăreană nu pare să păstreze ici unul cu valoarea originară (rom. -*aci* nu provine asigurat din lat. -*ax*, deși se poate invoca lat. *fugax*, co-^spunzînd rom. *fugaci*); dacă unele din acestea se menii totuși, se produce o ștergere a delimitării dintre de-varea deverbativă și cea denominativă, ca și dintre de-varea substantivală și cea adjectivală (cu tendința de îbstantivare a adjectivelor); astfel sufixul -*icius* este ^prezentat pe de o parte de *mixticius* (corect *mixtîcius*) irovenit dintr-un amestec > *mistreț*, greu analizabil, liar în perioada în care verbul *mește* (< *miscere*) nu șise din uz, și pe de alta de o formație neatestată **bi-Itîcius* > v. rom. *bețiț*; dacă ținem seama că de la ace-și verb, pe lîngă participiul *bibitus* > *beat*, româna mservă un al doilea derivat neatestat **bibituuus* > *be-v*, ne dăm seama că nu e vorba decît de o formație ne-

34

obișnuită, poate argotică³ și că deci formațiile de-verba-tive cu vechile sufixe sînt neînsemnate pentru sistemul de derivare⁶. Explicația acestei diminuări a sufixării adjectivale deverbative pare să rezide, pe de o parte în menținerea participiului perfect cu multiple valori, uneori mai numeroase decît în perioadele precedente, iar pe de alta, în amintita ștergere a diferențelor dintre diversele tipuri de derivare: utilizările recente ale unor sufixe au dus la uzarea formațiilor sinonime mai vechi, după cum utilizarea ca adjective a unor substantive a redus necesitatea creării prin derivare a unor adjective noi.

Situația se prezintă diferit în privința adjectivelor denominative: inexistența unui sistem concurent, similar cu cel al participiilor, necesitatea exprimării unor valori sau nuanțe mai numeroase, au menținut unele sufixe latine vechi (cu substantivali frecvente), adăugînd și cîteva sufixe recente (provenite mai ales din combinarea mai multor sufixe). Pentru exprimarea adjectivală a referirii la un substantiv, fără nici o nuanță deosebită (în terminologia curentă „apartenență”), latina dispunea de o gamă destul de variată de sufixe (-*ius*, -*icius*, -*inus*, -*îcus*, -*atîcus*, -*ălis*, -*îlis*, -*arius*) din care puține au supraviețuit pînă în românește; latina dunăreană pare să fi cunoscut un număr dintre aceste sufixe, ajunse pînă la noi aproape exclusiv prin substantivări: -*inus*, fem. -*ina* (**mastichînus* > *mesteacăn*, *cireînus* !> *cearcăn*, **flocchînus* > *floacăn* 'deșeuri de lînă', *morinus* > arom. *murnu* 'brun', *capi-tîna* > *căpățînă*, *caprina* > arom. *caprină* 'lînă de capră', *follîna* > arom. *ful'ină* 'burduf, hordearîna' > megl. ur-*zărînă* 'pai de orz', *morticina* > *mortăcină* (și adjectiv în textele vechi), *radicîna* > *rădăcină*), -*aceus* (*carna-ceus* > *cîrnaț*, *gallinaceus* > *găinaț*); -*aticus* (*hiberna-ticus* > *iernatec*, *siluaticus* > *sălbatec* etc). Față de toate acestea, o productivitate mai mare aparține

unui sufix recent, căruia i s-a atribuit, poate pe nedrept, o origine dacică, *-hcus* > rom. *-esc* (nu par să existe forme

⁵ De la același verb latina posedă și alte derivate: *bibo*, *-onis*, *bibosus* (formație devarbativă cu sufix denominativ, creație a mimografului Laberius), *bibax*, *bibaculus* etc.

⁶ Cuvintele românești în *-eț* (*citeț*, *glumeț*) provin, în majoritate, din limbile slave, nu din lat. *-icius*.

165

ie atestate avînd o continuare directă în românește, în regiunile noastre atestările epigrafice ale sufixu-nu sînt rare, mai ales pentru nume proprii: *dacis'cus* \ *frigiscus* 'frigian', *thraciscus* 'trac' etc.⁷). Există, pe de altă parte, cîteva sufixe care imprimă ictivului trăsături semantice specifice; dintre acestea, itate semantică maximă și, datorită acestui fapt, o ;ebită productivitate, o au cele două sufixe care ă că determinatul posedă (= este prevăzut cu) obiec- denumit de substantivul de bază: *-dsus* (*jolidsus* > *S*, *pluviosus* > *ploios*, *pilosus* > *păros*, *spinosus* > *os*, *carnosus* > *cărnos*, *umbrosus* > *umbros*) și *-tus*, tic cu sufixul participiilor perfecte (*barbātus* 'cu)ă' > *bărbat*, *balteātus* > *bălțat*, *canutus* > *cărunt*, •*Mus* > *cornut*).

1.1.1.3. Un număr de tipuri derivaționale se caracte-iză prin faptul că sufixarea nu aduce după sine nici mbarea părții de vorbire, nici un element semantic ;ebit; au fost numite de aceea „variații”, „modificări”, •ivare omogenă” etc.

^Nea mai importantă dintre acestea, în cadrul deri-i nominale, o constituie diminutivele. La ori-latina dispunea de un singur sufix diminutival, *us* (fem. *-(o)la*, neutru *-(o)lum*); înnoirea sufixării, •sară la o categorie semantică prevăzută cu o însem-încărcătură afectivă, s-a produs în primul rînd prin irea acestui sufix, obținută prin atașarea unor părți cuvintelor diminutivate (*-eolus*, *-iolus*, *-culus*, *-un-s*, *-usculus*, *-rculus*, *-iculus*, *-ellus*, *-Mus*, *-cellus*, *us* etc. etc.) sau prin diminutivarea diminutivelor *ulus*, *-illulus*).

ntr-o fază mai recentă, alte sufixe, constituite în la-;te sau împrumutate, capătă valoare diminutivală: *s*, *-iccus*, *-uceus*, *-it(t)us*.

lom exemplifica folosirea acestor sufixe prin for-i latine cu (posibili⁸) descendenți românești: *-eolus*,

Vezi A. Graur, *Melanges linguistiques*, I, București, 1936, .—84. Sufixul există însă și în alte regiuni ale României; •eacă are valoare diminutivală, astfel că sufixul românesc)ate fi atribuit influenței grecești.

Rezerva se datorează nu atît incertitudinii unor etimologii, aptului că, mai mult decît în cazul altor sufixe (vezi mai

diminutivele sînt supuse unei permanente refaceri, crinser-

-iolus > *-ior*; *malleolus* > *maior* 'ciocănaș', **agnelliola* >>'■ *mioară*, **folliolus* > *fuior*,

**fetiolus* > *fecior*; *-ellus* > *-el*; *circellus* > *cercel*, *digitellus* > *degețel*; *-cellus* > *-cel*;

follicellus > *folcel* 'burduf mic', *monticellus* > *muncel*; pentru celelalte sufixe orice

reconstrucție ei hazardată, deoarece valoarea diminutivală nu apare- în texte; situarea lor în latina dunăreană se bazează numai pe existența acestei valori și în alte regiuni (*-icca* > rom. *-ică*, în iberoromanică, *-uceus* > rom. *-uț*, în italiană). Este posibil ca substratului să i se datoreze sufixul rom. *-uș*; acesta apare atașat la cuvinte latine, dispărute din românește chiar din epoca primelor texte: *mătușă* / *urnita*, *cătușă* / *I catta* 'pisică'.

•"■

Trebuie amintită supraviețuirea vechiului • sufix *-(u)lus* în cuvinte de obicei neanalizabile, deoarece - încă din latinește și-au pierdut valoarea diminutivală devenind sinonimele cuvintelor de bază, pe care cu timpul le-au eliminat: *uet(u)lus* > *vechi* (care a eliminat pe *uetus*), *auricula* > *oricla* > rom. *ureche* (pentru *auris*), *genuculum* > *genu(n)chi* (care a eliminat pe *genu%* > *pi-cula* > *păcură* (pentru *pix*), *misellus* > *mișel* (cu păstrarea lui *miser* > v. rom. *measer*).

'■ -

Limba latină nu dispunea de sufixe specializate, pentru augmentative, dar acordul mai multor

limbi romanice arată că, cel puțin într-o epocă târzie, funcția putea fi îndeplinită de *-6n-*, sufix cu valori multiple, dar nu rareori cu nuanță peiorativă. Problema originii sufixului românesc *-oi* este analogă cu cea privind numele de agent în *-tor*; proveniența din lat. *-on-* șk-nu (cum o arată forma) din derivatul adjectival *-oneus* (sau *-onius*) s-ar explica prin existența paralelă a femininului *-onia* > rom. *-oaie*; șanse mai mari pare să aibă totuși explicația prin forma adjectivală: rom. *căsoi* din **casoneus* (cf. it. *casone* din **casonem*). ; ∴
O categorie deosebită, deși nu total separată de cea a diminutivelor și augmentativelor o constituie sufixele moționale (cele care transformă un substantiv mas?-culin în feminin sau unul feminin în masculin). Pentru

∴ -a<K*3 <, •■

varea romanică a unui diminutiv latin reprezentînd'-: mâi ihult excepția decît regula; evoluția istorică obișnuită e discontinuitatea, permanenta creare a unor cuvinte noi. Nu avem în ye^ **dere** aici diminutivarea pur formală, care creează sinonime **ale**: cuvîntului de bază, de tipul *auris* — *auricula* 'ureche'. "

167

(narea femininului latina epocii clasice avea cîteva Ixe: *-a* (*equus* — *equa* 'cal — iapă' și toate adjecti-a cu masculinul de declinarea a li-a), *-ia* (rar: *auus* — *a* 'bunic — bunică'), *-ix* (numai pentru numele de nt în *-tor*: *uictor* — *uictrix* 'învîngător — învîngă-re'); *-Ina* (*gallus* — *gallina* 'cocoș — găină'); era de menea folosită diminutivarea (*puer* — *puella* 'băiat — i'); în limba latină tîrzie se răspîndește sufixul *-issa*,

origine greacă (*sacerdos* — *sacerdotissa* 'preot — oteasă'). Latina dunăreană nu aduce decît puține inovații:

ixul *-ix* dispăre, făcînd loc lui *-ia* (deci *-tor-----toria*:

rător — *lucrătoare*), celelalte se mențin, fie rămî-d cu un inventar sărac (*-ina*), fie întărindu-și pro-■ti vi ta tea (*-issa* > *-easă*, productiv pînă azi). Pentru formarea masculinului din feminine, latina avea procedee de derivare; în această situație se află nai numele de animale (*uolpes* 'vulpe', de exemplu); «rece e vorba exclusiv de animale sălbatice, al căror nu interesa decît în extrem de rare cazuri, un ase-nea procedeu n-a fost necesar (la nevoie se adăuga clficarea *mas* 'mascul': *uolpes mas*). Datarea folosirii în românește a augmentativului -oi îlica folosirii diminutivului pentru formarea femini-ui) nu e posibilă, dar nu e verosimil să fie coborîtă ă în latina dunăreană.

6.1.1.4. In cadrul derivării nominale trebuie discutată formarea adverbilor deoarece acestea provin din ective. Latina folosea fie desinențe cazuale pietrificate: irumentalul (*-e*, devenit sufix prin dispariția autonomi acestui caz: *recte* 'drept'), ablativul (*-o*: raro 'rar'), zativul (*-um*: *multum*), fie anumite sufixe: *-ter*: *lacter* 'cu îndrăzneală'), *-tus* (*radicitus* 'din rădăcină'), *n* (*uiritim* 'pe cap de om').

împreună cu declinul flexiunii nominale și cu sla-sa consoanelor finale se reduce și sistemul derivării erbiale, fiind înlocuit cu procedee mai clare, cu un p fonetic mai amplu.

în -latina tîrzie se observă de asemenea tendința con-uirii unor locuțiuni adverbiale dintre care una sin-ă a cunoscut o dezvoltare romanică importantă: ahlia-îl adjectivului acordat cu ablativul *mente* 'cu mintea,

cu gîndul': *jirma rnente* 'cu un gînd hotărît', *secara mente* 'cu conștiința sigură'; slăbirea valorii semantice a substantivului a conferit locuțiunii echivalența cu un adv-erb: glosarul de la Reichenau traduce *singulariter* prin *solamente* 'în mod izolat, unul cîte unul, separat, singur'. Latina dunăreană n-a dezvoltat, pe cît se pare, acest tip de locuțiune, deoarece româna nu conservă decît una singură: *alia mente* sau *altera mente* > *al(t)-minteri*.

*

Productivitatea sufixului adjectival *-iscus* a atras după sine productivitatea adverbilor corespunzătoare, formate cu sufixul *-e*: **romanisce* > *românește*.

Identitatea dintre adjectiv și adverb din românește provine fără îndoială din folosirea adverbială a ablativului cu valoare adverbială (omofon cu acuzativul): *raro* > *rar* (ca și adj. *rarum* > *rar*).

6.1.2. Formarea verbelor. Derivarea verbală este caracterizată prin câteva trăsături care o deosebesc de cea nominală, iar tendințele de restructurare a sistemului par a fi mai profunde în acest domeniu.

(1) Derivarea denominativă se realizează, cel puțin în latina epocii clasice, prin sufixe scurte (vocalele lungi -ă-, -l- și -<?-, foarte rar vocala scurtă tematică -e~), cu valoare semantică de cele mai multe ori difuză; în numeroase cazuri semantismul cuvântului de bază și nu sufixul imprimă derivatului o anumită valoare, fapt care rezultă mai clar din situațiile unde de la un anumit nume nu se formează decât un singur derivat (de la *miles* 'soldat' nu se formează decât verbul *militare*, care prin forța lucrurilor nu poate însemna decât 'a îndeplini funcția de soldat'; însă verbul derivat de la *laus* 'laudă', *laudare* înseamnă 'a aduce laude', a îndeplini acțiunea conținută în sensul substantivului). Mai mult decât atât, sufixe diferite pot exprima valori analoge (după cum *militare* înseamnă 'a îndeplini funcția de *miles*' tot astfel *seruare*, format de la *servus* 'sclav' cu sufixul -t- înseamnă 'a îndeplini' funcția de *servus*, 'a sluji'). (2) Derivarea deverbativă, cu alte cuvinte „variațiile” înăuntrul aceleiași părți de vorbire (corespunzătoare așadar diminutivelor din derivarea nominală), cunoaște un număr mai mare de sufixe, cu valori câteodată mai clar

169

încizate (frecventative-intensive, incoative, deziderative), ; are o dezvoltare numerică mai scăzută. Această lipsă de echilibru a sistemului și insuficiența sa formală a diferențelor semantice constituie elementul de debilitate, generator de reorganizare. La 'asta se adaugă și tendința spre motivare a raportu->r dintre nume și verb, spre obținerea de la același lical a ambelor derivate ușor deductibile unul din celălalt (relația *metiri* — *mensura*, de exemplu, devine *msurare* — *mensura* 'a măsura — măsură', *pectere* — *msen* devine *pectinare* — *pecten* 'a pieptăna — piep-e'). Reorganizarea sistemului, în limitele destul de trise în care s-a produs în latinește, implică și o eroaracterizare a formațiilor denominative, folo-3u-se în acest scop atîfc sufixe cu valori originare di-te, cît și preverbe. În același timp se reduc nuanțele cifice ale unor sufixe deverbative (frecventativele în nul rînd), iar sinonimia rezultată din această redu-3 se elimină prin ieșirea treptată din uz a verbelor hi'cu flexiune mai puțin clară. Realizarea în latina dunăreană a acestor tendințe ■ analogă cu cea din celelalte regiuni ale latinității, diferențele de ritm sau de ampoare nu pot fi decât ?6rî date cu precizie. Vom trece mai jos în revistă va fapte, încercînd să scoatem în evidență trăsăturile rehiatoare ale latinei dunărene.

1.1.2.1. În privința verbelor denominative, ictistica cea mai frapantă este utilizarea mnofolo-a sufixelor -esco, la conjugarea a IV-a (în -l-) și (la conjugarea I (în -ă-; vezi mai sus, p. 124), inegal undite în România (-izo acoperă o arie mult mai re-i, cuprinzînd, în afară de română, cîteva dialecte ene). Ezitățile în folosirea sufixului menținîndu-se i azi, nu se poate atribui fazei latine decât încercarea i constitui o categorie specifică denominativelor, nu realizare sistematică: -izo avea această funcție (la-:are 'a traduce în latinește', *alapizare* 'a palmui' de *Iapa* 'palmă', de exemplu), iar pentru -esco analiza tuată de vorbitori putea duce la aceeași valoare (flo-o 'a înflori' arată transpunerea în starea exprimată ^erbul *floreo* 'a fi în floare', dar poate fi raportat și direct la *flos* 'floare', însemnînd deci 'a deveni floare, a se acoperi de flori').

Trebuie arătat încă de la început că nu e vorba de o sufixare lexicală propriu-zisă, ci de o deplasare a acesteia pe plan morfologic: verbele cu sufixele lexicele -izo și -esco moștenite în românește (în care sufixele apar la toate persoanele verbului) sînt în număr foarte mic, toate neanalizabile (*boteza*, *cuteza*, *necheza*, *rîn-cheza*, *reteza*; *crește*, *cunoaște*, *naște*, *paște*⁹); ca • marcă a denominativelor (sau poate numai a verbelor noi), sufixele se atașează persoanelor I,

a II-a și a III-a sg. și a III-a pi. (vezi mai sus, p. 124). Lipsa de concordanță a limbilor romanice cu privire la inventarul verbelor sufixate, faptul că *-esco* împarte domeniul romanic cu *-isco* (mai recent, desigur), ezitățile în folosirea sufixelor, constatabile în tot cursul istoriei limbii, nu permit situarea în perioada latină a vreunei regularități a acestui tip de sufixare; se poate vorbi cel mult de un punct de plecare favorizat de valoarea celor două sufixe, de necesitatea marcării clare a categoriei denominativelor și, pe cât se pare, de tendința de a fixa pe aceeași „coloană” (cea a desinențelor) locul accentului; o simplificare se obține și din trecerea masivă de la conjugarea a II-a la a IV-a a verbelor denominative (la formele oare nu primesc sufixul *-esco*): *jlorere* devine *florire*, iar acesta se combină cu *floresco*, obținându-se astfel flexiunea hibridă de care am vorbit; limba română nu mai are nici un verb denominativ de conjugarea a doua, în timp ce latina avea 34 (X. Mignot, *Verbes denominatifs*, p. 84). La aceeași categorie de verbe apar însă și alte. mărci secundare: încă din latina primelor texte, sufixul *-sco* era întărit de utilizarea unor preverbe (nu există, în această epocă *curlescere*, *albescere*, *crebescere*, *gran-descere* ci numai *incurlescere* 'a se încovoia', *exalbescere* 'a albi', *increbescere* 'a deveni frecvent', *pergrandescere* 'a deveni mare'; formele simple apar mai târziu, uneori după mai multe secole).

În sfârșit, se observă, la verbele de conjugarea I, extinderea unor sufixe complexe, provenite de la deriva-

:^a O discuție mai amănunțită, cu includerea formelor neclare, secundare et*.*i.* la A. Graur, *Tendențele*, p. 223—224.

171

ieverbativă sau dintr-o falsă analiză (de la *nuntius*, xemplu, *nuntiare* 'a anunța' are o sufixare simplă, dar *cruciare* 'a chinui', de la *crux*, temă consonan-e prevăzut cu un sufix complex, *-i-ă-*). Exemplifi-mai jos câteva din aceste sufixe:

are, cu *-i-* justificat în general în perioada clasică forma cuvântului de bază, se extinde în latina târ-**altiäre* (de la *altus*) > rom. (*în*)*ălța*, (*ac*)*captiare* (de *ptus*) > *acăța*, **ingrassiare* (de la *grassus*) > *îngrașă*, *care*, provenit de la bazele terminate în *-ic-* (de la : 'judecător' derivă *indicare* 'a judeca'); dintre for-le nejustificate prin cuvântul de bază amintim (une-iar de la primele texte): *caballicäre* (de la *caballus* > (*în*)*căleca*, *carricäre* (de la *carrus* 'car') > (*în*)-, *follicäre* (de la *follis* 'foaie') ■> (*în*)*fuleca*, *mani-*(de la *mane* 'dimineața') > *mîneca* 'a se scula în zilei'), *morsicäre* (de la *morsus* 'mușcătură') > *mur-* Despre acest sufix vom avea de discutat și cu oca-escrierii derivării deverbative, deoarece cum s-^a pu-bserva, granițele dintre cele două tipuri de derivare :rg.

șirarea de mai sus, chiar dacă e incompletă, a pu-:oate în evidență și faptul că sufixele complexe nu itue esențialul derivării denominative, rolul prin-jucîndu-l cele două sufixe vocalice, *-ă-* (majoritar) . Productivitatea acestora n-a încetat niciodată, in->nt de caracterizările suplimentare pe care le-au căpăta: de la *cena* sau *trepidus* se formau *certare* *pidäre*, păstrate pînă azi, după cum în românește i forma, din cuvinte noi, *curba* de la *curbă*, *activa* *activ*; în același fel, latina forma *partîre* 'a împărți' *pars* sau *unire* 'a uni' de la *unus*, după cum reformează *prinzi* de la *prînz*, sau *lungi* de la *lung*. la această categorie prefixarea constituie o marcă antă a derivării denominative; la verbele în *-ă-*, de alu, epoca arhaică nu cunoaște verbele simple *cla-***crebräre*, *fuscare*, *sacräre*, *terminare*, ci numai *de-e* 'a clarifica', *increbräre* 'a înmulți', *infuscäre* 'a culoare închisă', *consecräre* (sau *ex-*, *ob-*, *re-*) a îra', *determinare* 'a delimita'; pentru conjugarea în emplele sînt mai puțin numeroase. S-a putut însă *ra* chiar din traduceri românești ale verbelor de-ative latine că și acolo unde latina folosea verbul

simplu, româna avea o formație prefixată, de obicei cu *în-*; limbile romanice dau, cum s-a văzut și mai sus, extindere prefixării, utilizînd preverbele *in-* și *ad-*, cu o valoare semantică atenuată; este vorba de așa-numitele formații parasintetice, simultan prefixate și sufixate; exemplele de mai jos sînt păstrate în românește (sau reconstituite pornind de la română); fiind

vorba de un procedeu productiv, datarea precisă nu e posibilă: *affundare* (din *ad-*, *fundus* și *-ă-*) > *afunda*, **allongare* (din *ad-*, *longus* și *-ă-*) > *alunga*, **ammortire* (din *ad-*, *mor-t(u)us* și *-i-*) > *amorți*, **ammutare* (din *ad-*, *mutus* și *-î-*) > *amuți*, **imbracare* (din *in-*, *bracae* și *-ă-*) > *îmbrăca*, **inuxorare* (din *in-*, *uxor* și *-ă-*) > *însura*, **indul-cîre* (din *in-*, *dulcis* și *-J-*) > *îndulci*. E greu de spus dacă latina dunăreană va fi avut vreo preferință pentru unul din cele două preverbe; situația actuală a productivității prefixelor, cu netă predominare a prefixului *in-*, poate sugera o situație similară mai veche; soarta unor cupluri pare să confirme această preferință: *addensare* și **indensare* dau în limbile romanice: v. fr. *adeser* etc. și rom. *îndesa*; *adgeniculare* și *ingeniculare* continuă în fr. *agenouiller* și rom. *îngenu'nchia* (dar și it. *inginoechiar-si*)¹⁰. Este fără îndoială mult prea puțin pentru a trage o concluzie cu șanse de valabilitate, ținând seama de faptul că în istoria relativ recentă a limbii române se constată o îmbogățire a inventarului prefixului *în-* (nu numai în formațiile parasintetice). Ne putem afla așadar în fața unei dezvoltări ulterioare perioadei care ne interesează aici.

6.1.2.2. Tendințe analoge se manifestă în derivarea deverbativă, mult mai puțin importantă în ansamblul sistemului. Este vorba de atașarea unor sufixe care conferă derivatului o anumită nuanțare în raport cu verbul de bază, mai degrabă decât o componentă semantică diferită.

Aceste nuanțări se pot estompa, proces favorizat de situațiile în care sufixul se încadrează într-o categorie flexionară mai clară (conjugările productive, I și a IV-a), deoarece direcția evoluției limbii promovează extinderea lor în detrimentul verbelor vechi. În felul acesta,

¹⁰ Nu poate fi exclusă explicația unora din aceste verbe prin derivarea „delocutivă”: din locuțiunea *în genunchi* se poate forma *îngnunchia*.

173

erivatele devin sinonime cu verbele de bază, iar rezultatul este fie eliminarea unui element al cuplului, fie ȣergerea legăturii etimologice dintre ele, ceea ce duce la aceeași consecință: eliminarea derivării deverbative. în nu prea numeroasele tipuri de care dispunea limba tină (frecventative-intensive, incoative, deziderative, di-inutive, la care se adaugă unele sufixe fără valoare înfinibilă) vom lua în discuție numai pe cele care, într-un l sau altul, au supraviețuit în românește și deci pot atribuite latinei dunărene.

Verbele frecventative-intensive, formate la tema supinului (= a participiului perfect) cu sufixul *-ă-*, sau, prin analogie, de la tema prezentului cu sufixul *-ită-*, erau foarte numeroase în latinește și se bstitue din cele mai vechi timpuri verbelor de bază *ustăre* și *hortări*, de exemplu, sînt folosite în mod cu-nt în locul mai vechilor *gunere* și *hori*, despre exis-ita căroră n-am ști nimic, dacă nu ne-ar fi fost contate de gramaticii antici și de rare citate din poezii chi). Substituirea continuă și în perioadele următoare, l puțin în limba vorbită (alegem exemple ilustrabile n română): *adiuuăre* e înlocuit de *adiutăre* 'a ajuta', *iere* de *cântare* 'a cînta', *fremere* de *fremutare* 'a fre-ita' (posibil denominativ mai tîrziu al abstractului *fre-tus* 'freamăt'), *sternuere* de *sternutăre* 'a strănuta', *uer-e* de *uersăre* 'a întoarce'; nu e lipsit de interes să sem-ăm o înlocuire de același tip, dar unde frecventativul apare în nici un text latin, fiind reconstituit numai

comparația romanică (situație opusă, dar consecință ică a celei amintite mai sus: verbul de bază nu apare texte): **oblităre* (> rom. *uita*, fr. *oublier* etc.), fr'ec-Ltativul lui *obluiisci*. Acest din urmă amănunt arată pînă tîrziu formarea frecventativelor era un procedeu ductiv; cu toate acestea, procedeuul nu subsistă ca ?e în limbile romanice, ceea ce pune problema stabilității și momentului încetării productivității su-îlui. Condiția conservării productivității este atît clătea formală cît și cea semantică, așadar existența r perechi clar diferențiate formal și cu sensul deri-îlui deductibil din al cuvîntului simplu. Pornind de materialul oferit de limba română, constatăm că se rează numai trei perechi: *circăre* — *circităre* > *cer* — *cerceta*, *dormire* — *dormităre* > *dormi* — *dormita*,

salire — *saltare* > *sări* — *sălta* (la care s-ar putea adăuga "eventual **alienare* — *allen(i)tare* > *alina* — *alinta*); dintre acestea, *circitare* nu poate fi considerat derivat al lui *circăre*, ci

format direct de la *circus* — sau de la *circes*, *-itis* — (și sensul și vechimea atestărilor o dovedesc), iar *dormităre* nu are sens frecventativ sau intensiv; singur *saltare* e un frecventativ clar, dar raportul de derivare a devenit obscur cel puțin în momentul ro-tacizării lui *-l-*. Situații similare se găsesc și în alte limbi romanice (acolo unde intervine sonorizarea oclusi-velor intervocalice sau se observă o mai frecventă sincopă a vocalelor scurte se ajunge pe alte căi la același rezultat, pierderea clarității raportului de derivare). Esențialul însă nu pare să conste în dificultățile formale, ci în epuizarea funcției semantice a sufixului: devenind sinonime ale verbelor simple, frecventativele încetează de a fi o categorie de sens unitară și, în consecință, „economică”, -disparînd prin epuizare. Fenomenul a putut avea Joc la sfîrșitul perioadei de unitate latină.

Verbele diminutive ar constitui o categorie neînsemnată (deseori greu de deosebit de denominativele formate de la nume diminutive, sau de la numele de agent în *-ulus*: *tremulare*, de exemplu, provine de la agentul *tremulus* mai degrabă decît de la verbul *tre-mere*), dacă n^ar exista cîteva derivate cu valoare diminutivală îndubitabilă: *excutulăre* 'a scutura' față de *ex-cutere* 'a lovi, a scoate', *ustulare* 'a ustura' față de *urere* 'ai arde' (cu participiul *ustus*); sigurele perechi menținute în românește, *holba* — *holbura*, *turba* — *turbura*, *zvinta* — (*zjvîntura* sînt de date diferite, iar verbele în *-ura* par a fi denominative; pentru perechea *scoate* — *scutura* s-a pierdut conștiința relației etimologice (rom. *scoate* < **excotere*, nu *excutere*).

În cadrul verbelor denominative ne-am oprit asupra celor în *-icare* (p. 172), atrăgînd atenția asupra faptului că, din cele mai vechi texte, sufixul servește la derivarea deverbativă. La Plaut sînt atestate *fodicăre* 'a săpa' și *uelligăre* 'a smulge', derivate din *fodere* și *uellere*, cu același sens; mai tîrziu sînt atestate *candicăre*, *splen-dicăre*, derivate din *candere*, *splendere*; în realitatea vorbită, aceste verbe expresive, evitate de limba literaturii, irebuie să fi fost mai numeroase; descendența romanică presupune existența unui număr destul de ridicat: **arlli-* 175

ire, **audicăre*, **fricicare*, **mixticare*, **placicare*, **uadi-\re* etc. derivate din *ardere*, *audere*, *fricăre*, *miscere*, *pla-Ire*, *uadere*. Româna păstrează perechea **mixticăre* — *liscere* (în care primul termen este însă un denominativ . participiului) > *mesteca* — v. rom. *meaște*; apare în [us *sorbicăre* — *sorbire* > *sorbeca* — *sorbi*, poate și)m. *ciulica* — *ciuli*, de vechime incertă. Sărăcia exemplelor sigure chiar și în acest din urmă up, popular prin excelență, dovedește stingerea treptată derivației deverbative.

6.2. Prefixele. Deși latina dispunea de un număr im-
 irtant de prefixe, mărit în decursul istoriei prin folo-
 •ea ca prefix a unor cuvinte independente, nu se poate
 rbi de un caracter sistematic al prefixării, nici măcar
 comparație cu sufixarea.

6.2.1. Se pot atribui acestei stări de lucruri mai ilte cauze: (1) Prefixarea latină se află într-un proces

continuă transformare: indo-europeana tîrzie neoferind cît puncte de plecare pentru prefixe izolate, se poate ane că latina și-a creat ea însăși aparatul de prefixe n recurgera, în etape diferite, uneori foarte depărtate timp, la aglutinarea unor elemente de relație (prepo-ii sau adverbe).

(2) Elementele de relație care stau la originea prefî-or au un conținut difuz, exprimînd de la început o lititudine de raporturi; atașate unor verbe sau nume, își pot păstra vechile valori, dar pot adăuga și altele , provenite din analiza efectuată de vorbitor a cuvin-)r prefixate. Rezultatul este că, cu foarte puține ex-ții (cele „privative”, cele foarte rare sau foarte re-te), fiecare prefix are o multitudine de valori, deseori luctibile la o unitate.

(3) în aceste condiții, noțiunea de productivitate com-tă în mod predominant aspectul de

creștere a inven-îlui, fără o componentă semantică unitară; aceasta urmă e mai clară numai în situațiile în care prefixul țin valoarea concretă (locală) a prepoziției și când itura etimologică cu ea nu se șterge. 4) Chiar dacă se observă o distincție primordială în-prefixarea denominativă și cea deverbativă, aceasta terge în numeroase cazuri (datorită în primul rând formării de la aceeași bază a unor nume și a unor verbe). Există și situații când același prefix are valori; diferite după cum se atașează unui nume sau unui verb.

(5) Absența unui rol morfologic al prefixelor (cuvintele prefixate nu diferă, din punctul de vedere al părții de vorbire, de cuvântul de bază) pune prefixarea pe un plan analog cu „variațiile” din domeniul sufixării, ceea ce permite în principiu apariția unei sinonimii între cuvântul simplu și cel prefixat. Dacă pentru sufixe această posibilitate se realiza la unele diminutive și frecventa-tive, în cazul prefixelor, datorită și numărului lor ridicat și a conținutului semantic difuz, sinonimia apare destul de frecvent, atât între cuvântul simplu și cel prefixat¹¹, cât și între mai multe cuvinte prefixate formate de la aceeași bază.

6.2.2. Tendința spre sistematizare și spre simplificare a acționat în domeniul prefixării pe mai multe căi:

(1) înnoirea inventarului. Vom ilustra mecanismul acestei înnoiri mai întâi printr-un exemplu vechi, care permite urmărirea fenomenului pe texte, timp de mai multe secole.

Latina moștenise prefixul *am(bi)-* 'de o parte și de alta', 'de jur împrejur' paralel cu prepoziția, *am*, păstrată numai de un gramatic. Cu ajutorul acestui prefix s-au format câteva verbe și substantive; ne vom opri asupra celor dintâi: *ambire* (de la *xre* 'a merge') *a ocoli, a merge pe căi ocolite'; *ambigere* (de la *agere* 'a mîna, a călăuzi') 'a împinge într-o parte și în alta, a pune pe talgerele balanței, a sta la îndoială', *amplecti* (sau *am-plectere*, de la *plectere* 'a țese') 'a îmbrățișa' *anquirere* (de la *quaerere* 'a căuta, a cere') 'a căuta să-ți procuri', *amiclre* (de la *iacere* 'a arunca') 'a arunca în jurul său o piesă vestimentară, a se înfășură', *amputare* (de la *putare* 'a curăța' — pe lângă multe alte sensuri —) 'a

¹¹ Limba poetică a făcut uz de această sinonimie virtuală, obținînd efecte de surpriză prin eliminarea prefixelor: astfel, fața de obișnuitele *contemnere* 'a disprețui', *expiāre* 'a ispăși', poezia folosește *temnere*, *piāre*. Amintim în treacăt că unii lingviști au încercat să descopere valori aspectuale (perfectivitate) sau de diateză („mediu”) în verbele prefixate (*facere* 'a face' — *conficere* 'a isprăvi, a da gata', *curāre* 'a avea grijă' — *accu-rāre* 'a se ocupa, a-și da osteneala'); nu este însă în nici un caz vorba de o situație clară, cu tendințe de gramaticalizare.

12 — Latina dunăreană

177

f/M M

ăia, a curăța' etc. într-o primă fază, prepoziția *am* a eșit din uz, ceea ce a slăbit claritatea formațiilor, fapt reflectat în morfologie: *ambire*, format de la verbul *eo*, *re*, are prezentul *ambio*, ca orice verb de conjugarea a V-a, după cum *amicire* a trecut la aceeași conjugare, deși rovine de lai un verb de conjugarea a III-a. Productivitatea formației încetează, iar limba recurge, într-o a doua fază, la transformarea în prefix a altei prepoziții, eu sgături etimologice clare și cu o structură fonetică rezistentă, *circum* (de la *circus* 'cerc') 'în jurul' (sinonimia u e totală, după cum se observă); aproape de la toate erbele amintite mai sus se creează formații cu *circum-*: *rcumire* 'a ocoli', *circumagere* (se observă menținerea jcalismului radical) 'a duce în jurul, a întoarce', *cir-implecti* 'a îmbrățișa, a cuprinde' *circumquirere* (fără

.doială cuvînt inventat de glosatori pentru a traduce clar
; *anquirere*), *circumicere* (și *circumiacere*) 'a înconjura'
n teren cu o întăritură, de exemplu), *circumputăre* (ex-
ică pe *amputare* în lucrarea lexicografică a lui Festus).

■ au format cu ajutorul acestui prefix și numeroase alte
;rbe, în tot cursul istoriei limbii latine, cu uzul limitat,
>ate, la limba cultă (unele traduc formațiile grecești
i *ntpi-*): limbile romanice nu păstrează nici unul din
este verbe, după cum nu se menține nici rolul de pre-
iziție al lui *circum*. Modelul discutat arată că înnoirea
face prin dobîndirea statutului de prefix de către pre-
ziții noi, paralel cu pierderea productivității unor pre-
ce nesuținute de existența simultană a prepozițiilor.
ident, „modelul” *circum-* nu poate fi regăsit în toate
taliile în cazul altor prefixe: paralelismul cu o pre-
ziție nu este obligatoriu, transformarea unei prepoziții
iu a unui adverb) în prefix nu este obligatoriu însoțită
dispariția altuia, sinonim, din fondul vechi etc.

Vom examina în continuare cîteva înnoiri care se re-
ctă în latina dunăreană. Prepoziția *extra* 'în afară, din-
o de' funcționează ca prefix numai în foarte puține
i/inte latine (*extracludere* 'a închide afară, de exemplu);
ibile romanice, în primul rînd italiana și româna, ates-
o oarecare productivitate a prefixului: rom. *străbate*,
ăluci, *străvedea*. Foarte apropiată din punct de vedere
tetic, dar și semantic, de *extra* este prepoziția *trans*
acolo de'; ca prefix are și semnificația 'dintr-o parte
r-alta', substituindu-se astfel, fără să-1 slimine, pre-
fixului polisemantic *per-*; productivitatea prefixului *trans-*e în creștere de-a lungul istoriei
limbii latine (avînd și forma, explicabilă fonetic, *tra-*); cîteva exemple, în care vom
recunoaște, datorită utilizării lor în limbile culte de azi, importanța formației: *traducere* 'a
duce dincolo', *transcribere* 'a transcrie', *transferre* 'a transporta', *transfigurare* 'a transfigura, a
metamorfoza', *transformare* 'a schimba înfățișarea', *transfugere* 'a trece dintr-un loc în altul, a
trece la dușman', *transmittere* 'a trimite dintr-un loc în altul'. în limbile romanice prefixul își
reduce sau își pierde productivitatea, dar faptul că fiecare dintre ele conservă alte formații
pare să sugereze că pierderea productivității e un fenomen relativ recent. Limba română
conservă foarte puține cuvinte: *trăda* < *tradere* (cu refacerea fonetismului după verbul
simplu, *dare*; posibilă creație cultă), *trimite* (vechi *trămite*) < *transmittere*, *trece* < *traicere*,
arom. *trăsar* < *transilîre* (cu vocalismul refăcut după *salire*; dacorom. *tresări* calchiază, după
toate probabilitățile, fr. *tressaillir*).

Se observă din toate cazurile luate în discuție că prefixele provenite din transformări relativ
recente ale unor prepoziții (sau adverbe) au numai rareori forța de a supraviețui vreme
îndelungată; cauza pare a se afla în ieșirea din uz a prepoziției, ceea ce face ca formațiile să
fie neanalizabile, și în numărul restrîns al cuvintelor cu circulație reală în limba vorbită (limba
literară e oricum mai bogată în cuvinte prefixate — ceea ce face ca textele să nu reflecte
realitatea vorbită).

(2) Eliminarea unor prefixe și a unor formații prefixate. Față de bogăția prefixării latine,
limbile romanice prezintă o sensibilă reducere (chiar dacă ținem seama de cele cîteva prefixe
noi, neutilizate ca atare în textele antice). Fondul de prefixe românești moștenite din latinește
nu depășește cifra 12 (după tratatul *Formarea cuvintelor în limba română*, voi. II, p. 300),

dintre care unele reprezentate de un număr infim de formații (ș-a văzut exemplul *trans-* > *tră-*, *extra-* > *stră-*; se mai poate adăuga *sub-* > *su-*, cu 10 verbe, față de câteva zeci din textele latine, sau *post-* > *poi-*, fără nici un verb).

Tendința de reducere a formațiilor este sensibilă nu numai la aceste prefixe oarecum „periferice”, dar și la cele a căror productivitate a durat multe secole (excepție face doar *ad-* și, mai ales, *in-* utilizate în formațiile „pa-

179

(de la *panus* 'fuior') ca și *destrăma* (de la *trama* < lat. *trama* 'urzeală').

Prin aceste transformări se reduce inventarul de prefixe, se elimină nuanțe diferențiatore și se obține, uneori, pentru prefixele în favoarea cărora a operat sincretismul, o clarificare a valorilor.

(4) Schimbări de prefixe în sensul unei mai bune motivări (evident, din punctul de vedere al vorbitorului, nu al realității istorice). E vorba de fapte izolate, lexicale, dar acestea contribuie la clarificarea valorii unor prefixe. Astfel, de exemplu, 'a aștepta' se spune în latinește *exspectare*, format de la verbul *spectare* 'a privi' cu prefixul *ex-* 'din', care notează de obicei îndepărtarea; considerat de vorbitori ca nepotrivit, ba chiar opus sensului așteptat, *ex-* a fost înlocuit prin *ad-*; de aici, cu vechi transformări fonetice, rom. *aștepta*, it. *aspettare* etc.

(5) în aceeași tendință de clarificare a analizei se încadrează și o caracteristică formală: refacerea, în latina târzie (cu atestări scrise) a vocalismului radical după modelul verbului simplu, însoțită, acolo tinde era cazul, de deplasarea accentului de pe prefix pe rădăcină; uneori se produce numai acest din urmă fenomen. Câteva exemple: se știe că în limba latină orice vocală scurtă când nu se afla în poziție inițială se închide: verbele *agere*, *frângere*, *sălire*, *mândăre* își modifică vocalismul radical în momentul prefixării: *subigere*, *infringere*, *resilire*, *commen-dăre*; formele românești *soage*, *înjrînge*, *răsări*, *comînda* provin mai degrabă din *subagere*, *înfrângere*, *resalire*, *commandare* (despre utilizarea în vorbirea curentă a acestuia din urmă dispunem de mărturia gramaticului Velius Longus, sec. II; *quamuis* *commendo dicamus*, *tamen* *com-mando in ccmsuetudine est* 'deși spunem (corect) *commendo*, totuși *commando* e în obișnuința (vorbitorilor); după regulile latinei literare, accentuarea corectă a formelor de pers. a III-a sg. a indicativului prezent este *in-cipit*, *conuenit*, *colligit*; descendentele românești *începe*, *cuvine*, *culege* presupun însă accentuarea pe radical.

(6) încercarea de constituire a unor „câmpuri semantice” ale prefixelor, realizate mai ales prin opoziții binare (în felul antonimelor lexicale) cu trăsături clar definite. Asemenea câmpuri existau din primele atestări ale latinei, se bazau însă aproape exclusiv pe valorile

181

concrete, locale (și foarte rar temporale) ale prefixelor I se mărgineau la verbele de mișcare și, în mai mică măsură, la cele de stare, acolo unde valorile locale sînt îai ușor aplicabile. Astfel, de la verbul de mișcare prin xcelență *ire* 'a merge' se formează: *ab-ire* 'a se îndepăr-:', *ad-îre* 'a se apropia', *co-lre* 'a se reuni', *ex-lre* 'a ■și', *ob-lre* 'a întâlni, a veni în cale', *prae-îre* 'a merge ifrunte, a preceda', *red-lre* 'a se întoarce', *sub-ire* 'a ii, *trans-jre* 'a trece' etc.

Se poate vedea de aici că ordinea este numai apa-

■ntă: fiecare prefix are, combinîndu-se cu alte verbe, ilori diferite, iar perechile opuse, chiar la acest verb, tenționat ales (*abire*—*adire*, de exemplu), sînt insuficient de clare datorită unor sinonime diferențiate numai •in fine nuanțe de sens (între *abire* și *exire*, de exemplu, care desemnează amîndouă îndepărtarea, diferența nstă numai în faptul că *abire* nu comportă ideea de terioritate a punctului de plecare — dar nici n-o ex-ide —, în timp *ce exire* o presupune în mod necesar *i-îre* înseamnă de altfel 'a începe' mai mult decît *'a

tra', această din urmă semnificație fiind exprimată de
verbul *intrare*)

începuturile unor opoziții mai clare, mai puțin difuze,
un număr mai redus de termeni, se pot observa în
cuvintele latine, din cele mai variate epoci; astfel, unor for-
mări cu *ad-* sau *in-* li se opun formații cu *de-* și *dis-*
— acestea cu tendință spre confuzie): *accedere* 'a se apro-
ia' — *discedere* 'a se depărta', *ascendere* 'a urca' — *des-*
idere 'a coborî', *aggregare* 'a reuni, a aduna' — *dis-*
igere (tîrziu) 'a separa', *associare* 'a însoți, a aduna'
dissociare 'a despărți', *incingere* 'a încinge' — *dis-*
gere 'a descinge' etc. Simplificarea inventarului de pre-
fixe clarifică și mai mult opozițiile; pentru exemplificare
pot aminti cuplurile de formații parasintetice denomî-
nate: **ammortire* — **dismortire* > *amorți* — *dezmorți*,
caballică — *discaballică* > *încăleca* — *descăleca*,
calceare — *discalceare* > *încălța* — *descălța*, **incărri-*
e — *discaricare* > *încărca* — *descărca* etc.¹²

¹² Trebuie spus că realitatea este mai puțin sistematică de-
par să o arate aceste exemple, alese spre a schița tabloulul 1 al evoluției. Nu totdeauna *dis-* denumește o acțiune opusă i a
formațiilor cu *ad-* și *in-*: *attribuere* și *distribuere* sînt aple sinonime, primul însemnînd 'a
acorda fiecăruia în parte, i distribui'; tot astfel *incluere* 'a închide' nu se opune lui *dis-*
(7) în cazul ștergerii valorii specifice a unor prefixe, latina (mai ales în perioada tîrzie)
recurge la o supra-prefixare. Fenomenul datează de la începuturile literaturii (*com-pro-*
mittere, într-un text de lege din 186 î.e.n., *dis-con-ducere*, *dis-per-cutere* la Plaut), putînd
duce chiar la repetarea aceluiași prefix (*adalligare* la Pliniu), dar cunoaște o mai rapidă
dezvoltare după secolul I e.n. Cîteva exemple din texte: *super-ac-commodare* 'a adapta (de-
asupra)' (Celsus, sec. I), *super-in-struere* 'a clădi deasupra' (Columella, sec. I), *per-trans-ire*
(Plinius, sec. I), 'a trece dincolo', *in-ac-crescere* (Tertullian, sec. II) 'a crește', *discooperire*
(Hieronim, în traducerea Bibliei, sec. IV) 'a descoperi', *per-con-firmare* 'a consolida' (id.).
Latina dunăreană, în măsura în care datele din română ne permit s-o cunoaștem (în privința
prefixării faze de după secolul al VII-lea pare să fi adus transformări destul de profunde), a
participat la acest procedeu: pe lîngă un cu-vîrit' panroman, *discooperire* > *descoperi*, apar
și rare formații noi, dintre care **ex-per-lauare* > *spăla* e singurul cu posibilă datare latină; nu
putem atribui cu certitudine o asemenea dată unor formații de tipul **ex-con-fundare* >
scufunda (cu toate că există și în calabreză *skuffundare*), sau *Hn-con-gyrare* > *înconjurare*,
deoarece productivitatea românească a prefixelor *ex-* (într-o perioadă mai veche) și mai ales
in- face probabil caracterul recent al cuvintelor, pentru care, de altfel, există și forme cu un
singur prefix: *cufunda* (< ^*confundare*), *cunjura* ■ (< *congyrare*).

6.2.3. Vom încerca să descriem sistemul de prefixe

al latinei dunărene, nu fără a semnală din nou dificultatea de a-l reconstitui pe baza
supraviețuirii lui româ-

cludere 'a închide separînd'; pe de altă parte, opoziția dintre verbul simplu și cel prefixat (*face*
— *desface*) este bine reprezentată în latinește, după cum nu lipsesc opoziții ternare sau chiar
cvaternare (*accedere* 'a se apropia' — *incedere* 'a intra' — *decidere* 'a ieși, a se depărta' —
discedere 'a se depărta'). Fiecare din aceste verbe are și alte, uneori numeroase, nuanțe de sens,
care umbresc pentru noi claritatea opozițiilor; pentru vorbitori, opozițiile nu existau decît din
punctul de vedere lexical. Se observă și dezechilibrul atestărilor celor două prefixe: exemplele
se bazează pe descendenții românești și e posibil ca atașarea prefixului *in-* să fie de dată mai
recentă: o fază mai veche opune verbul simplu celui format cu *de-* sau *dis-* (rom. .face. —

desface, fr. *chausser* — *dechausser*, *charger* — *decharger*).

183

sști. Cîteva cifre, cu toată relativitatea lor, vor ilustra tuația: în celebra sa *Gramatică romanică* (voi. II, 1894), . Meyer-Liibke discută 21 prefixe romanice, din care au menținut în românește, cum am arătat mai sus, nu-ai 12; chiar dacă eliminăm cele cîteva inovații occidentale certe, deosebirea este importantă și nu concordă cu •edominarea elementelor de unitate din alte sectoare, atarea acestei sărăcirii a inventarului nu este ușoară, ir există unele indicii în favoarea unei perioade ulte-Dare celei care ne interesează aici. Faptul că numeroase efixe și-au menținut productivitatea și că româna par->ipă la una din inovațiile regionale ale prefixării rtra-, comun numai cu italiana) pare să arate că latina înăreană nu avea o prefixare mai săracă decît restul)maniei. La aceasta se adaugă și situația, destul de ob-ură, a prefixelor de origine slavă: din cele 13 prefixe fra provine din tratatul de *Formare a cuvintelor*, L II, p. 301), sînt realmente productive și răspîndite

ansamblul teritoriului numai 3, *ne-*, *pre-* și *ras-*; cel rtții nu servește discuției noastre, deoarece a ocupat i loc liber din prefixarea romanică (prefixul „privativ” în *in-* a fost eliminat de peste tot, datorită, poate, onimiei cu *in-* de origine prepozițională), fiind, de alt-l, favorizat de paronimia cu negația *nu*, de origine la-îă; dacă este adevărat că succesul celorlalte se dato-ază de asemenea pregătirii terenului de către fondul :in (rom. *pre-* ar putea proveni și din lat. *per-*, nu imai din si. *pre-*, iar *ras-* și din *re-ex-* sau dintr-o [să analiză a unei forme ca *respondere* > *răspunde*, nu imai din si. *raz-*), s-ar putea ajunge la concluzia că în)mentul inițial al influenței slave prefixarea de origine ;ină era mai puternică decît mai tîrziu. Dar absența melor materiale ale prefixelor ieșite din uz împiedecă reconstrucție totală și sigură.

Aceasta se lovește și de altă dificultate: tendința de tematizare amintită mai sus, printre ale cărei rezul-e se poate număra și reducerea inventarului, este în-țită de o sărăcire continuă a prefixării, astfel încît mși obiectul sistematizării nu reprezintă decît rămă-ele unui inventar altădată bogat; mai mult chiar, s-ar tea spune că sistematizarea este contracarată de con-LUa diminuare a rolului prefixării; caracterul neîntre-pt al acestei evoluții face iluzorie încercarea de a sur-

i

prinde un sistem, în permanentă prefacere. Pentru exemplificarea situației ne vom opri la un cuplu antonimie clar și productiv în latinește, chiar dacă numărul formațiilor nu e deosebit de ridicat: ante- 'înainte' și post-'după'. Situația romanică pare să se prezinte astfel: *antene* menține în italiană, spaniolă și portugheză, iar *post*-numai în română {cu foarte puține formații, astfel încît Meyer-Liibke, în *Gramatica* citată nici nu-l pomeneste). Care era situația latinei dunărene? Existau ambele prefixe sau numai post-? Sau poate nici unul din ele, cuvintele românești cu *poi-* putînd proveni din prepoziția-adverb post? Referirea la existența independentă a prepozițiilor nu ne e de folos: există, e drept, ambele, dar *ante* numai¹³ sub forma *abante* > *ainte* (poate că de aici și *poi* s-a transformat în *apoi*, formă interpretată în general ca provenind din *ad post*); așadar faptul că *ante* nu există independent și că *abante*, care-l înlocuiește, este răspîndit pe o arie mai mare a României, fiind deci mai vechi (italiană, „retoromană”, franceză, provensală, catalană), ar putea sugera concluzia că dispariția prepoziției a atras dispariția prefixului din latina dunăreană; dar nu e vorba decît de o ipoteză nedemonstrabilă; de altfel, nu se poate vorbi de un raport necesar între păstrarea unei prepoziții și a prefixului corespunzător: în timp ce, de exemplu, prepoziția *înter* > *între* se menține în românește și în majoritatea limbilor romanice, prefixul nu apare în românește decît în formații neanalizabile (*înțelegere* < *intellegere*, *întreba* < *interrogare*). Răspunsul la întrebarea pe care ne-am pus-o mai sus n-ar putea ii deci formulat decît în termeni foarte vagi: e permisă presupunerea că pereche ante- / post- își pierduse productivitatea în latina dunăreană.

Ștergerea importanței relației dintre preverb și prepoziție ne determină să abandonăm

clasificarea tradițională a prefixelor, care separă pe cele cărora le corespunde o prepoziție de cele neanalizabile în acest fel.¹⁴

¹⁵ Se crede că urme ale lat. *ante* s-ar găsi în rom. *între* 'înainte' (dialectal azi, răspândit în româna veche), contaminat •cu *între* < lat. *inter*.

¹⁶ Separarea este supusă evoluției: în epoca prelitterară, când latina dispunea de prepoziția *am* (vezi mai sus, p. 177—178) iomațiile cu prefixul *am(b)-* intrau în prima categorie; mai târziu au trecut în cea de a doua. Vorbitorul poate stabili re~

185

Vom porni de la un nucleu cu valori locale, la înce-
concrete, în care prefixele se grupează în cupluri
Dnime. Față de situația din latina clasică, ilustrată
sus (p. 182) pe baza verbelor de mișcare, unde exista
ublă opoziție *ad-* ~ *ab-* și *in-* ~ *ex-*, sistemul lati-
tîrzii se dezechilibrează prin eliminarea prefixului
ex- devenind astfel, cel puțin aparent, opus la două
Eixe. Această stare de dezechilibru comportă două
edii: (1) *ad-* și *in-* devin sinonime sau (2) *ex-* capătă
auă pereche, în locul lui *ab-*. Limba a recurs la am-

■ soluții; *ex-* neavînd numai sensul local, ci un nu-mare de sensuri secundare, a fost dublat
de. de-,

fundat apoi cu *dis-*; în multe situații (formațiile para-etice, de exemplu, discutate mai sus,
deosebirea re cele două prefixe se șterge, fenomen însoțit, la

■ diferite, de diminuarea productivității unuia dintrele (neta predominare a lui *in-* din limba
română >utea reflecta o situație mai recentă decît latina du-*ană).

/om încerca să ilustrăm prin exemple utilizarea pre-
lor enumerate aici, fără a mai recurge la formațiile
isintetice.

id- cu valoarea locală: *adiungere* ('a atașa la') >

ige, *adducere* ('a duce la') > *aduce*, *adăugare* ('a
te, adăugînd la') > *adauge* (cu schimbare de conju-

generalizată)¹⁵; începutul unei acțiuni: *addormire* > *mi* (e de semnalat că latina literară prefera
obdor-ere), **attempire* > *ațipi*; unele formații sînt sinonime rerbele simple, astfel încît s-a
vorbit și de o „pro-” vocalică: *adcooperire* > *acoperi* (cf. și rom. *aluneca*, *rli* etc.); în sfîrșit,
diferența de sens dintre verbul ixtat și cel simplu este atît de mare încît analiza este dificilă
pentru vorbitor; datarea diferenței se poate

pe baza comparației romanice și are de cele mai

noi: am arătat posibilitatea raportării la *nu* a prefixului tot astfel, vorbitorii latinei tîrzii
au putut interpreta pre-

dis- (din categoria celor neanalizabile) drept *de-ex-*, cu devenise omonim (numai în acest sens,
se poate postula ;nța unui prefix compus *de-ex-*).

¹ Valoarea locală a prefixului e menținută în conștiința vor-lor nu numai de prezența
prepoziției (*ad* > rom. *a*), ci de

formații „delocutive”, uneori greu de deosebit de .cele intetice: *adaquare* (de la *ad dquam* 'la
apă') > *adăpq*, **al-■e* (de la *ad largum* 'în larg, în toate părțile') > *aTețhga**.

multe ori un caracter ipotetic: *afflāre* > *afla*, de exemplu, înseamnă atît în românește cît și în
alte limbi romanice (v. it. dial., unele graiuri „retoromane”, v. sp., port.) 'a găsi', deși în textele
latine are sensul 'a sufla peste'; cauzele evoluției sînt neclare, fiind posibilă o trecere în
limbajul comun a unui termen tehnic. Dar din ce îndeletnicire? S-a propus vînătoarea: cîinii
adulmecă vînatul cu ajutorul mirosului, „suflînd” așadar asupra prăzii (cf. *circitare* 'a umbla în
cerc' > rom. *cerceta* 'a căuta'). Nu e exclusă însă originea marinărească a evoluției: vîntul

'suflă' spre țărm corăbiile cu bunuri sau obiecte, 'găsite' apoi (în documente latine din Dalmația *afflatura* înseamnă 'obiecte aduse la țărm de vînt'). Dacă optăm pentru explicația a doua, transformarea de sens trebuie să fie mai veche, terminologia marinărească latină dispărînd aproape cu desăvîrșire din românește; dacă optăm pentru cea dintîi, ar putea fi atît veche, din timpul unității latine, cît și o inovație independentă în fiecare limbă romanică, vînătoarea fiind o îndeletnicire practică fără întrerupere. În situații analoge sînt verbele *apprehendere* 'a lua, a pune mîna' > *aprinde* (cu sens apropiat și în unele dialecte italiene; e, de altfel, atestat în textele latine tîrzii) față de *praehendere* > *prinde*, *applicare* 'a se apropia de, a se îndrepta' > *apleca*, față de *plicare* 'a îndoii' (dar atestat, reflexiv, cu sensul 'a se îndrepta') > *pleca* etc.

in-, cu valoare locală, nu pare a fi reprezentat de nici o formație clară, cu excepția, poate, a rom. *încăpea*, dublet etimologic al lui *începe*; data atașării prefixului este incertă și plasarea ei în latina dunăreană îndoielnică (chiar dacă o formă asemănătoare se găsește în catalană: *ancabir*, față de reprezentanții lui **capere* din celelalte limbi; schimbarea de conjugare mai degrabă decît atașarea prefixului exprimă sciziunea semantică); în alte cîteva situații, valoarea locală este impusă de sensul verbului simplu: *includere* > *îchide*, *ingluttire* > *înghiți*, iar în *înfige* caracterul recent al prefixului e dovedit din forma arom. *hig* (*hidzeare*) provenită din lat. *figere*. Celelalte valori ale prefixului se reduc în ultimă analiză la cea incoativă, ilustrată în mod special de formațiile parasintetice denominative.

În alte formații prefixul nu pare să aducă nici o nuanță semantică: rom. *încinge*, de exemplu, provine

187

wv

în lat. *incingere*, sinonim cu *cingere*, dacă nu e vorba de o atașare mai recentă a prefixului; spre aceasta din urmă soluție ne îndreaptă forma simplă arom. *țingu* și erivatul *cingătoare*; aceeași este situația verbului *in-nde* < *intendere* sau din *tendere*, arom. *tindu*.

ex-, cu valoare locală: *exire* > *ieșV'*, *excutare* (prin rza intermediară **excotere*) > *scoate*, *exhibere* (literar *bibere*) > *zbea* 'a bea din ceva pînă la capăt, a ab-?rbi', *exmulgere* > *smulge*; ultimele două exemple pot fi interpretate și ca intensive, valoare pentru care se îai pot cita: *excoquere* > *scoace* 'a coace pînă la capăt', *xbattere* („corect” *ebattuere*) > *zbate*. Și pentru acest refix există situații unde vechimea cuvîntului prefixat

permis o îndepărtare semantică (dacă nu și formală) e cuvîntul simplu (sensul verbului *exponere* > *spune* u poate fi dedus din valorile prefixului *ex-* și sensul erbului *ponere* > *pune*), după cum pare să existe sino-imie între cuvîntul simplu și cel prefixat: *măcina* și *macină* par a fi sinonime, dar atașarea prefixului e mai egrabă de dată românească decît latină.

Despre prefixele cu valoare locală *extra-* și *trans-*, îai puțin importante, a fost vorba mai sus, p. 178—179. "echea pereche *de-* 'de sus în jos' / *sub-* 'de jos în sus' s dezagregă prin confuzia celui dintîi cu *dis-*; forma-ile cu *sub-* păstrate în românește pot fi considerate ca dovadă a menținerii productivității prefixului în latina unăreană: nu se mențin numai verbe vechi și uzuale *mponere i* > *supune*, *subîre* > *sui*, *sufferre* > *sufери*, u schimbare de conjugare, *summittere* > *sumete* sau tiar cuvîntul postclasic *suffiare* > *sufla*), ci și formații oi, în care valoarea locală 'de jos în sus' este de cele îai multe ori prezentă (paronimia dintre prefix și ad-erbul *sursum* > *sus* va fi jucat un rol în menținerea alorii locale): **suffollicare* > *sufleca*, **summotiare* > *umuța*, *subuoluere* > *suvoalbe*, **suggluttiare* (deforma-e populară a lui *singultire*, prin apropiere de *gluttire i* înghiți') > *sughița*.

¹⁶ Formația era perfect analizabilă în latina dunăreană, deoarece se menține atît verbul simplu *ire* (conservat defectiv îna în primele texte românești) cît și, cel puțin, compusul *suire* > *sui*.

83

per- avea de asemenea, la origine, o valoare concretă, locală, arătînd ajungerea pînă la capăt, străbateră (*uenire* 'a veni' — *peruenire* 'a ajunge', *îre* 'a merge' — *perîre* 'a merge pînă la

capăt, a pieri'); situația românească a prefixului (*pre-*), influențată, poate, de alte două prefixe latine (*prae-* 'înainte, în frunte*' și *super-* 'deasupra') și fără îndoială de unul slav (*pre-*; vezi și mai sus, p. 184) permite cu greu o reconstituire precisă a rolului jucat de *per-* în latina dunăreană.

Fără deosebiri importante, din punctul de vedere al vorbitorului și din cel al utilizării lor, față de celelalte prefixe, se prezintă situația celor două elemente cărora nu le corespund prepoziții: *re-* și *dis-*. Cel dintâi arată în latinește întoarcerea la un punct, un moment sau o stare anterioară: *îre* 'a merge' — ■ *redire* 'a se întoarce', *facere* 'a face' — *reficere* 'a reface, a repara, a reconstitui', *specere* 'a privi' (verb ieșit din uz în: perioada literară, dar menținut în numeroase compuse) — *respicere* 'a privi îndărăt'. Dacă prefixul va fi fost productiv în latina dunăreană e greu de stabilit, deoarece la data primelor texte românești se produsese o încrucișare cu prefixul slav *raz-* > rom. *raz-* (și *râs-*, înainte de consoană surdă); în cazuri ca *răsuna* nici nu se poate preciza care din sufixe e utilizat (lat. *resonare* sau rom. *raz* + *sună*); în același timp chiar la verbele unde forma simplă coexistă cu cea prefixată, nu se mai poate degaja o valoare clară a prefixului: *reponere* > *răpune*, *resalire* > *răsări*, *remanere* > *rămînea*, *reuersăre* > *răvărsa* (*revărșă* e recent). Pe de altă parte, cu excepția verbului *remanere*, sensul românesc e foarte depărtat de cel latin, iar *resalire* e chiar o formă „recompusă” (corect: *resilire*), deci târzie, ca și frecventativul *reuersăre* (atestat înce-pînd cu Pliniu; clasic: *reuertere* sau *reurti*). Din aceste fapte, puține la număr, e drept, și din productivitatea prefixului în celelalte limbi romanice, s-ar putea schița următoarea succesiune a etapelor istorice: o creștere a productivității în latina târzie, inclusiv cea dunăreană, apoi o diminuare a ei, ceea ce permite o evoluție semantică liberată de legăturile etimologice; ulterior {începînd cu sec. IX}, împrumutul prefixului slav *raz-* determină o nouă creștere a productivității prefixului rezultat din „sinteza”, formală și semantică, a celor două.

189

Despre *dis-* a fost vorba mai sus (p. 182—183). Va-i concrete și locale deținute de *dis-* i se opunea în nește valoarea locală a lui *con-* (*corn-*) > rom. *cu-uungere* 'a împreuna' — *disiungere* 'a despărți'). Nu-•ul mare de valori ale prefixului *con-* și caracterul lor iz, duc la dispariția vechii opoziții, astfel încît asis-chiar la o dublă prefixare, aparent antonimică, *con-* (*disconducere*, *disconiungere*, *disconnenire*, *dis-oerire*) și *con-dis-* (*condiscumbere*). Aceleași caracte-ici determină și pierderea productivității prefixului - (numărul mare de cuvinte latine formate cu *con-*i ca fiecare limbă romanică să posede un stoc apre-ril din acestea, care rămîne însă constant, cu ex-ria, poate, a italienei și spaniolei, unde se observă o ?care creștere numerică).

Din prezentarea prefixării în latina dunăreană se te constata că toate încercările de sistematizare a 'ixelor n-au dus în esență decît la o diminuare dras-a utilizării lor; sistematizarea nu are ca obiect decît -aviețuiri ale unui inventar care fusese mai cuprin-r.

>.3. **Cuvinte compuse.** Față de celelalte limbi indo->pene, latina este mult mai săracă în cuvinte com-). Dacă latina literară le mai folosea încă, mai ales tilurile înalte (poezie, religie, drept), în vorbirea cu-ă apăreau mult mai rar și erau limitate la substan-fără sufixe derivaționale (sînt frecvente mai ales ?tele de batjocură: *merobibus* 'băutor de vin', *pisci-is*, sinonim glumeț al lui *piscator* 'pescar', *seribibus* tor nocturn'). De aceea, cînd unul din aceste com-■ intra în limba comună era semnalat ca o curiozi-de către scriitori; Plinius, de exemplu, atrage aten-asupra folosirii compusului *sanguisuga* (din *sanguis* ;e' și *sugere* 'a suge', moștenit în fr. *sangsue*) în lo-ieriumirii vechi *hirudo* 'lipitoare'. >e întîmplă chiar ca vechi compuse să nu mai fie în-;e și, de aceea, deformate fonetic: din *axis* 'osie' și *u)ere* 'a unge' s-a format *axungia* 'grăsime de uns L'; în Jatina târzie devine *auxungia*, **oxungia*; de > rom. *osînză*. La capătul procesului de elimi-a compunerii se situează rolul acesteia în lim-romanice: româna nu păstrează decît două compuse latine, dintre care unul neanalizabil: *luceafăr* < *lucifer* și *trifoi* < *trifolium* {legat de acesta s-a

propus moștenirea directă a lat. *caprifolium* > rom. *căprifoi*).

Ceva mai bine reprezentate sînt juxtapunerile (cele două elemente sînt independente, unul fiind regimul sintactic al celuilalt, cînd e vorba de două substantive, sau unul, fiind un adjectiv acordat cu un substantiv): *agri cultura* 'cultura ogorului', *terrae motus* 'mișcarea pămîn-tului (= cutremur)', *ros marinus* 'rouă de mare', *res publica* 'treburile publice (= stat)'. Din această categorie limbile romanice conservă cîteva urme¹⁷: *prima uera* (formă tîrzie pentru *primum uer*) 'începutul primăverii' > *primăvară*, *media dies* > *miazăzi* (poate formație recentă), *domine Deus* 'stăpîne Dumnezeu' > *Dumnezeu*.

Asistăm așadar la o dispariție treptată a compunerii, cu importante consecințe în întreaga istorie a limbii latine și a limbilor romanice: terminologia filozofică și științifică, exprimată în grecește în largă măsură cu ajutorul unor cuvinte compuse, trebuie construită pe baze diferite în limbile care se inspiră din gîndirea greacă: latina (ai cărei scriitori se plîngeau de „sărăcia graiului părintesc” — *patrii sermonis egestas*) și limbile romanice. Toate încercările de a reda viața procedurii au rămas periferice și fără succes.

¹⁷ Despre compunerea uneltelor gramaticale, mult mai răs-pîndită, a fost vorba mai sus, p. 146—147. Toate compusele românești citate se găsesc în alte limbi romanice, ceea ce nu înseamnă în mod obligatoriu că provin din perioada unității latine.

191

7. IN LOC DE CONCLUZII

PROBLEME CRONOLOGICE

7.0. Din numeroase și repetate formulări conținute paginile precedente a putut reieși că dificultatea ma-•ă și cele mai multe incertitudini în descrierea latinei nărene constau în datarea fenomenelor: ce e latină în secolul al VI-lea), ce e „romanic” (după acest 20Y), ce, în sfîrșit, este propriu-zis românesc (după se-lul VIII)? Dificultatea nu izvorăște numai din însu-iențele metodei, ci și din caracteristicile evoluției Lgvistice: limba se transformă permanent, rămînînd to-și ea însăși, indiferent de amploarea transformărilor, 'oluția se produce pe neștiute, deși tempo-ul ei va-jză, putînd fi mai lent sau mai rapid în unele epoci, unele domenii sau în unele regiuni. Transformările datorează, în majoritate, forțelor interne ale limbii :iar dacă acestea nu pot fi determinate totdeauna cu ecizie), și sînt deseori realizarea unor tendințe mai !chi sau generale. De aceea o inovație se poate răs-ndi dintr-un punct, cuprinzînd apoi arii din ce în ce ai largi, dar poate apărea în mod independent în mai uite puncte ale unui teritoriu. În sfîrșit rezistența jrmei (deci rezistența mai mult ori mai puțin con-ientă a vorbitorilor) sau a sistemului poate îngradi, K'ă nu chiar anula, o inovație, iar aceasta poate re-Dărea în altă epocă, în același loc sau în alt loc. În stabilirea cronologiei fenomenelor lingvistice se at lua în considerație, după cum se știe, două tipuri de trtări: cronologia absolută, care încearcă să fixeze dată așa-zicînd calendaristică fenomenelor, și crono-)gia relativă, care-și propune să dateze un feno-îen în raport cu altul.

■2

Idealul, greu de atins, al unei cronologii este încadrarea cronologiei relative în cea absolută, cu alte cuvinte, o istorie datată a fenomenelor lingvistice și a relațiilor dintre ele, în dubla perspectivă a evoluției sistemului și a acțiunii factorilor exteriori. Încercarea de a ajunge la un asemenea ideal presupune utilizarea unui instrumentar metodologic complex (stabilirea raporturilor dintre elementele sistemului, atestarea filologică, comparația romanică, studiul răspîndirii teritoriale etc., fără a mai vorbi de cercetarea istoriei externe propriu-zise), care, pe lîngă dificultatea mînuirii, nu oferă totdeauna rezultate certe, ci numai ipoteze, supuse reformulării. Pe lîngă aceasta, ca un cadru general al situării în timp a fenomenelor, va trebui încercată o periodizare a etapelor istorice parcurse de latina dunăreană, ceea ce ne va pune în fața; necesității de a răspunde la o întrebare ținînd mai degrabă de domeniul istoriei decît de cel al lingvisticii: cînd încetează latina dunăreană de a fi latină sau „romanică” și începe a fi

română?

7.1. Pentru stabilirea cronologiei relative trebuie avute în vedere două tipuri de relații între fenomene: (1) o transformare este consecința sau extinderea alteia și în acest caz raportul cronologic este clar: fenomenul care reprezintă consecința este ulterior celui de unde a pornit; astfel, de exemplu, palatalizarea consoanelor se produce mai întâi în contact cu noul [y] apărut în urma transformării vocalelor scurte /e/ și IV în hiat (vezi mai sus, p. 66—70); ulterior, palatalizarea atinge și consoanele urmate de *l* și de *e*; (2) o transformare (mai ales fonetică) poate avea loc, se știe, în anumite contexte fonetice definitorii (accentuat/neaccentuat, inițial/median/final, în silabă deschisă/închisă etc); numărul cazurilor reale de apariție a unor asemenea contexte poate fi modificat în urma altor transformări; un exemplu: se știe că, într-o epocă nedefinită, lat. *-l-* intervocalic (și nu *-U-*) se transformă în *-r-* în regiunile noastre (lat. *so-le(m)* > rom. *soare*); dar, pe de o parte, lat. *mei*, cu gen. *mellis* devine rom. *miere* (deci fie *-l* final, fie *-ll-* s-a transformat în *-r-*, ceea ce contravine regulilor de evoluție) iar, pe de altă parte, **subulum* devine *sul* (cu menținerea lui *-l-*, deși *masculus*, de exemplu, devine, după regulă, *mascur*); explicația comună rezidă în modifica-

13 — Latina dunăreană

193

î contextelor fonetice: *miere* provine dintr-o formă *. mele*, cu adăugarea unui *-e* de sprijin („paragoge”), • *sul* dintr-un lat. **sublum*, cu sincoparea vocalei; așa-r, apariția vocalei paragogice și sincopa sînt anterioare transformării *-l- > r*.

Mai discutabile sînt încercările de a stabili raporturi morfologice între fenomenele fonetice și evoluția morfo-jică (deși „materialul” morfologiei este fonetica). Ast-, e departe de a fi dovedită relația cauză—efect din-! slăbirea consonantismului final și simplificarea de-nării; poate că relația contrară e mai aproape de ade-r: simplificîndu-se declinarea, prin sincretismul cazu-or și prin extinderea rolului construcțiilor prepozițio-le, limba nu a mai opus rezistență tendinței generale

slăbire a consonantismului final.

7.2. Pentru stabilirea cronologiei absolute metoda cu arență de certitudine este cea filologică: dacă un fe-men apare pe o inscripție sau e descris de un autor, ;eamnă că data cea mai tîrzie a apariției fenomenului te data atestării lui. Trebuie formulate însă unele reacții față de acest raționament; ele provin din carac--ul complex al evoluției lingvistice. într-adevăr, ca să : luăm decît un singur exemplu, atestarea epigrafică dispariției consoanei finale *-s* coincide aproape cu ariția inscripțiilor latine. Cu toate acestea, norma li--ară — un fapt social așadar — a oprit fenomenul și restabilit situația anterioară, iar la punctul final al oluției se constată menținerea în unele limbi roraa:-e (din Gallia și Spania) a acestui sunet, dispărut în ;e regiuni (Italia, Dacia). Așadar, același fenomen poate 'ărea de mai multe ori (și în locuri diferite) în de-rsul istoriei, iar stabilirea prin atestări a unui moment ițial și a unei arii geografice nu explică întreaga com-sxitate a evoluției. Un al doilea indiciu constă în răspîndirea romanică unei inovații (în general, explicit sau nu, inovațiile detectează prin raportarea lor la latina literară, ceea de asemenea nu corespunde complexității reale a fap-lor de limbă): inovațiile izolate sînt mai recente decît le cu o răspîndire mai mare. Se pune însă problema iei datări mai precise, iar aici părerile specialiștilor nu ai sînt concordante. După unii, limba latină a unei

4

provincii este cea vorbită în statul roman în momentul implantării ei; limba latină din Dacia ar fi așadar limba vorbită în Imperiu la începutul secolului al II-lea; orice inovație răspîndită în Dacia și într-o regiune apropiată, Italia în special, ar fi databilă în acest secol; inovațiile specifice Daciei ar fi ulterioare secolului al II-lea. După alții, inovațiile se manifestă în momentul izolării unei regiuni; Dacia fiind părăsită prin anul 271, inovațiile izolate s-ar data după acest an. În sfîrșit, se consideră ca moment al încetării unității latine, deci ca izolare lingvistică a diverselor teritorii și ca punct de reper cronologic secolul VI: orice inovație

izolată ar fi ulterioară acestui secol. Este fără îndoială poziția cea mai prudentă, dacă-i aducem un corectiv de principiu: unitatea nu exclude diversitatea, ci o presupune, în limitele, evident, ale posibilității de comunicare. Or, particularismele fonetice nu împiedică în nici un fel comunicarea, iar nivelarea lor nu este atât de utilă comunicării ca cea din domeniul gramatical și chiar lexical. Așadar, chiar dacă socotim secolul VI ca graniță între unitate și diversificare, anumite trăsături fonetice au putut apărea (și s-au putut sistematiza, „fonologiza”) și înaintea acestui secol. Care anume și în ce moment, e mai greu de precizat; rezultatele, ipotetice, repetăm, pot fi obținute numai prin sintetizarea datelor oferite de toate metodele enumerate.

Un al treilea indiciu provine din raportarea la istoria externă propriu-zisă, la contactele cu alte popoare și cu alte limbi. Pentru exemplificare, reluăm, în această perspectivă, transformarea *-l- > -r-* amintită mai sus; se va scoate astfel în lumină atât felul utilizării acestui indiciu, cât și primejdiile unei interpretări prea simple. Fenomenul nu este atestat în nici un document literar sau epigrafic; aceasta permite datarea începerii lui după secolul VI, când încetează inscripțiile latine pe teritoriul daco-moesian. Datarea târzie, romanică, este confirmată și de comparația cu alte limbi: aria de răspândire se limitează la limba română, cu o excepție totuși: în unele graiuri din nordul Italiei¹, se transformă în *-r-* orice fel de *-l-* intervocalic, atât simplu, cât și dublu; așadar între

¹ O descriere a transformărilor romanice *l > r* la G. Straka, TLL, 6, 1968, 1, p. 304—314.

195

două transformări, cea românească și cea italiană ictală, nu se poate stabili o legătură istorică; e vorba de inovații independente, cu atât mai ușor de înțeles cu confuzia dintre cele două lichide se întâlnește frec-: în limbi de cele mai diferite origini. Pentru stabi-i datei de încheiere a acestui fenomen, s-a invocat se invocă încă) faptul că în cuvintele românești de îne slavă transformarea nu se produce: *pola > poală*. aici concluzia că în momentul pătrunderii cuvint-slave fenomenul încetase; de unde nefericita și per-înta formulare că limba română „era formată” în nentul contactului cu slavii. Amintim în treacăt că tă o apreciabilă diferență de dată între începutul actului cu populațiile slave (sec. VI—VII) și începu-pătrunderii elementului lexical slav (sec. IX). Dar există încă un fapt, de interpretare lingvistică de i aceasta, care dovedește că lucrurile nu sînt atât de ple și de clare: M. Sala (*Contributions à la phone-le historique du roumain*, București, 1976, p. 93) a nulat ipoteza că nu e vorba de netransformarea lui intervocalic slav în *-r-*, ci de identificarea fonologieă 1. *-l-* nu cu lat. *-l-*, ci cu lat. *-II-*, păstrat ca 4-i > *oală*). Așadar, dacă sîntem de acord cu interpreta citată (și există suficiente motive spre a fi de ~d), situația cuvintelor slave din românește nu poate itilizată pentru datarea punctului final al transfor-•ii discutate.

Este însă evident că pentru alte fenomene indiciile îologice oferite de tratamentul elementelor de origine ă pot fi luate în considerație; astfel, grupurile *kl, gl* :ransformă în *kl', gl'* (azi, în dacoromână, *k', g'*) în inteile latine (*oricla > v. rom. urekl'e*, arom. *ureacl'e*, :ies > arom. *gl'eață*) în timp ce rămîn neschimbate ;ele slave (*klatiti > clăti*, *glasu > glas*); ceea ce inimă că transformarea s-a produs înaintea secolului X-lea.

7.3. După ce am schițat mai sus metodele prin care joate încerca o datare a fenomenelor lingvistice, vom ?rca să descriem cadrul cronologic al evoluției, polizarea istoriei latinei dunărene.

Procesul de romanizare, început în secolul I în Moe-în secolul al II-lea în Dacia, a cunoscut fără îndoială

o primă etapă, implantarea, extinsă pe una sau două generații, în care vor fi existat în provincie două feluri de latină: latina „romanilor” (administrație, armată, comercianți, coloni cu diferite îndeletniciri; ghilimelele vor să atragă atenția asupra conglomeratului etnic constituit de cei pentru care latina era principalul, poate unicul mijloc de comunicare) și latina

autohtonilor, utilizată de aceștia în raporturile cu cuceritorii, în timp ce între ei continuau să vorbească idiomul matern. Latina romanilor era cea a secolului I—II, cu diferențieri sociale destul de avansate. Latina autohtonilor trebuia să fi fost destul de coruptă, cu „greșeli” (pronunțare influențată de sistemul autohton, incertitudini morfologice, calcuri sintactice și semantice), fără să fi recurs însă la împrumuturi lexicale deliberate, căci ar fi fost inutile, nefiind înțelese de romani. Nu se poate stabili un raport numeric între răspândirea acestor două tipuri de latină, deoarece chiar dacă știm că numărul romanilor stabiliți în provincii era important, nu putem ști câți autohtoni au învățat latinește îndată după cucerire.

A doua etapă este cea a romanizării propriu-zise: latina devine limba principală a întregii populații, ceea ce se traduce prin unificarea celor două tipuri de latină despre care am vorbit, direcția acestei unificări fiind învățarea din ce în ce mai corectă a latinei Imperiului de către autohtoni și prin trecerea lentă a limbii autohtone la statutul de mijloc de comunicare secundar, rural și familial. În acest moment, când autohtonii și romanii vorbeau un idiom unic, începe istoria latinei dunărene și din acest moment se pune problema descoperirii trăsăturilor ei specifice. Istoria latinei dunărene cunoaște și ea mai multe faze. În cea dintâi, desfășurată aproximativ pe două secole (al II-lea și al III-lea), tendința generală este spre unificare: nu trăsăturile diferențiată, ci ștergerea lor datorită curentului nivelator pricinuit de integrarea provinciilor în lumea romană. A doua fază (sec. IV—VI) coincide cu declinul puterii romane: administrația este mai puțin centralizată (Dacia iese din sistemul ei) și autoritatea ei slăbită, căile de comunicare sînt mai puțin sigure și, de aceea, mai puțin frecventate, învățămîntul se dezorganizează, viața urbană, cu tot ce comportă ca

197
or de iradiere lingvistică, se destramă încetul cu încetul. Toate aceste condiții externe duc la o izolare re-vă a colectivităților locale și diferențierile, deși im-:eptibile la început și neesențiale pînă în secolul al II-lea, cîștigă teren și nu mai pot fi decît cu greu ab->ite de curentele unificatoare, care subzistă (deși cu orță mai mică, căci, cum am mai spus, comunica-» nu sînt total întrerupte, nici după retragerea lui •elian din Dacia, nici chiar după căderea Imperiului /dental (476, dată pur convențională). Cu toate aceste ■rentieri, pînă în secolul al VI-lea, latina este încă mbă unitară, pe întreg cuprinsul lumii romane. În-înd din secolul al VII-lea, această unitate poate fi siderată ca dizolvată, forțele diferențiată acționînd i alte stavile decît caracterul în general lent al evo-ei lingvistice și influența pe care o mai poate exer-latina scrisă (devenită în Occident limba bisericii); tru regiunea care ne interesează, doi factori eontri-2 la accentuarea, relativă de altfel, a procesului de ividualizare a latinei locale: instalarea slavilor în căni (veniți la nord de Dunăre în secolul al VI-lea, listrug în 6C2 apărarea romană pe fluviu) și ridicarea bii grecești la statutul de limbă oficială a Imperiului ■ntal. Cel dintîi face și mai dificile căile de comuni-e, cel de al doilea privează latina de caracterul de mă oficială. Bineînțeles că, pentru secolul al VII-lea, se poate vorbi încă de limbi romanice, ci de o pe-tdă de tranziție spre structurarea individualizată a >tora: în istoria limbii latine, ca și în orice istorie ;vistică, nu există schimbări bruște și precis databile, lumai o evoluție lentă, pe care vorbitorii înșiși n-o cep decît cu greu. Obiectul interesului nostru, latina lăreană, se oprește în pragul acestei noi faze, deși nu oate obține totdeauna o separare riguroasă a schim-ilor intervenite înaintea secolului al VII-lea de cele după această dată.

7.4. Vom încerca să plasăm în cadrul schițat mai sus va din fenomenele caracteristice latinei dunărene, cu

DUI de a raporta această variantă locală a latinei la tatea de ansamblu a limbii și la alte variante locale.

același timp se vor degaja, mai ales prin cea dintîi cele două raportări amintite, caracteristicile princi-

pale ale latinei dunărene, constînd atît din inovații cît și din conservări specifice (nu ne vom ocupa așadar de transformările generale suferite de limba latină în întreg Imperiul).

7.4.1. în sistemul fonologie asistăm la o reamenajare a vocalismului, consecință a abolirii corelației de cantitate : foneme cu realizare învecinată se confundă, la date diferite, însă, pentru fiecare din ele. Cea mai veche dintre aceste confuzii, răspândite pe tot teritoriul roman, este cea dintre succesorii lui /ă/ și /â/, petrecută fără îndoială aproape concomitent cu ștergerea opozițiilor cantitative, în secolele I—II (arcul larg de timp se justifică, cum am mai spus, prin variațiile teritoriale și sociale). Urmează confuzia dintre succesorii lui /i/ și /e/ (timbrul rezultat fiind mai apropiat de *e* decât de *i*); datarea este de asemenea latină, secolul al III-lea (deși Sardinia nu participă la schimbare). Confuzia paralelă, /ii/ și /o/, nu s-a impus în latina dunăreană. Sistemul se simplifică totuși, prin alte două confuzii: /ii/ și /u/, pe de o parte, /o/ și /u/, pe de alta; data acestora, cel puțin cea privind timbrul *o*, este pe cât se pare, târzie, ulterioară fazei latine.

Dintre numeroasele transformări suferite de conso-nantism, nu pot fi atribuite fazei latine decât unele, comune cu alte regiuni. Astfel, căderea lui *-m* final caracterizează întregul teritoriu romanic și e fără îndoială veche; dar căderea lui *-t* și *-s* final (prima necunoscută sardei, cea de a doua mai multor limbi occidentale), deși bine atestată epigrafic, nu pare să fie decât realizarea independentă și târzie, ulterioară destrămării unității latine, a unor tendințe mult mai vechi. Coincidența tratamentului românesc al finalelor cu italiana nu dovedește neapărat data latină a fenomenului: și una și alta înlocuiesc pe *-s* cu *-i* (*uos* > *voi*), înlocuire fără îndoială ulterioară secolului al VI-lea; or, nu e vorba de o adăugare în finală a unui *-l*, deoarece apare și în cuvinte în care acest *-i* nu e marcă a pluralului (*post* > *pos* > *poi*), ci de o substituție a unui sunet prin altul, ceea ce presupune existența în latină a acestui *-s*; pe de altă parte, textele latine din Italia nu par să prezinte folosirea hi-percorectă a lui *-s* decât începând cu secolul al VII-lea (*donares* pentru *donare*, de exemplu).

199

Se poate presupune că în faza latină s-a produs în [iunea dunăreană o realizare mai profundă și mai îpurie a palatalizării consoanelor urmate de [y] (reiat din *î* sau *e* -f vocală) și a transformării lor în afri-e; de dată latină certă este însă numai transformarea italelor palatalizate în *ts*, respectiv *dz*: pronunțarea e bogat atestată și a devenit normă nu numai a latinei [gare, dar chiar a celei cărturărești. Data celorlalte ?ări paralele (*k*, *g* + *y*) și a celor provocate de vo-ele *i* și *e* este controversată, ordinea părînd a fi: den-^ + *y*, guturală + *i* sau *e*, dentală + *i* sau *e*; șanse de *i* de dată latină are numai cea dinții. Tendința para-*i* a labializării labiovelarelor s-a realizat în orice caz pă destrămarea unității latine.

Tot atît de definitorii pentru latina dunăreană ca pu-ele inovații specifice sînt conservările: se observă o (rectitudine" a latinei dunărene, contrastînd nu rare-cu alte regiuni mai novatoare, adică mai puțin su-==e normei. În fonetică e de semnalat păstrarea difton-*iui* ait în majoritatea cuvintelor, răspîndită, de alt-, pe o arie mai vastă, păstrarea nesonorizată a oclu-elor și a siflantei intervocalice (aria acestei conser-*i* e mai restrînsă: Italia centrală și meridională, dalta, parțial sarda), păstrarea deosebirii dintre consoa-e simple și cele geminate (cel puțin pentru lichide nazale), păstrarea labiovelarelor (transformarea lor erioară în labială poate fi interpretată ca rezultatul irtului vorbitorilor de a nu ceda tendinței de elimi-~e a apendicelui labial). În ce privește realizarea ;hii tendințe populare de a sincopa vocalele scurte erconsonantice, latina dunăreană se dovedește : în ilte cazuri mai rezistentă: *fraxinus* și nu **frasnus*, *he-•a* și nu **hedra*, *singulus* și nu **singlus*, *masculus* și *masclus*.

7.4.2. în morfologie, sistemul nominal nu prezintă ivații specifice care să poată fi atribuite latinei dună-le; dominante sînt conservările, norma impunîndu-se cele mai multe ori în dauna tendințelor inovatoare.

dată latină este fără îndoială confuzia genitivului cu tivul, în favoarea celui de al doilea (cu excepția plu-ului pronomelor), bine atestată de texte; a doua con-:ie importantă, cea dintre

nominativ și acuzativ, este

)

de dată romanică, cum o dovedește conservarea impa-risilabismului (care echivalează cu diferența dintre nominativ și acuzativ, la masculine și feminine) la unele substantive de declinare a III-a (*sor(ă)*, *oaspe*, *om* etc.) și păstrarea formei de nominativ la altele (*șarpe*, adj. *rece* etc). În lupta dintre desinența de nominativ plural a declinării I -*ae*, conformă cu norma, și -*as*, răspîndită în inscripții și continuată în aproape toate limbile romanice (poate inclusiv italiana, unde -*ās* ar fi putut deveni -*e* prin evoluție fonetică), se pare că a învins forma corectă, -*ae* > -*e*; nu poate fi dovedită evoluția -*ās* > -*e* în românește, deoarece nici o altă secvență finală -*ās* nu se păstrează (în formele verbale de tip *laudās*, indicativ prezent, și *dicās*, conjunctiv prezent, terminațiile vechi au fost înlocuite). Tot atît de dificile sînt explicația etimologică și datarea unei inovații: la declinarea a III-a (masculină și feminină) se constată înlocuirea terminației de nominativ plural -*es* cu -*i* (lat. *panes*, rom. *pî(i)ni*; situație identică în italiană: *pani*); aceasta ar putea fi sau o extindere analogică după declinarea a II-a, sau rezultatul pronunțării închise a lui -*e*- sau, în sfîrșit, continuarea directă a nominativului în -*is*, atestat epi-grafic și în manuscrise (a cărui origine analogică nu e locul să o discutăm aici); fenomenul pare totuși mai degrabă morfologic decît fonetic, și ar putea fi o realizare independentă în română și italiană, ceea ce ne îndreaptă spre o datare tîrzie, după secolul al VI-lea.

Respectarea normei, corectitudinea gramaticală așadar, este însă remarcabilă, întrecînd numeric și ca importanță inovațiile: cele cinci declinări se mențin (bineînțeles cu reducerea inventarului ultimelor două), neutrul reorganizat se menține de asemenea (amănunte la p. 80—82), ca și declinarea cazuală (pînă și în detalii ca imparisilabismul sau dat. sg. în -*i* la deci. a III-a), cu sincretismul genitiv—dativ și acuzativ—ablativ.

În ceea ce privește flexiunea verbală, mult mai conservatoare în general, se observă unele reamenajări ale sistemului. Printre acestea este de semnalat apariția celor două conjugări sufixate la singular și la persoana a III-a pi. (-*esco* și -*izo*; vezi p. 124); inegala lor răspîndire romanică ne interzice să atribuim latinei caracterul sistematic pe care-l au în românește; e de presupus că o primă tendință, cea de a lega denominativele în -*e*- de

201

icoativele" în -*esco* (*floreo* și *floresco*) s-a dezvoltat latina tîrzie; după scindarea unității latine tendința ajuns la încheierea, pe de o parte a teritoriului (Italia, aetia", Gallia) a flexiunii mixte -*esco* I -*îmus*, contractă de normă în alta (peninsula iberică) unde -*esco* păstrează vechile valori. Paralel cu această inovație, r la o dată și mai tîrzie, a apărut la conjugarea I tipul O I -*ămus*, care n-a reușit să se impună decît pe o arie trem de restrînsă (Dacia și Moesia și, parțial, în su-

l Italiei și în unele graiuri „retoromane").

Altă inovație caracteristică, viitorul format cu auxi-rul *uelle* (spre deosebire de cel cu *habere*, răspîndit

majoritatea teritoriului și cel cu *debere* din sardă) l gramaticalizat după destrămarea unității latine, chiar că vechiul viitor sintetic dispăruse mai demult din ui curent: limba se poate dispensa de acest timp, folo-îd prezentul, cu sau fără o specificare temporală ex-imată printr-un adverb.

Mai accentuată este tendința de gramaticalizare a rfectului perifrastic *habere* + part. perf. (pe o parte teritoriului romanic, cu excepția românei, catalanei și ero-romanice, se constituie un perfect cu *esse*, la ver-le intransitive). Chiar dacă începuturile acestei con-ruccii pot fi găsite, cu o oarecare libertate de inter-etare, chiar la Plaut, nu se poate vorbi de o gramati-lizare și de o specializare pentru perfect a acestei peri-aze decît după destrămarea unității latine (argumen-le au fost expuse la p. 110—111).

Datarea tîrzie a transformărilor majore din sistemul ?rbal nu implică neapărat o situație

similară pentru :italii. Răspîndirea romanică și atestările scrise presu-m o dată latină (și chiar apartenența la „norma” la-nei vulgare) a unor treceri de la o conjugare la alta: •upul în -i- al conjugării a III-a (cu excepția lui *fa-o*) trece la conjugarea a IV-a (*răpere* > *răpire*) ca și ^nominativele conjugării a II-a (*florere* > *florire*); în ■eeși situație se află și trecerile greu încadrabile în upuri, dar larg răspîndite teritorial (*cădere* > *cădere*, *irquere* > *torquere*). Mai tîrzii, dar poate tot de dată tină (după secolul al IV-lea), sînt unele reamenajări lalogice ale desinențelor, comune românei cu alte limbi >manice (extinderea persoanei a II-a în -is la conj. I și II-a, ca și a persoanei a treia tematice de plural în -unt).

>2

Alte inovații aparțin însă perioadei de după secolul al VI-lea: înlocuirea desinenței de perfect, pers. a II-a pi. -stis cu *-tus (determinat de -mus al persoanei I) nu devine necesară decît în momentul cînd -s final dispăruse și vechea desinență putea fi confundată cu cea de singular (-sti); or, dispariția definitivă a siflantei finale este de dată romanică.

Din exemplele de mai sus se degajă concluzia că nici o trăsătură specifică exclusiv regiunii dunărene nu poate fi atribuită cu certitudine fazei latine. Dimpotrivă, elementele de „corectitudine” morfologică sînt predominante. Din cele 12 timpuri semnalate de gramaticile latine (fără a socoti formele nominale), 7 sau 8 se regăsesc în românește (e vorba bineînțeles de textele vechi, care însă nu datează decît, se știe, din secolul al XVI-lea); dacă ținem seama de faptul că cele trei forme latinești de viitor (viitorul I, viitorul anterior și imperativul viitor) nu se mențin nicăieri, rezultă că numai două timpuri lipsesc din românește: conjunctivul imperfect (păstrat în sardă, portugheză și vegliotă) și, poate, indicativul mai-mult-ca-perfect (dacă nu e reprezentat prin persoana a III-a pi. a perfectului, *cîntară* < *cantarant*; de altfel, data eventualei dispariții a mai-mult-ca-perfectu-lui poate fi romanică). Tipurile flexionare, cele patru „conjugări”, s-au conservat de asemenea, cu un inventar nemodificat sensibil. Este poate mai important pentru aspectul „corectitudinii” să scoatem în evidență cî-teva detalii semnificative, care demonstrează din partea vorbitorilor cunoașterea subtilităților gramaticii latine. Nu e vorba aici de menținerea formelor corecte acolo unde în celelalte regiuni s-au produs inovații, ca, de pildă, persoana a II-a lat. *uenditis* > rom. *vindeți*, în timp ce alte limbi au descendenți ai formelor *uendete*, *uendites*, *uendătis*; menținerea unei forme regulate este puțin semnificativă. Ne vom opri însă la un exemplu unde se constată conservarea unei forme anormale, contravenind tipurilor obișnuite de conjugare. Norma latinei literare a acceptat, pentru imperativele foarte frecvent folosite ale verbelor *dicere*, *ducere* și *facere*, și numai pentru acestea, formele prescurtate (prin căderea vocalei finale) *dic*, *duc* și *fac* (în loc de *dice*, *duce* și *face*); or, pentru aceste verbe româna prezintă de asemenea

203

me neobișnuite, descendente directe ale celor **latine**: *du*, *fă*.

7.4.3. In domeniul **formării** cuvintelor aproape că nu poate vorbi de inovații specifice, ci numai de conti-irea unor tendințe mai vechi, ca, de exemplu, prefe-a pentru adjectivele substantivate, care iau locul unor stantive mai vechi (*spinale* > rom. *spinare*, față de *ia*; dar descendenți ai adjectivului substantivat se gă-: și în engadină și alte graiuri înrudite). Cea mai spec-îloasă extindere a tendinței amintite ar fi includerea lelor de agent în această categorie (*dator* < *debitor*-, probabil nu din *debitor(em)*); se știe însă că această licație a provenienței numelor de agent românești este împărtășită de unanimitatea lingviștilor (vezi p. —163). Dacă totuși originea sufixului rom. -tor ar fi ■ctivul latin -torius, realizarea la acest grup important ndinței de substantivare a adjectivelor ar trebui pla-în perioada de după destrămarea unității latine, de-■ce o inovație de anvergura acesteia nu se putea im-e într-un moment cînd comunicarea cu alte provincii lista încă.

.4.4. Cronologia inovațiilor lexicale prezintă dificul-și mai mari, datorită ponderii factorilor externi în uția vocabularului: pentru o perioadă aproape total tă de documente, încercările de cronologizare rămîn ele mai multe ori în stadiul de ipoteză. Chiar și indi-

formale, fonetice (închiderea vocalelor scurte neini-, soarta unor sunete specific grecești), pot fi înșelă-î, deoarece începutul și încheierea unui fenomen fo-: nu au aceeași dată pe un teritoriu lingvistic vast.)e aceea nu vom reveni, în acest capitol final, asupra urilor semantice tratate la locul cuvenit (p. 146—

ci ne vom limita la schițarea problemelor de cro-Ție ale elementului lexical de origine autohtonă, arătat mai sus (p. 197) de ce nu este probabil ca în a vorbită de romanii veniți în provincii îndată după :ire să fi pătruns cuvinte din limba băștinașilor (ex-i ar fi putut fi constituite de denumirile unor in-fii locale, dispărute ulterior. Numai în momentul latina vorbită de autohtoni nu mai este diferențiată ea a coloniștilor, se pot include în vocabular cu^-

vinte din limba celor dintîi, fenomenul presupunînd, pe de o parte, contacte strînse între cele două grupuri ale populației și, pe de alta, cîștigarea de către limba latină a rolului de principal mijloc de comunicare pentru ansamblul locuitorilor: abia atunci cînd și autohtonii vorbeau latinește între ei devine utilă introducerea în latina pe care o foloseau a unor cuvinte mai bine cunoscute, provenite din vechiul lor idiom; aceste cuvinte au putut fi preluate și de romanii stabiliți în provincii. Se pune însă chestiunea limitei cronologice inferioare a acțiunii substratului. Dacă romanizarea a fost, cum se admite pe drept cuvînt, rapidă și stingerea limbii autohtone a urmat același ritm, influența substratului nu s-a putut exercita decît în faza predominării forțelor unificatoare (înainte de secolul al IV-lea); în acest caz trebuie presupus că, latina devenind din ce în ce mai „corectă”, numărul inițial al împrumuturilor s-a redus treptat, limitîndu-se la cele cîteva zeci, pînă la maximum 200 unități lexice (cifre înăuntrul cărora variază opțiunile specialiștilor în istoria limbii române). Dacă, dimpotrivă, limba autohtonă a supraviețuit, ca limbă rurală, dincolo de secolul al IV-lea, un al doilea strat de împrumuturi nu e de exclus în faza dominării tendințelor de diferențiere; pătrunderea în Dacia abandonată a unor populații dacice din afara provinciei ar putea da o oarecare consistență ipotezei acestui al doilea strat (care n-ar mai avea statut de „substrat”, ci de „adstrat”, distincție fără prea mare importanță în cazul nostru)². Trebuie adăugat însă că nu există nici o informație cu privire la o eventuală supraviețuire a limbii dace sau a celei moesiene.

Dimpotrivă, sursele care ne stau la dispoziție vorbesc despre latină ca limbă maternă a populațiilor locale (aceasta este sTax^pio? YXC5TTV; a lui Teofilact sau TOrrp Șa (pcovyj a lui Theophanes din celebrele pasaje privitoare la *torna, torna, fratre*). S-a susținut că limba tracilor (mai ales ramura bessilor) a supraviețuit pînă în secolul al VI-lea; ipoteza are însă o fundamentare nesigură: sursele antice au o valoare relativă, căci interesul grecilor și al romanilor pentru problemele lim-

² Lipsa de importanță provine din ignoranța în care ne aflăm atît cu privire la limba dacilor și a moesienilor din provinciile romane cit și la cea a dacilor „liberi”, a carpilor, de exemplu, stabiliți în provincii după retragerea administrației romane.

205

>r „barbare” era foarte scăzut, iar informațiile privesc general țările și popoarele, nu limbile; mai mult chiar, onimele transmise mai ales de sursele bizantine ser-u mai degrabă la localizări geografice tradiționale și reflectau constatarea unei continuități etnice. Toate stea pledează împotriva eventualității pătrunderii unui doilea strat de cuvinte autohtone, dacice, în latina lăreană.

Cronologia puținelor împrumuturi grecești, mai ușor stabilit pentru fiecare cuvînd în parte, datorită cunoaș-i, în linii mari și în suficiente detalii, a istoriei aces-limbi, confirmă presupunerea unui contact neînterupt e populația romană și Imperiu, chiar și după păă-a administrativă a Daciei. Se observă, în grupul lexi-amintit, atît elemente cu un fonetism vechi (sau dia-al), cît și altele cu un fonetism mai recent: gr. cp pro-;țat mai întîi p însoțit de un suflu expirator de tip *h*, apoi *f*) e reprezentat atît de *p* (7tp6cr<p<xTOi;, rom. *proas*-I cît și de / (<papfxaxov,rom. *farmec*), gr. *v* (pronunțat ectal *u*, iar în greaca elenistică *ii*, devenit mai

tîrziu, *a* latinește, *i*)³ e reprezentat atît prin *u* (gr. *fxdtprup*, . *martur*), cît și prin *iu*, încercare de a-l pronunța pe <*r*. ropot, rom. *giur* > *jur*) și chiar prin *i* (gr. *xv'hoc*, i. *cir*). Trebuie adăugat numai, problemă pur termino-că, faptul că nu se poate vorbi de o influență veche :ească asupra limbii române, ci numai asupra latinei arene⁴: se admite în general că în istoria limbii gre-i faza „veche” încetează la începutul secolului al -lea {cînd începe faza „bizantină”), așadar exact în ?ași perioadă cînd nu se mai poate vorbi de unitatea 3ii latine.

1.5. Ne-a rămas să răspundem la o ultimă întrebare: l se poate vorbi de începuturile limbii române? Cu cuvinte, cînd și cu ce eventuale faze intermediare joate considera că latina dunăreană a devenit limba ână?

¹ Pentru claritate, simplificăm intenționat complexitatea si-ei.

¹ Despre eventualitatea unui intermediar autohton vezi acum Mladenova, SCL, 29, 1978, p. 443—453.

^/..

Cu riscul repetării fastidioase, trebuie subliniat din nou caracterul lent și inconștient al schimbărilor lingvistice: un vorbitor atent își poate da seama că vorbește intrucîtva altfel decît generația părinților săi, dar e conștient că, în ciuda acestor schimbări, vorbește limba părintească. Pe de altă parte, s-a văzut că fiecare trăsătură specifică limbii române are istoria ei proprie, cronologia și răspîndirea ei proprie. Ne aflăm deci în fața unui îndelungat proces de individualizare, la capătul căruia, cînd, după o perioadă lipsită în regiunea noastră de documente scrise, acestea reapar, constatăm existența unui idiom deosebit atît de latina celor mai tîrzii documente, cît și de celelalte limbi romanice. Despre profunzimea acestor transformări e greu de formulat aprecieri riguroase; e de observat totuși că unele dintre schimbări sînt mai puțin grave decît cele suferite de latină în secolul al V-lea î.e.n. (epocă de „criză” cum o numește G. Devoto)⁵: *iouesat* din secolul VI î.e.n. e mai deosebit de *iurat* din secolul IV decît acesta din urmă de rom. *jură*, *ir. jure* etc. Fără îndoială că nu data reapariției documentelor scrise, mai bine zis data primelor texte românești, este și cea a „nașterii” limbii române; observația este valabilă și pentru limbile cu mult mai veche atestare (842 pentru franceză, secolul X pentru spaniolă și italiană, secolul al XI-lea pentru sardă etc.). Pentru a ajunge să fie consemnate în scris, și încă în texte oficiale, limbile romanice au parcurs un, drum de cîteva generații în care s-au accentuat diferențele față de latina scrisă, cu care, de altfel, coexistau în occidentul fostului Imperiu.

O soluție comodă a problemei ar fi să considerăm că limba română apare (ca și celelalte limbi romanice) în momentul încetării unității latine, așadar la începutul secolului al VII-lea. O asemenea formulare sugerează însă o transformare bruscă a latinei în limba română; s-ar putea replica însă că nu e vorba decît de o convenție terminologică {„numim limba română idiomul latin vorbit în Dacia și Moesia începînd din secolul al VII-lea”) și că, oricum, unitatea latină era relativă, unele din trăsăturile specifice românei (sau românei și a altor limbi romanice) fiind de dată mai veche. Pornind însă

5 *La crisi del latino nel V secolo a.C.*, StCl, VI, 1964, 17—23.

207

iceastă cale, orice dată de început a limbilor roma-devine posibilă, chiar din momentul cuceririi pro-iei⁶; mai mult chiar, în încercarea de a lega momen-*ie* început al limbii române de apariția unor trăsă-individualizatoare, se pune în mod ineluctabil între-a: cîte trăsături specifice și care anume ne permit otărîm dacă avem a face cu o fază tîrzie a limbii lăsau cu cea incipientă a limbii române?; ceea ce echi-jză cu celebrul raționament antic al „soritului” (care jmentul cînd firele de nisip devin prin acumulare o iadă de nisip?). De aceea va trebui să căutăm alte rii, într-o oarecare măsură externe, de rezolvare a lemei, ținînd seama și de situația specială a limbii ine (absența de documente și inexistența unei dezvolt-paralele a limbii vorbite cu o latină scrisă), fără a le din vedere și soluția la care a ajuns Chrysip pen-i obține un răspuns la întrebarea cuprinsă în „sorit”. 'in faptul că limba română se definește prin opo-cu

latina, pe de o parte, și cu celelalte limbi roma-pe de alta, rezultă în mod necesar că se poate vorbi nba română numai după încetarea îndeplinirii de că-atină a funcției de principal mijloc de comunicare Iar (adevăr elementar, dar care situează limba ro-i după secolul al VI-lea) și numai în momentul în și în alte provincii ale fostului Imperiu ruptura din-imba vorbită și latina scrisă devine conștientă și rsibilă („diglosia devine bilingvism”, după formula [Ludtke, citată de P. Tekavcic, *art. cit.*, p. 213⁷): ientă atît pentru mase, care nu mai înțelegeau ipe nimic din textele latine cele mai simple (tradu-Bibliei, predicile), cît și pentru „literați”, care își iu seama că simplificările și adaptările latinei la popular nu mai pot da rezultate. Această ruptură ientă este databilă: în 813, Conciliul de la Tours Propuneri în acest sens au fost deseori avansate; o bună tare a principalelor teorii poate fi găsită la P. Tekavcic, *Ibori delVitalia.no*, *Linguistica*, XV, 1975, p. 212—217; cf. și, română, Gh. Ivănescu, *Istoria limbii române*, Iași, 1980, -191.

C, de fapt, o reușită reformulare: H. Ludtke, *Vox Romanica*, i4, 1, p. 16, spune: „die Diglossie zu echter Zvveisprachig-ngestaltet wird”.

recomandă în scopul accesibilității⁸, traducerea predicilor în *rustica Romana lingua*, opusă astfel latinei. Fără îndoială, hotărîrea gravă luată de Conciliu consfințește o stare de fapt mai veche, a doua jumătate a secolului al VUI-lea (există și urme scrise în acest secol); dar putem aduce „nașterea” limbilor romanice pînă în secolul al VH-lea? Răspunsul ne pare negativ, nu numai din cauza absenței, posibil întîmplătoare, a unor documente atît de categorice ca cel din 813, dar mai ales din dovezile numeroase ale „diglosiei”, ale conștiinței vorbitorilor că între limba scrisă și cea vorbită nu există decît deosebiri neesențiale. Ne vom opri la două. Din perioada care ne interesează s-au păstrat cîteva „glosare”, care „traduc” într-o latină mai simplă, dar în latină, cuvintele ieșite din uzul cotidian întîlnite în texte (mai ales în traducerile Bibliei); este o operație analogă cu cea a alcătuirii glosarelor i(sau notelor) cu care sînt prevăzute edițiile scriitorilor noștri, chiar și ale celor din secolul trecut. Am dat la începutul acestei încercări (p. 53—54) cîteva exemple din *Glosele de la Reichenau*, unde cuvîntul prin care se traduce e un cuvînt latin păstrat și în românește; dar chiar și cînd traducerea folosește un termen străin, de origine germanică, forma din text e latinizată, ceea ce dovedește că vorbitorii erau convinși că traduc tot în latinește: *galea: helmus* (fr. *heaume*, germ. *Helm*) 'coif, pin-terna: *scantio* (fr. *echanson*) 'paharnic', *non pepercit: non sparniauit* (fr. *epargner*, germ. *sparen*) 'n-a cruțat'. *Glosele de la Reichenau* nu sînt izolate: metode analoge de a glosa se găsesc și în alte manuscrise (*genu: geniculum*-'genunchi', *uesperum: serum* 'seară', *nurus: bruta* 'noră' — fr. *bru* —, în *Glosarul Amplonian*; *singultum: sugglu-tium* 'sughiț', *socrus: socera* 'soacră' într-un glosar de la Monte Cassino, *fallere: mentire* 'a minți', *flagrat: ardei* 'arde', într-un glosar de la Vatican etc).

O a doua dovadă a faptului că în secolul al VH-lea vorbitorii considerau limba populară vorbită drept latină o constituie încercările de a micșora diferențele dintre limba scrisă și cea vorbită. Astfel, chiar în secolul VI, regele franc Chilpericus (561—584) încearcă să reformeze • *Quo facilius cuncti possint intellegere quae dicuntur* ('ca să înțeleagă cu toții mai ușor cele ce se spun').

14 — Latina dunăreană

209

:ografia latină, adaptînd-o noilor realități fonetice din illia (prin adăugarea unor litere).

Nu aceeași este tendința care a prezidat la reforma Carol cel Mare (768—814): în această epocă nu mai tea fi vorba de restabilirea unui acord între limba sorîți cea vorbită, prea grav diferențiate; singura soluție i „salvarea” latinei scrise, prin întoarcerea la normele sice. Vom socoti așadar întregul secol al VII-lea (și ite primele decenii ale celui de al VUI-lea) drept o pe* adă de tranziție: limba nu mai este latină, dar nu e ă nici română, italiană, franceză etc. Postularea *urni* e de tranziție, romanice, între latină și limbile roma-e individualizate, își are echivalentul logic în soluție ă de Chrysip „soritului”: pentru a determina momea-cînd

acumularea cantitativă a firelor de nisip devine îouă calitate, grămada, filozoful stoic propune o pe-îdă de „repaus”, de abținere de la o afirmație; după st „repaus”, se poate constata neîndoielnic apariția ămezii”.

Așadar, dacă admitem că datarea începuturilor limbii îâne trebuie să țină seama de cea a celorlalte limbi îanice, vom considera că începînd cu secolul al VIII-se poate vorbi de limba română ca de o limbă roma-î individualizată, caracterizată prin trăsăturile care isting de celelalte limbi provenite din limba latină și î, cu modificările inerente oricărei evoluții lingvistice, nenîn pînă azi.

S-ar putea pune întrebarea dacă nu cumva situația ată a romanicei dunărene și dezvoltarea ei fără moli permanent al latinei scrise (se știe că ultimele friptii latine din Sciția minoră datează din secolul al ea) n-au provocat o diferențiere de ritm față de rodea occidentală, astfel încît ansamblul trăsăturilor vidualizatoare românești să fi apărut mai devreme, gur că asemenea diferențe de ritm sînt posibile, ele ;xistat efectiv: faptul că „reformele”, atît cea a lui pericus, cît și cea a lui Carol cel Mare, au apărut allia, faptul că prima mențiune a „limbii romane rus- ■ apare tot în Gallia, iar primele texte romanice pro-tot din Gallia, cu mai bine de un secol mai devreme t în Italia, arată că diferențierea față de latină a fost rapidă în Gallia decît în Italia^-de exemplu, unde iția mai lentă a putut lăsa literaților impresia că limba lor de toate zilele este tot cea latină (pe care o mai întelegea în linii mari și publicul neliterat), iar în momentul cînd redactau un text puteau face ușor trecerea de la limba vorbită — italiana — la latina scrisă. Dar aceste diferențe de ritm se reflectă și în aspectele ulterioare, chiar și actuale, ale limbilor romanice: franceza este cea mai aberantă (din punctul latin de vedere) dintre limbile romanice, atît în ce privește fonetica, cît și morfologia și lexicul. Italiana, în schimb, este mult mai conservatoare, asemănarea ei cu latina este și astăzi mult mai mare (ceea ce explică și împrumuturile continue pe care stilul administrativ, cel juridic sau publicistic le fac din latinește). Am arătat în toate paginile precedente că trăsătura dominantă a latinei dunărene, reflectate în românește, este caracterul ei conservator („corect”), uneori mai conservator decît al italia-nei însăși. Conservatismul este, de altfel, o caracteristică a evoluției ariilor izolate (din această perspectivă româna poate fi asemănată cu sarda de care o apropie și numeroase detalii). Este, de aceea, verosimilă menținerea secolului al VUI-lea ca „dată de naștere) a limbii române.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVA

8.0. Dăm mai jos o succintă bibliografie orientativă 5entru problemele dezbătute în volum. Nu vor fi înnre-fistrate aici toate studiile de detaliu utilizate; unele rîin-re acestea se găsesc menționate în capitolul consacrat atinei dunărene din *Istoria limbii române* II, 1969. Ceretările mai vechi, ale căror rezultate au fost înglobate n sintezele ulterioare nu vor fi înnregistrate decît în iod excepțional. Se întelege de aici că nu vom menționa ecît lucrările pe care le-am folosit direct, lăsînd la o arte pe cele pe care le-am considerat depășite sau la are nu am avut acces; din aceleași considerente, vom idica edițiile pe care le-am avut la îndemîină, chiar dacă ntem informați de existența unora mai noi.

Nefiind vorba de o bibliografie generală de romanis-că, nu vom înnșira aici nici gramaticile limbilor roma-ce nici dicționarele etimologice consultate în timpul re-ictării, după cum, pentru limba latină, nu vom înnregis-a toate lucrările consultate sporadic (dicționarele Por-llini, Freund sau Georges, dicționarul etimologic Wal-■-Hofmann, fonetica lui Juret, morfologia lui Ernout etc.

Am încercat o oarecare sistematizare a materialului aliografic; ea este relativă, deoarece, pe de o parte, di-rsele domenii se întrepătrund și, pe de alta, fiecare :rare (mai ales cele de sinteză sau culegerile) se referă mai multe din aceste domenii. înnăuntrul fiecărui para-if, ordinea este cronologică și, în măsura posibilului, ;ică.

>

8.1. Limba latină

8.1.1. Istории ale limbii

Fr. Stolz, A. Debrunner, W. P. Schmid, *Geschichte der lateinischen Sprache*⁴, Berlin, 1966.
A. Meillet, *Esquisse d'une histoire de la langue latine**, Paris, 1938. Sintează echilibrată și clară cu inegalabilă înțelegere a faptelor de limbă în conexiunea lor socială; încă actuală, deși prima ediție datează din 1928.

G. Devoto, *Storia della lingua di Roma*, Bologna, 1940. Monumentală în concepție și realizare; foarte personală, de aceea de utilizat cu prudență de către începători.

L. R. Palmer, *The Latin Language*³, Londra, 1961. Compendiu de excepțională acuitate și eleganță.

V. Pisani, *Storia della lingua latina*, I, Torino, 1962.

Al. Graur (red.), *Istoria limbii române*, voi. I: *Limba latină*, București, 1965¹.

8.1.2. Gramatici

M. Leumann, J. B. Hofmann, A. Szantyr, *Lateinische Grammatik*, I—II, München, 1977, 1965. Cea mai importantă și adusă la zi expunere istorică a faptelor gramaticale, cu o anexă dedicată istoriei limbii.

F. Sommer, *Handbuch der lateinischen Laut- und Formenlehre*—³, Heidelberg, 1914; dintr-o a patra ediție a apărut *Introducerea și fonetica*, revăzută de autor și de R. Pfister, Heidelberg, 1977.

8.1.3. Dicționare

Thesaurus linguae Latinae, Leipzig, 1900—. A. Ernout, A. Meillet, *Dictionnaire etymologique de la langue latine, histoire des mots*⁴, Paris, 1959.

8.1.4. Studii diverse

A. Ernout, *Aspects du vocabulaire latin*, Paris, 1954.

¹ Secțiunile volumului: Sistemul fonologie (Angela Vasiliu), Vocabularul (I. Fischer), Formarea cuvintelor (Elena Slave, Ga-briela Creția, Al. Graur), Morfologia (S. Stați, Lucia Wald, Liana Lupaș, Măria Iliescu, Al. Graur), Sintaxa propoziției (Eugen Ci-zek, Teodora Popa-Tomescu, Lucia Wald, Angela Vasiliu, Al. Graur), Sintaxa frazei (Liliana Macarie, Măria Iliescu, Rodica Ocheșeanu, I. Fischer, S. Stați, Al. Graur).

213

F. Bader, *La formation des composees nominaux en ațin*, Paris, 1962.

X. Mignot, *Les verbes denominatifs latins*, Paris, 1969

8.2. Latina vulgară; latina târzie 8.2.1. Sinteze și generalități 8.2.1.1.

C. Battisti, *Avviamento allo studio del latino volgare*, tari, 1949.

V. Väänänen, *Introduction au latin vulgaire*³, Paris, 1967. Lucrare fundamentală, bazată în primul rând pe ?xte.

R. A. Haadsma, R. Nuchelmans, *Precis de latin vul-aire*, Groningen, 1963.

G. Reichenkron, *Historische latein-altromanische rammatik. I: Das sogenannte Vulgärlatein und das We-in der Romanisierung*, Wiesbaden, 1965.

J. Herman, *Le latin vulgaire*, Paris, 1967 (colecția „Que)is-je?”)

E. Coseriu, *Das sogenannte „Vulgärlatein” und die er-en Differenzierungen in der România* [1954], în R. Kon-i (ed.), *Zur Entstehung der romanischen Sprachen*, armstadt, 1978, p. 257—291.

D. Marin, *Latino „arcaico” — latino classico — latino >olgare*, Bari, 1961.

J. Safarewicz, *A quelle epoque commence le latin dit ilgair*, în *Studi linguistici in onore di V. Pisani*, Bres-a, 1969, p. 863—872.

8.2.1.2.

E. Lofstedt, *Late Latin*, Oslo, 1959. Indispensabilă pen-u orice studiu consacrat latinei târzii.
Christine Mohrmann, *Etudes sur le latin des Chretiens*, -IV, Roma, 1961-¹, 1961, 1965, 1977.

M. von Albrecht, *La litterature et la langue latine de intiquite tardive*, în *Les Etudes Classiques* (Namur), 50, 82, 1, p. 3—11.

B. Lofstedt, *Studien iiber die Sprache der langobar-<schen Gesetze*, Stockholm, 1961.
Depășește textul indi-t în titlu și poate servi de manual pentru studiul la-îei târzii în trecere spre cea medievală. _J2 Norberg, *Manuel pratique de latin medieval*, Pa-;, 1968V¹

4

i

8.2.2. Surse. înregistrăm aici culegerile de texte latine ?u elemente vulgare, fără a cita edițiile autorilor antici utilizați (cu excepția celor cu introduceri importante pentru discuția noastră).

8.2.2.1.

G. Rohlfs, *Sermo vulgaris Latinus: Vulgarlateinisch.es Lesebuch*, Halle, 1951.

M. C. Diaz y Diaz, *Antologia del latin vulgar-*, Madrid, 1962.

V. Pisani, *Testi latini arcaici e volgari*², Torino, 1960.

Măria Iliescu, Liliana Macarie, *Limba latină*, în Iorgu Iordan (ed.), *Crestomație romanică I*, București, 1962.

8.2.2.2.

E. Diehl, *Vulgärlateinische Inschrijten*, Bonn, 1910.

E. Diehl, *Pompeianische Wandinschrijten und Ver-wandtes*, Berlin, 1930.

Inscripțiile latine găsite pe teritoriul României sînt publicate {și în curs de publicare} în trei serii, conduse de D. M. Pippidi și I. I. Russu:

(1) *Inscripțiile Daciei romane*; au apărut pînă acum: voi. I, *Introducere istorică și epigrafică, Diplomele militare, Tăblițele cerate*, de I. I. Russu, București, 1975; voi. II, *Oltenia și Muntenia*, de Gr. Florescu și C. C. Peto-lescu, București, 1977; voi. III, 1, *Dacia Superior — zona de sud-vest*, de I. I. Russu, Milena Dusanic, N. Gudea, V. Wollman, București, 1977; voi. III, 2, *Dacia Superior — Ulpia Traiana Dacia (Sarmizegetusa)*, de I. I. Russu, I. Piso, V. Wollmann, București, 1980; voi. III, 3, *Dacia Superior — zona centrală*, de I. I. Russu, O. Floca, V. Wollmann, București, 1984.

<2) *Inscripțiile din Scythia Minor*; au apărut pînă acum: voi. I, *Histria, și împrejurimile*, de D. M. Pippidi, București, 1983; voi. V, *Capidaua, Troesmis, Nouiodunum*, de Emilia Doruțiu-Boilă, București, 1980.

(3) *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV—XIII descoperite în România*, de Emilian Popescu, București, 1976.

8.2.2.3.

H.-W. Klein, A. Labhardt, *Die Reichenauer Glossen*, I, Miinchen, 1968.

215

i. îvrumer, *Literariscie Quellen zur Aussprache des gärlaieins*, Meisenheim am Glan, 1976.

5.2.3. **Studii speciale**

^D. Aebischer, *Le pluriel -ăs de la premiere declinaison ie et ses resultats dans Ies langues romanes*, în ZrPh, 1971, 1—2, p. 74—98.

C. Coseriu, *Das Problem des griechischen Einflusses das Vulgärlatein*, în *Festschrift fur Harri Meier*, Miin-î, 1972, p. 135—147.

r. Kramer, *L'influence du grec sur le latin populaire: 'ques reflexions*, în StCl, 18, 1976—1977 (1979), p. -135.

1. Mihăescu, *Influența grecească asupra limbii ro-e*, București, 1966 (în special p. 46—65).

. Fischer, *Observations sur la forme et la chronologie quelques emprunts grecs en latin vulgaire*, în RRL,

:974, 6, p. 509—517.

Olga Mladenova, *împrumuturi vechi grecești în română și bulgară*, SCL, 29, 1978, 4, p. 443—453.

J. Petrovici, *Le latin oriental possédait-il des esclaves?*, RRL, 11, 1966, 4, p. 313—316.

I. Mihăilă, *Studii de lexicologie și istorie a limbii românești*, București, 1973 (în special p. 16—23).

P. Pătruț, *Studii de limbă română și de slavistică*, 1974 (în special, p. 105—108).

3. Unitate și diversitate în limba latină

Vezi și mai jos 8.4.3.)

3.1. Generalități. (Vezi și 8.2.1.1.)

L. Văănănen, *Unità del latino: realtà o illusione?*, ST-L, V, 1963, p. 63—75.

J. Herman, *Aspects de la différenciation territoriale itin sous l'Empire*, BSL, 60, 1965, 1, p.

53—70. L. Văănănen, *Autour du probleme de la division du . Appoint des sources écrites, en particulier des inscriptions*, TLL, VI, 1968, 1, p. 141—148.

3.2. încercări de stabilire a unor **diferențe dialectale; a provincială**. Nu vom înregistra aici studiile și moșfiile mai vechi (Sittl, Pirson, Carnoy, Drăgoiescu, Șiadbei etc.) în parte depășite, în parte înlocuite de cercetările recente.

8.3.2.1.

P. A. Gaeng, *An Inquiry into Local Variations in Vulgar Latin as Reflected in the Vocalism of Christian Inscriptions*, Chapel Hill, 1968. Ca și următoarele două lucrări, inspirate de Mărio Pei, oferă un riguros studiu, inclusiv statistic, al materialului epigrafic; rezultatele nu pot însă explica evoluția romanică, cu excepția, poate, a unor detalii fonetice.

S. W. Omeltchenko, *A Quantitative and Comparative Study of the Vocalism of the Latin Inscriptions of North Africa, Britain, Dalmația, and the Balkans*, Chapel Hill, 1977.

P. A. Gaeng, *A Study of Nominal Inflection in Latin Inscriptions — a Morpho-Syntactic Analysis*, Chapel Hill, 1977.

8.3.2.2. Spațiul dunărean.

H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale Imperiului Roman*, București, 1960; versiune franceză lărgită: *La langue latine dans le sud-est de l'Europe*, București — Paris, 1978. Se referă în permanență și la alte regiuni.

S. Stați, *Limba latină în inscripțiile din Dacia și Scythia Minor*, București, 1961.

I. Coteanu (red.), *Istoria limbii române*, II, București, 1969. Prima parte e consacrată latinei dunărene.²

E. Banfi, *Aree latinizzate nel Balcani e una terza area latino-balcanica (Area della Via Egnazia)*, RIL, 106, 1972, p. 185—223.

I. Fischer, *Les traits spécifiques du latin „danubien”* StCl, 21, 1982 (1983), p. 67—91.

² Secțiunile volumului: Latina dunăreană (I. Fischer, S. Stați, Măria Iliescu, Liliana Macarie, Sebastian Popescu); Româna co-muncă (M. Sala, I. Coteanu, C. Poghir, Mathilda Caragi-Marioțeanu); Influențe (C. Poghir, H. Mihăescu, M. Isbășescu, VI. Drimba, Gh. Bolocan). 217

8.4. Romanizarea provinciilor și individualizarea limbilor romanice 8.4.1. Prezentări de ansamblu

E. Bourciez, *Elements de linguistique romane*⁴, Paris, 56.

C. Tagliavini, *Originile limbilor neolatine*, trad. Al. Iuliescu (ed.), Anca Giurescu, Mihaela Cîrstea-Romaș-îu, București, 1977.

B. E. Vidos, *Manuale di linguistica romanza*. Trad. Francescato, Florența, 1959.

H. Lausberg, *Romanische Sprachwissenschaft*, P, II², , 1, III, 2, Berlin, 1963, 1967, 1962, 1962.

0. Deutschmann, *Lateinisch und Romanisch •—■ Ver--h eines Uberblicks* —, Miinchen, 1971.

R. A. Hali, Jr., *External History of the Romance Languages*³, New York, 1977.

Al. Niculescu, Ec. Goga, Anca Cristodorescu, C. Lupu, *nual de lingvistică romanică*, I—II, București, 1975, '9³.

Pentru detaliile materialului romanic sînt încă neîn-aite:

W. Meyer-Liibke, *Grammatik der romanischen Sprachen*, I—IV, Leipzig, 1890—1902.

W. Meyer-Liibke, *Romanisches etymologisches Wörterbuch?*, Heidelberg, 1935 (abreviat REW).

8.4.2. Romanizarea. Toate manualele amintite mai sus (1.) și istoriile limbii latine (8.1.1.) consacră romanizarea capitole mai mult sau mai puțin extinse. În ultimii se observă însă numeroase încercări de înnoire și bizare a metodologiei, ca și o mai mare atenție acordată complexității contactelor cu populațiile autohtone.

P. Bruun, *Studies in the Romanisation of Etruria*, Ro-1975.

M Lejeune, *Attestes à l'heure de la romanisation (etymothronymique)*, Florența, 1978.

1. M. Blázquez, *La romanización*, I—II, Madrid, 1974— 5. Se referă la peninsula Iberică.

¹ Volumul al II-lea, consacrat latinei vulgare, e redactat de: Niculescu, Ec. Goga, C. Poghir, Măria Iliescu, Traian Costa, -iela Creția, M. Nasta, D. Slușanschi.

Cu aspecte particulare ale problemei se ocupă: D. M. Pippidi (ed.), *Assimilation et résistance à la culture greco-romaine — Travaux du VI-e Congrès International d'Etudes Classiques (Madrid, septembre 1974)* —, București — Paris, 1976.

Pentru spațiul daco-moesian (majoritatea lucrărilor au caracter istoric, mai puțin lingvistic):

C. Daicoviciu, *Romanizarea Daciei*, *Apulum*, 7, 1968, 1, p. 261—271.

D. Tudor, *Romanizarea Munteniei*, *Apulum*, 12, 1974, p. 111—117.

I. I. Russu, *L'onomastique de la Dacie romaine*, în *L'onomastique latine*, Paris, 1977, p. 353—363.

Emilia Doruțiu Boilă, *Zur Romanisierung der thrakisch-getischen Bevölkerung der Dobrudscha im 1. bis 3. Jh. u.Z. Eine epigraphische Untersuchung*, în *Actes du IIe Congrès International de Thracologie (Bucarest, 4—10 septembre 1976)*, II, București, 1980, p. 280—287.

I. Fischer, *Aspectul lingvistic al romanizării Daciei*, *LR*, 27, 1978, 2, p. 189—191.

H. Grassi, *Die C.L.E. [= Carmina Latina epigraphica]; Zeugnisse der Romanisierung der Provinzen? Mit besonderer Berücksichtigung des Donaauraumes*, *Latomus (Bruxelles)*, 37, 1978, 2, p. 517—522.

E. Cizek, *Sources littéraires relatives aux debuts de la romanisation de la Dacie*, *BSRLR*, p. 113—126.

8.4.3. Individualizarea limbilor romanice.

W. v. Wartburg, *La fragmentation linguistique de la Roumanie*, **Paris**, 1967.

G. Rohlfs, *Romanische Sprachgeographie*, Miinchen, **1971**.

H. Liidtk, *Die Entstehung romanischer Schriftsprachen*, *Vox Romanica (Zürich)*, 23, 1964, 1, p. 3—21.

H. Liidtk, *Geschichte des romanischen Wortschatzes*, I—II, Freiburg i. Br., 1968.

K. Togeby, *Desorganisation et reorganisation dans l'histoire des langues romanes*, în *Miscelanea — Home-naje a A. Martinet*, Tenerife, 1957, I, p. 276—287.

P. Tekavcic, *Agii albori dell'italiano*, *Linguistica (Ljubljana)*, 15, 1975, p. 209—239.

Important pentru metodă și material.

219

8.4.4. Istoria limbii române cu perspectivă latină.

8.4.4.1. Sinteze.

0. Densusianu, *Histoire de la langue roumaine*, I: Origines, Paris, 1901.
- A. Philippide, *Originea românilor*, I, II, Iași, 1923, 8.
- Al. Rosetti, *Istoria limbii române, I: de la origini până ocolul al XVII-lea*², București, 1978.
- Al. Graur, *Tendențele actuale ale limbii române*, Bueu-i, 1968. Depășește cu mult indicația din titlu: este o eză de istorie a limbii române, concepută de un emi-t latinist.
3. Ivănescu, *Istoria limbii române*, Iași, 1980.
- '. Coteanu, *Structura și evoluția limbii române (de rigini până la 1860)*, București, 1981.
- 1.4.4.2. Culegeri și studii speciale.
- >. Pușcariu, *Etudes de linguistique roumaine*, Cluj— irești, 1937; în românește, cu unele modificări în su-*Cercetări și studii* (ed. I. Dan, prefață de G. Istrate), irești, 1974.
- !. Pușcariu, *Limba română, I: Privire generală*², Bucu-, 1976.
- !. Daicoviciu, Em. Petrovici, Gh. Ștefan, *Die Entste-i des rumänischen Volkes und der rumänischen Spra-*București, 1964.
- . Rohlf, *Die rumänische Sprache in ihrer sprach-•aphischen Beziehung zu anderen romanischen Spra-*, Miinchen, 1980.
1. Niculescu, *Individualitatea limbii române între le romanice*, I—II, București, 1965—1978.
- . Bonfante, *Studii romeni*, Roma, 1973. I. Russu, *Etnogeneza românilor — Fondul autohton - dacic și componenta latino-romanică*, București, Sintetizează și lucrările anterioare ale autorului.
- Vrabie, *Linguistic Aspects of the Question of the nian Continuity in Dacia, a Criticai Study*, RRL, 181, 3, p. 213—262.
- n. Vasiliu, *Fonologia istorică a dialectelor dacoro-*, București, 1968.
- Sala, *Contributions à la phonetique historique du lin*, București — Paris, 1976.
- Al. Niculescu, *Aspecte fonetice ale latinității limbii române — probleme de cronologie relativă* —, *Memoriile secției de științe filologice . . .*, I, 1979—1980, p. 19—32. Trebuie consultat împreună cu:
- A. Avram, *Despre o încercare de cronologie a unor fenomene din fonetica istorică a limbii române*, SCL, «33, 1982, 3, p. 260—27C.
- 8.4.4.3. Dicționare etimologice.
- S. Pușcariu, *Etymologisches Worterbuch der rumänischen Sprache*, I: Lateinisches Element, Heidelberg, 1905.
- I.-A. Candrea, Ov. Densusianu, *Dicționarul etimologic al limbii române, 1—4* (a-putea), București, 1914. Model al genului, din nefericire neterminat.
- Al. Cioranescu, *Dicdonario Etimologico Rumano*, 1—7, Tenerife, 1958—1966.
- Indicații etimologice se găsesc și în *Dicționarul limbii române*, publicat de Academia Română: prima serie, sub conducerea lui S. Pușcariu, 1913—1948 (A-de, F-loj-niță); cea de a doua, sub conducerea lui Iorgu Iordan, Al. Graur și I. Coteanu, începînd din 1965 (de la litera M). Etimologiile sînt mai sumare în a doua serie.
- 8.5. Cadrul istoric . 8.5.1. Sinteze
- .'. E. Pais, J. Bayet, G. Bloch, J. Carcopino, L. Homo, M. Besnier, *Histoire romaine*, I, II/, II², III, IV[^] Paris, 1940, 1940, 1943, 1941 (1933), 1937.
- Istoria României*, I, București, 1960.
- M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969. Lucrare fundamentală.
- D. Tudor, *Orașe, tîrguri și sate în Dacia romană*, București, 1968.
- D. M. Pippidi (ed.), *Dicțio7iar de istorie veche a României*, București 1976.
- 8.5.2. Studii speciale
- V. Pârvan, *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*², București 1974.
- C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'Antiquite*, București, 1945.

R. Vulpe, I. Barnea, *Romanii la Dunărea de jos*, București, 1968.

221

D. Tudor, *Oltenia romană*⁴, București, 1978. S. Sanie, *Civilizația romană la est de Carpați și ro-nitatea pe teritoriul Moldovei*, Iași, 1981. N. Gostar, *The Ancient Character of the Roman Eleni in the East of the Carpathians*, AIIAI, 17, 1980, p.

9-

C. C. Petolescu, *Les relations economiques de la Da-romaine*, *Memorias de Historia Antigua* (Oviedo), 4,

0, p. 51—59.

D. Protase, *Autohtonii în Dacia, I: Dacia romană*, mrești, 1980.

D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina eologiei și numismaticii*, București, 1966.

Em. Popescu, *Das Problem der Kontinuität in Rumă-i im Lichte der epigraphischen Entdeckungen*, *Daco-îania* (Freiburg), I, 1973, p. 69—77.

VI. Iliescu, *Părăsirea Daciei în lumina izvoarelor lite-i*, SCIV, 22, 1971, 3, p. 425—442.

NT. Stoicescu, *Continuitatea românilor — Privire isto-rafică, istoricul problemei, dovezile continuității —*, urești, 1980.

Ligia Bârză, *Continuitatea creației materiale și spiri-le a poporului român pe teritoriul fostei Dacii*, Bucu-i, 1979.

VI. Constantinescu, Șt. Pascu, P. Diaconu (ed.), *Rela-s between the Autochthonous Population and the ratory Populations on the Territory of România*, urești, 1975.

Î.6. Abrevieri

VI = *Anuarul Institutului de istorie și arheologie*

„A. D. Xenopol”, Iași. N-L = *Annali dell' Instituto orientale di Napoli, se-zione linguistica*, Neapole. = *Bulletin linguistique*, București, i = *Bulletin de la Societe de linguistique de*

Paris. ,LR = *Bulletin de la Societe roumaine de linguistique romane*, București. S = *Cahiers Ferdinand de Saussure*, Geneva.

= *Cercetări de lingvistică*, Cluj-Napoca. = Vezi p. 213. Al. Graur, și p. 217, I. Co-teanu.

LR = *Limba română*, București.

REL = *Revue des Etudes Latines*, Paris.

RIL = *Rendiconti dell' Istituto lombardo di Scien-ze e lettere, classe di lettere*, Milano.

RRL = *Revue romaine de linguistique*, București.

SCIV = *Studii și cercetări de istorie veche (și arheo-logie)*, București.

SCL = *Studii și cercetări lingvistice*, București.

StCl = *Studii clasice*, București.

TLL ■*• *Travaux de linguistique et de litterature*, Strasbourg.

ZrPh = *Zeitschrift fur romanische Philologie*, Wies-baden.

R&i-jitli.,.. "flttLjfMHk

TABLA DE MATERII

<i>Cuvînt înainte</i>	5
1. Latina, limbă a Romei. Raspîndirea ei în lumea antică	11
1.1. Schiță istorică.....	11
1.2. Romanizarea.....	13
1.3. Condițiile istorice (politico-militare) ale romanizării spațiului daco-moesian.....	22
2. Latina „vulgară”, limba comună a Imperiului Roman .	47
2.1. Trăsături definitorii.....	47
2.2. Existau diferențe dialectale în latină?	50
2.3. Unitatea limbii latine ilustrată în exemple ...	53
2.4. Latina dunăreană, varianta teritorială care stă la baza limbii române.....	56
3. Sistemul fonologie.....	58
3.1. Vocalismul.....	58
3.2. Consonantismul.....	63
3.3. Silaba.....	72
3.4. Accentul.....	75
4. Morfologia	79
4.1. Sistemul nominal.....	79
4.2. Sistemul verbal.....	106
5. Lexicul.....	129
5.1. Elemente de unitate.....	130
5.2. Elementele specifice.....	134
5.3. Concluzii	152
6. Formarea cuvintelor.....	155
6.1. Sufixe.....	155
6.2. Prefixe.....	176
6.3. Cuvinte compuse.....	190
15 — Latina dunăreană	225
In loc de concluzii. Probleme cronologice	192
7.1. Cronologia relativă.....	193
7.2. Cronologia absolută.....	194
7.3. Periodizarea.....	196
7.4. Caracteristicile latinei dunărene.....	198
7.5. Începuturile limbii române	206
Bibliografie selectivă.....	212
8.1. Limba latină.....	213
8.2. Latina vulgară; latina târzie.....	214
8.3. Unitate și diversitate în limba latină	216
8.4. Romanizarea provinciilor și individualizarea limbilor romanice.....	218
B.5. Cadrul istoric.....	221
8.6. Abrevieri.....	222

H